

**Міністерство освіти і науки України
Черкаський національний університет
імені Богдана Хмельницького**

**Ministry of Education and Science of Ukraine
Bohdan Khmelnytsky
National University of Cherkasy**

**ISSN 2076-5908 (Print)
DOI: 10.31651/2076-5908-2024-2**

**ВІСНИК
ЧЕРКАСЬКОГО
УНІВЕРСИТЕТУ**

**Серія
ІСТОРИЧНІ НАУКИ**

**BULLETIN
OF CHERKASY
UNIVERSITY
HISTORICAL SCIENCES**

№ 2. 2024

**Черкаси – 2024
Cherkasy – 2024**

Засновник, редакція, видавець і виготовлювач – Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького.

Ідентифікатор видання в Реєстрі суб'єктів у сфері медіа R30-01516.

Збірник наукових праць містить статті, в яких висвітлено актуальні проблеми історії України, історіографії та методології історичних досліджень, всесвітньої історії. У збірнику також уміщено огляди та рецензії українських і зарубіжних наукових і навчально-методичних видань, наукова хроніка тощо.

Для широкого кола науковців, викладачів, аспірантів, студентів й усіх, хто цікавиться історичною наукою.

Наказом Міністерства освіти і науки України від 17.03.2020 № 409 видання включено до Переліку наукових фахових видань України категорії «Б».

Випуск збірника наукових праць Вісник Черкаського університету. Серія «Історичні науки» рекомендовано до друку та поширення через мережу Інтернет вченою радою Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького (протокол № 5 від 19.12.2024 р.).

Збірник наукових праць індексовано в міжнародній наукометричній базі Index Copernicus (ICV 2023: 63.26).

Голова редакційної колегії:

д. і. н., доц. *К. В. Івангородський*

Заступник голови редакційної колегії:

к. і. н., доц. *А. П. Іржавська*

Відповідальний секретар:

к. і. н., доц. *В. О. Кіреєва*

Редакційна колегія:

д. і. н., проф. *В. Ф. Боєчко*; к. і. н., доц. *Г. М. Голиш*; к. і. н. *О. М. Донік*; д. і. н., проф. *Н. І. Земзюліна*; к. і. н., доц. *В. О. Кіреєва*; д. і. н., проф. *С. В. Корновенко*; д. і. н., проф. *С. В. Кульчицький*; к. і. н., доц. *Л. Г. Лисиця*; д. і. н., проф. *В. В. Масненко*; к. і. н., проф. *В. М. Мельниченко*; д. і. н., проф. *А. Г. Морозов*; д. і. н., проф. *С. С. Падалка*; д. і. н., проф. *О. Г. Перехрест*; д. і. н., проф. *Ю. П. Присяжнюк*; к. політ. н., доц. *М. І. Ратніков*; д. і. н., проф. *З. В. Священко*; д-р габілітований, проф. *Павел Сержента* (Польща); д. і. н., проф. *Л. І. Синявська*; д. і. н., проф. *Є. Г. Сінкевич*; д-р габілітований, проф. *Анджей Стемпнік* (Польща); к. і. н., доц. *Р. П. Сухацький*; д. і. н., проф. *І. А. Фареній*; д. і. н., проф. *А. Ю. Чабан*; д. і. н., проф. *М. Шмигель* (Словаччина).

За дотримання права інтелектуальної власності, достовірність матеріалів та обґрунтування висновків відповідають автори.

Адреса редакційної колегії:

18000, Черкаси, бульвар Шевченка, 81,

Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького, к. 508,

тел. (067) 938-17-76

web-сайт: <http://www.history-ejournal.cdu.edu.ua>

e-mail: iwakos@ukr.net; vcusin@ukr.net

Founder, editor, publisher and manufacturer - Bohdan Khmelnytsky National University of Cherkasy.

Publication ID in the Register of Media Entities R30-01516.

The collection of scientific works contains articles that cover current issues of Ukrainian history, historiography and methodology of historical research, and world history. The collection also contains overviews and reviews of Ukrainian and foreign scientific and educational publications, scientific chronicles, etc.

For a wide range of scholars, teachers, graduate students, students and anyone interested in historical science.

By the order of the Ministry of Education and Science of Ukraine from 17.03.2020 No 409 the edition is included to the Register of Scientific Professional Editions of Ukraine of «B» Category.

Issue of a collection of scientific works Bulletin of Cherkasy University. The series “Historical Sciences” is recommended for printing and distribution via the Internet by the Scientific Council of the Bohdan Khmelnytsky National University of Cherkasy (Minutes № 5 of December 19, 2024).

Collection of scientific works indexed in the international scientific database Index Copernicus (ICV 2023: 63.26).

Chair of the Editorial Board:

Dr. of hist. sc., Assoc. Prof. *K. V. Ivangorodsky*

Deputy Chairman of the Editorial Board:

Cand. of hist. sc., Assoc. Prof. *A. P. Irzhavska*

Secretar responsible:

Cand. of hist. sc., Assoc. Prof. *V. O. Kireeva*

Editorial board:

Dr. of hist. sc., Prof. *V. F. Boyechko*; Cand. of hist. sc., Assoc. Prof. *G. M. Golysh*; Cand. of hist. sc., *O. M. Donick*; Dr. of hist. sc., Prof. *N. I. Zemziulina*; Cand. of hist. sc., Assoc. Prof. *V. O. Kireeva*; Dr. of hist. sc., Prof. *S. V. Kornovenko*; Dr. of hist. sc., Prof. *S. V. Kulchytskyi*; Cand. of hist. sc., Assoc. Prof. *L. G. Lysytsya*; Dr. of hist. sc., Prof. *V. V. Masnenko*; Cand. of hist. sc., Prof. *V. M. Melnychenko*; Dr. of hist. sc., Prof. *A. G. Morozov*; Dr. of hist. sc., Prof. *S. S. Padalka*; Dr. of hist. sc., Prof. *O. G. Perehrest*; Dr. of hist. sc., Prof. *Y. P. Prysyajniuk*; Cand. of pol. sc., Assoc. Prof. *M. I. Ratnikov*; Dr. of hist. sc., Prof. *Z. V. Syvashchenko*; Dr. Hab., Prof. *Pawel Sierzhenga* (Poland); Dr. of hist. sc., Prof. *L. I. Synyavska*; Dr. of hist. sc., Prof. *Y. G. Sinkevich*, Dr. Hab., Prof. *Andrzej Stempnik* (Poland); Cand. of hist. sc., Assoc. Prof. *R. P. Suhatsky*; Dr. of hist. sc., Prof. *I. A. Farenii*, Dr. of hist. sc., Prof. *A. Y. Chaban*; Dr. of hist. sc., Prof. *M. Schmigel* (Slovakia)

The authors are responsible for the respect of intellectual property rights, the accuracy of the materials and the justification of the conclusions.

Editorial Board Address:

18000, Cherkasy, Shevchenko Boulevard, 81,
Bohdan Khmelnytsky National University of Cherkasy, 508,
tel. (067) 938-17-76

Website: <http://www.history-ejournal.cdu.edu.ua>

e-mail: iwakos@ukr.net; vcusin@ukr.net

ЗМІСТ

Історіографія та методологія

Lefèvre Anna

Confronting identifications: Ukrainian-Polish relations of power from an Irish perspective since the XIXth century 8

Івангородський Костянтин

Теоретично-методологічна концепція Михайла Грушевського в оптиці сучасної історіографії. 18

Силка Оксана, Любовець Олена, Лановюк Людмила

Актуалізація проблематики Голодомору в середовищі української діаспори на сторінках газети «Свобода» за 1933 р. 33

Голиш Григорій, Лисиця Лариса

Сергій Корновенко – біоісторіографічний огляд життєтворчості 40

Бундак Олена, Понсдельник Лариса

Формування української ідентичності: теорія та практика сучасності. 51

Присяжнюк Юрій, Синявська Лариса

Неоімперська політика росіян на тимчасово окупованих українських територіях: випадок дидактичної історії 60

Історична антропологія

Ластовський Валерій

Художні портрети Мельхиседека Значко-Яворського 70

Гаук Антон

Десакралізація образу царської влади в пресі та агітаційних матеріалах анархістів в українських губерніях на початку XX ст. 75

Пилипишин Олег, Котубей Віта

Наслідки українізації на теренах УРСР станом на 1930 р. (на архівних матеріалах Польської Республіки) 86

Аксюк Микита

Антирелігійна кампанія доби «відлиги» в політичному аспекті. 91

Пономарьова Ірина

Відображення етнічної самобутності греків Приазов'я у сучасній українській культурі та мистецтві. 100

Ільницький Василь, Царик Роман

Матеріально-культурні аспекти увічнення пам'яті українських захисників і захисниць під час російсько-української війни (2014–2024). 105

Всесвітня історія

Сенченко Андрій

Виникнення ідеї комплектування збройних сил держави за допомогою примусової військової служби громадян в Західній Європі епохи Відродження . . 117

Сминтина Олена

G7–Італія: 50 років взаємодії в екологічній політиці 126

Мазур Оксана, Хоменко Денис

Деколонізація пострадянського меморіального простору: досвід Латвії (2014–2024 рр.) 134

Ad fontes

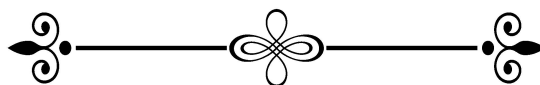
Тельвак Віталій, Попов Максим

Усноісторичні студії історичної пам'яті в умовах російської агресії проти України 140

Наукова хроніка

Масненко Віталій

«Круглий стіл» «Стародавні Черкаси: дискусія щодо виникнення міста» 158

CONTENTS

Historiography and methodology

Lefèvre Anna

Confronting identifications: Ukrainian-Polish relations of power from an Irish perspective since the XIXth century 8

Ivangorodsky Kostiantyn

Theoretical and methodological concept of Mykhailo Hrushevsky in the optics of contemporary historiography. 18

Sylka Oksana, Liubovets Olena, Lanoviuk Liudmyla

Update of the Holodomor issues among the Ukrainian diaspora on the pages of the “Svoboda” newspaper in 1933. 33

Golysh Grygoriy, Lysytsya Larysa

Serhiy Kornovenko – biohistoriographic overview of life creativity 40

Bundak Olena, Poniedielnyk Larysa

Formation of Ukrainian identity: theory and practice of the present 51

Prysiazhniuk Yuriy, Syniavska Larysa

Neo-imperial policy of Russians in the temporarily occupied Ukrainian territories: the case of didactic history 60

Historical anthropology

Lastovskyi Valerii

Artistic portraits of Melchisedek Znachko-Yavorski 70

Hauk Anton

Desacralization of the image of the tsarist power in anarchist press and agitation materials in Ukrainian provinces at the early XX century 75

Pylypyshyn Oleh, Kotubey Vita

The consequences of Ukrainianization in the USSR as of 1930 (on the archival materials of the Polish Republic) 86

Aksiuk Mykyta

Anti-religious campaign of the “Thaw” Age in a political aspect 91

Ponomaryova Iryna

Reflection of the ethnic identity of the Greeks of the Azov region in contemporary Ukrainian culture and art. 100

Ilnytskyi Vasyl, Tsaryk Roman

Material-cultural aspects of commemorating the memory of the Ukrainian defenders during the Russo-Ukrainian War (2014–2024) 105

World History

Senchenko Andrii

The emergence of the idea of manning the armed forces of the state with the help of compulsory military service of citizens in Western Europe during the Renaissance 117

Smyntyna Olena

G7–Italy: 50 years of cooperation in environmental policy. 126

Mazur Oksana, Khomenko Denys

Decolonization of the post-soviet memorial space: the experience of Latvia (2014–2024) 134

Ad fontes

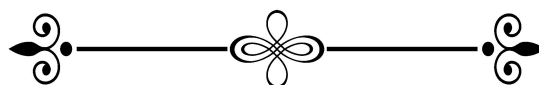
Telvak Vitalii, Popov Maksym

Oral historical studies of Historical Memory in the conditions of Russian aggression against Ukraine 140

Scientific chronicle

Masnenko Vitalii

“Round table” on the topic “Ancient Cherkasy: discussion about Origin of the City” 158

ІСТОРІОГРАФІЯ ТА МЕТОДОЛОГІЯ

УДК 94(100)327

DOI: 10.31651/2076-5908-2024-2-8-17

Anna LEFÈVRE

*Master in European History (Université Paris Cité; University College Dublin),
Master in Eastern European Studies (Jagiellonian University), Kraków, Poland*

ORCID: <https://orcid.org/0009-0003-2066-9641>

ania.lefevre@yahoo.fr

CONFRONTING IDENTIFICATIONS: UKRAINIAN-POLISH RELATIONS OF POWER FROM AN IRISH PERSPECTIVE SINCE THE XIX CENTURY

Abstract. The purpose. The two-centuries-length evolution of Irish-Polish and Irish-Ukrainian relations through identification processes are not unknown to historians, whether they are from Ireland, Poland or Ukraine. **Scientific novelty.** However, those comparisons are often based on Ukrainian and Polish national narratives, often contradicting each other, as confirmed by ongoing historical debates- and still, links of both countries with Ireland were rarely confronted by historians. The article would question the way representations of hierarchies between Poles and Ukraine evolved since the mid – 19th century, from the emergence of Ukrainian national movements to the full-scale invasion of Ukraine in 2022. But through a specific lens: comparisons of Polish, and Ukrainian history (and societies) with Irish history. Indeed, as comparisons between Ukrainians and Irish would often tend to emphasize not only the “Russians being the Brits”, like would the comparison with Poles do. Several emphasized that Poles acted with Ukrainian like English nobles did with the Irish, therefore challenging Polish nationalist narratives. **Conclusions.** The article would confront comparisons coming from various sources – historiographical, press, testimonies, also in order to show how the comparisons between Ukraine and a “small nation” at the other side of Europe, and with their neighbor, could also forge their identity. Because since 2014 Ukrainians live a critical moment for the development of their national identity, a question that was concerning up to 40 % of Ukrainians in 2020, according to the Institute of Sociology of Sciences of Ukraine. Especially when nowadays, building itself against Russia, that most would assimilate to what Great Britain is to Ireland, Ukraine tends to grow closer to the West, to the EU, and thus, to Ireland and Poland.

Keywords: Ireland, transnational history, Poland, identification, historiography.

Анна ЛЕФЕВР

*магістр європейської історії (Університет Париж Сіте;
Університетський коледж Дубліна), магістр Східноєвропейських студій
(Ягеллонський університет), м. Краків, Польща*

ORCID: <https://orcid.org/0009-0003-2066-9641>

e-mail: ania.lefevre@yahoo.fr

ПРОТИСТОЯННЯ ІДЕНТИФІКАЦІЙ: УКРАЇНСЬКО-ПОЛЬСЬКІ ВЛАНІ СТОСУНКИ З ІРЛАНДСЬКОГО ПОГЛЯДУ XIX ст.

Анотація. Мета статті – висвітлити еволюцію ірландсько-польських та ірландсько-українських відносин через процеси ідентифікації. **Наукова новизна.** Ця проблема не є невідомою для істориків, незалежно від того, чи вони походять з Ірландії, Польщі чи України. Однак ці порівняння часто

ґрунтуються на українських та польських національних наративах, які часто суперечать один одному, що підтверджується постійними історичними дискусіями – і все ж зв'язки обох країн з Ірландією рідко ставали об'єктом уваги істориків. У статті буде поставлено під сумнів те, як еволюціонували репрезентації ієрархій між поляками та Україною з середини XIX ст., від виникнення українських національних рухів до повномасштабного вторгнення в Україну у 2022 р. Однак через специфічну призму: порівняння польської та української історії (і суспільств) з історією Ірландії. Дійсно, порівняння між українцями та ірландцями часто підкреслює не лише те, що «росіяни – це британці», як це було б у випадку порівняння з поляками. Дехто підкреслював, що поляки поводитися з українцями так само, як англійські дворяни з ірландцями, тим самим кидаючи виклик польським націоналістичним наративам.

Висновки. У статті розглянуті порівняння з різних джерел – історіографічних, преси, свідчень – також для того, щоб показати, як порівняння України з «малою нацією» на іншому кінці Європи, а також з їхнім сусідом, може також вплинути на їхню самоідентифікацію. Адже з 2014 р. українці переживають критичний момент для розвитку своєї національної ідентичності – питання, яке хвилювало до 40 % українців у 2020 р., згідно з даними Інституту соціології НАН України. Тим більше, що сьогодні, протиставляючи себе Росії, яку більшість асимілювала б так само, як Великобританія – Ірландії, Україна має тенденцію до зближення із Заходом, ЄС, а отже, з Ірландією та Польщею.

Ключові слова: Ірландія, транснаціональна історія, Польща, ідентифікація, історіографія.

Problem statement. “The Irish have traditionally identified with the Poles and their struggle for freedom and for their own national state. They are obvious parallels between two Catholic nations being oppressed by – and constantly rebelling against – an overwhelming colonial power of a different confession. But in fact, the Ireland-Ukraine pairing may be closer. As Ukrainians fight security forces on the barricades in Kiev and other Ukrainian cities, this history – and its parallels with Ireland – should be kept in mind” [1].

This is how Alexen Bayer is referring to at least two centuries of identification between Irish and Poles, dating from at least the first part of the 19th century [2]. Historical parallels are as ancient as history itself, since comparison is an instinctive process that you can find in Herodote's works [3, p. 9–18], a Greek historian known as the father of history. During the 19th century, the parallels were politically motivated by the total (and contemporary) loss of their sovereignty, respectively caused by the partition of Poland between Prussia (Germany after 1871), Austria-Hungary and Russia, and by the Anglo-Irish Act of 1801; as well as the common Catholic character of those two nations. Regarding Ukraine and Ireland, in the 19th century, the comparison relied on their common experience with the imperialism of their neighbors, the difficulty to preserve their own national language, and their relation with landowners. While historians such as Healy emphasized Poland and Ireland had few in common before the XIXth century [2, p. 9], Peter I considered the English subjugation of Ireland to be a fitting model for his plans regarding Ukraine: Irish-Ukrainian parallels date back therefore to at least the 18th century [4, p. 165]. Ireland has therefore the specificity to have been compared several times in the past with two countries which have themselves a long and complex mutual history, landing at the other side of Europe: Poland and Ukraine. Those are two nations whose national narratives, and thus martyrdom, sometimes contradict each other and historical controversies are still impacting their relations, despite cooperation since Ukraine independence in 1991 [5].

Research analysis. “There is no history other than compared”, declared the Polish historian Bronisław Geremek [6]. Those historical parallels were raised not only by contemporary actors, but by historians, including by those who did not intend to compare the histories of those countries. In 2023 and 2024 alone, Serhii Plokhyy, [7; 8] made references to Irish history in their histories of Ukraine written after the beginning of the war. Others rely on Irish recent political history to analyze the present of Ukraine and even its future [9]. The article would thus develop a large historiographical analysis of those comparisons; as well as of works by academics from the 19 and 20th century relying on historical parallels. In the domain of global history, some historians dedicated a large part of their career to relations between Ireland and Eastern Europe, including Polish-Irish, and Ukrainian-Irish relations. Ryishn Healy was already cited on Polish-Irish links, Gennadii Kazakevych dedicated himself to cultural transfers between Ireland and Ukraine [10] and to historical parallels [11]. Therefore, how could those two representations coexist?

The purpose of the article. The goal here is to study Polish-Ukrainian relations from an Irish perspective. How did the relations, especially the hierarchy between Poles and Ukrainians, were reflected into comparisons of those countries in Ireland? How did the relations between those three countries change after the 2022 invasion?

The statement of the basic material.

I) The Poles as the British and Ukrainians as the Irish before the 1991 independence

a) “Wirlandiya”: Ukrainians and faith in the Irish national movement

This is a blend word associating the word Irlandiya (Ireland in Ukrainian) with the word faith (wira), an expression allegedly used by Ukrainian peasants at the end of the 19th century [Smal-Stocky R. (1953, August 8) Influence of the Irish Spirit on Ukraine, *The Ukrainian Weekly*]. If other sources on this specific word are hard to find, Ukrainian intellectuals of the mid-century definitely expressed this faith in keeping such a strong national sentiment despite the way their language was declining, just like the Irish did [Doroshenko D. (1957) Survey of Ukrainian Historiography]. Volodymyr Antonovych, a founder of the Kievan History school, resorted to comparison with Ireland in his history classes since the beginning of his career. He was finding solace in how strongly the national feeling of the Irish was thriving despite the anglicization of the country – he had faith in Ireland: *Wirlandiya*. Despite his origins, as he was born in a family of the Polish nobility, he chose Ukraine early in his life. His early “confession” (*Moia Ispoved*), written after he cut ties with his Polish background and social circle, establishes clearly Poles as the oppressors of Ukrainians, and the moral responsibility they have towards them as consequences of the past:

“Polish nobles who live in the South Russian Region have only two choices before their conscience: either [...] return to the nationality once deserted by their ancestors, to compensate by constant work and charity [...] for all the evil they caused the people. The second choice, for him who lacked sufficient moral strength for the first, was to emigrate to Polish territory, inhabited by the Polish people, in order that there might be one less parasite [...]. I, of course, decided upon the first” [12]. He created an association of “khlopomany”, lovers of peasants, as part of this transition of Ukrainess – the assimilation of a nation with social class was clear. Regarding Russians, they were compared to the British “loyalists” in Ireland. Russians and Poles were therefore both seen as oppressors, despite the clear existing hierarchy between both [13]. And surprisingly enough, he qualified Ukraine as “Southern Russia” – he would use the word Little Russia until the 1880’s [14, p. 33–65].

This analysis of Polish-Ukrainian relations is shared by Andriy Sheptytsky, born three years later, also in a Polish *szlachta* family, and who cited Ireland dozens of times in his work as well [15]. An archbishop of L’viv, he stayed in History as a hero of Ukraine, proclaimed venerable by Pope Francis in 2015 [16]. The historian Ivan Rudnytsky cited those two figures, in one of his numerous essays on Modern Ukrainian History, as “members of the Polish minority in the Ukraine not wishing to be alien colonists in their native land [who] led the Ukrainian movement away from the Russian connection” along with another Ukrainian political activist, Viacheslav Lypynsky [17, p. 199–216]. And like the rest of the trio, Lypynsky made references to the Irish political landscape, here in connection to his own social class, hoping it would continue to exist if it serves his native country, as he hails Charles Stewart Parnell as an example of what Anglo-Irish gentry gave to Ireland [18, p. 451]. It supported Lypynsky’s thesis that the support of Polish historical nobility, here the “Right-bank polonized *szlachta*”, would be critical, even indispensable – Parnell is a living proof that there can be such leaders. In the same essay, Rudnytsky, citing Lypynsky, added that the Polish-Ukrainian aristocracy had offered Sheptytsky as a leader for the national liberation movement. In the meantime, Parnell was cited as a model for Ukraine by Andrei Zheliabov as well. Interestingly enough, Zheliabov was a member of the far-left movement Narodnaya Volya [18, p. 413], as he wondered in a letter to Drahomanov in 1880 “where are our Fenians, where is our Parnell?” while Lipinsky was a figure of Ukrainian conservative thought.

Less than 40 years later, Anglo-Irish gentry would give one of the main characters of the early 20th century fights for Irish Independence: the countess Constance Markievicz. Not only was she among the organizers of the 1916 Easter Rising in Dublin, remaining one of the most admired women in Ireland [19], but she also furnished in her letters first-hand observations of relations between Ukrainians and Poles, written during her visits to Polish in-laws in Ukraine.

b) Irish perception of Polish-Ukrainian relations before 1991

Constance Markievicz (1868–1927) is probably one of the most famous actresses of those triangular relations, since she was married to the Polish Count Kazimierz Dunin-Markievicz, whose family owned a real estate in the Vinnytsia Oblast. After their marriage in 1900, she spent several summers in the Markievicz family's village, Zhyvotivka, where she observed the relations between Ukrainian villagers who "spoke their own language" and the Markievicz, those dynamics she described in her letters. The language aspect possibly marked her because at that time, even in a historically Gaelic stronghold like Co. Sligo, the practice of Irish already largely declined. In one of her first prison letters, she emphasized that the Markievicz, like many landowners of the district, "were Poles" [20]. Those dynamics were however discontinued after the October Revolution, where Stasko Markievicz, the son of Kazimierz adopted by Constance, mentioned in a letter to Molly Gore-Booth that during the revolution, their "people" did not touch them, while Markievicz acknowledged in her prison letters that if she had to burn Lissadell, she would be ready to do so [21].

This is one of the most famous representations of Polish-Ukrainian relations by an Irish politician. Patrick Quigley wrote a trilogy on the Markievicz family published between 2011 and 2022, including two books about the transnational aspect of the family, and credited those trips for her politicization – while her epiphany is dated back from 1908, when she joined the Sinn Féin. Both her meetings with Ukrainians and Poles had an influence on her, would it be discussions with her mother in law about the Insurrection of January 1863 or the situation of Ukrainian peasants. If Markievicz herself came from a family of landowners, she had marxist views, for which she was nicknamed "the red countess"; and expressed more sympathies to those peasants than the rest of the Markievicz family [21, p. 29]. For instance, when she and Kazimierz passed next to a drunken peasant, Kazimierz convinced Constance that it was useless to help him. As she and Kazimierz were leaving Ukraine, they helped a local boy to flee the conscription of the Russo-Japanese War in 1905, (or prison), and she shouted to the policeman of the train station, "Moskal Swinja", an insult common in Ukrainian nationalist circles [21, p. 30]. It is possible, but not explicit in sources, that if the situation of Poles influenced her independentist positions, further interaction with Ukrainians, and similarities with the social situation of Irish peasants, contributed to radicalize pre-existing socialist sensitivities. However, those analysis assimilating Ukrainian people's struggle to a class struggle, was not limited to the left, nor to Ukrainian liberation movement, but was also noted by Polish contemporary academics themselves.

c) Identifying with landowners: Ukraine at the center of a paradoxical Irish-Polish friendship

Franciszek Bujak was not a historian marxist, and was rather close to the PSL (Polskie Stronnictwo Ludowe, *Polish People's Party*): this is in his quality of agrarian historian that he associated social classes to ethnic groups, in accordance to their relations with land property. While Markievicz still considered Poles and Irish similarities in her works, Bujak heard about and deemed this friendship not possible, because Poles were structurally more similar to British landowners, a comparison Markievicz never made, but he only compared Irish and Ukrainians implicitly. In his *Galicia*, Poles were assimilated to landowners, while Ukrainians were working the land. This implies a consciousness even among Poles of this privileged position when compared to other people [22] In 1909–1910, he added that "The fate of the English in Ireland [...] is a bad prognosis for us" [22], "us" being the Poles.

Bujak continued to analyze Polish-Ukrainian relations once Poland was independent, in the interwar period, "paying attention to Polish totalitarianism" [23] and continue to compare the confrontation between the state and the peasants, a social class where Ukrainians were disproportionately represented, and peasant/nobility confrontations [24].

This implies a paradox regarding the place of Poland in the Irish Nationalist imagery: why would the Irish identify with landowners? These reasons behind this paradox were already addressed in historiography – Healy tried to answer it in her *Poland in the Nationalist Imagery*. This would be precisely because Poles had a long history, reigning over a large part of Europe, a historical legitimacy Irish nationalists wanted to claim. Moreover, they could claim that they suffered more than Poland, which would make the fact that the plight of Poland was more talked about in 19-th

century intellectual circles, unfair [2]. And the works of Healy, analyzing those relations on the background of Polish-Irish identification processes, was not the only historian from the British islands to emphasize that Poles and Ukrainians had relations of power at the disadvantage of the latter.

II) Ireland at the background of the study of Polish-Ukrainian relations after 1991

a) *Ukrainian and Polish relations as an element of comparisons for Irish historians*

After the independence of Ukraine on the 24th August of 1991, Poland and Ukraine became equals before the international laws, and the subsequent opening of archives allowed the development of Ukrainian history school locally, and its visibility abroad. Ukrainian and Polish historiography and their debates also influenced Irish historiography. Healy, a specialist of Poland, Ireland, and intra-European colonialism, therefore nuanced Polish narratives of martyrdom present in Irish imagery: “One might look at Polish attitudes towards the Kresy and its Ukrainian population, whether the advantage taken of Ruthenians by Polish leaders in Galicia or the contempt for Ukrainian aspirations to statehood” [2]. Liam Kennedy, self-described “revisionist” historian, compares Irish to Poles on the basis of their relations to history and “martyrology”: “Polish ultra-nationalists (self-styled “patriots”) have long celebrated Poland as the ‘martyr nation’ and a sense of “national martyrology” pervades much traditional writing on its history. This, of course, conveniently skips over anti-semitic pogroms and discrimination against ethnic minorities once Poland achieved independence after the First World War [including against Ukrainians]...” [25]. In order to analyze relations between Ireland and their history, comparisons to the history of others, Poles, Serbs, Ukrainians, was deemed important. Therefore, even in a book about Ireland, its nationalist legend and vision of History, references were made to the Ukrainian experience with a Polish independent government and how it challenged the representation of Poland as “the Christ of Nations”. To support this vision of Polish history, Kennedy cites “Beyond Martyrdom” [26], and probably, its chapter titled “Jews, Ukrainians, and Other Poles in the Interwar Period” [26, p. 126–143]. The book aims to challenge “Polish exceptionalism”, an approach Kennedy qualifies as “revisionism”. Even during the recent and praised welcoming of Ukrainian refugees, Porter nuanced this engagement “Sadly, racial categories have played an unconscious but very real role in facilitating assistance for Ukrainians, even as it has been denied to those coming from outside Europe” [27]. He said in his *Beyond Martyrdom* that a history that “failed to consider Jews and Ukrainians would be as flawed as a history of the United States that dealt exclusively with white English-speaking protestant” [26, p. 11]. A history that evolved a lot after the fall of the USSR.

b) *Comparison in post-Soviet historiography (1991–2014)*

After 1991, numerous books on Polish-Ukrainian relations were issued, not only because of Ukrainian independence, as Poland acquired as well considerably more freedom of research and access to archives [28]. Grzegorz Motyka established as early as 2000 a topology of historiography of Polish-Ukrainian relations: revisionist (in the sense meant by Liam Kennedy, challenging Polish stereotypes on Ukrainians), traditional, para-scientific and history established by Polish-Ukrainians. On the side of Ukraine, the study of Soviet crimes also durably impacted historiography: independence marked a new era in Holodomor research. The historian Victoria Malko had theorized four periods of Holodomor: a first (1930–1950) when sources were published outside of Ukraine, a second between the 1950’s and 1980’s, a third marked by the Ukrainian independence [29]. Bibliography on the Holodomor grew extensively with the possibility of accessing archives and working locally in Ukraine. The fourth and last historiographical period is when the transnational aspect of the Holodomor was developed the most, developing comparative perspectives and social history of ordinary citizens. This includes the first book comparing Holodomor and Gorta Mor (Ukrainian and Irish famine, respectively) was published in 2012, including a chapter on the part play by Polish intelligence service in contemporary investigations [30].

The progressive rapprochement between the “two Europe” allowed transnational initiatives to flourish. In 2004, Poland joined the European Union, and the same year, the Orange Revolution

represented a Ukrainian step towards Europe [31]. Some initiatives in Ukraine were coming from Ireland, and Constance Markievicz played a small part in it. In 2008, a room dedicated to her memory opened in Zhyvotivka [32], following the effort made by Patrick Quigley to develop ties not only with Poland, but also with Ukraine, a project he initiated in 2007 [33] but that was hard to put into practice due to the lack of funds, as the room was at first supposed to be a museum. However, for the last decade, the main obstacle to the development of Ukrainian history was not only poverty, but mostly the geopolitical situation of the country, which gave it more mediatic exposure abroad – and is directly linked to Ukraine’s aspiration to Europe. Everything began in November 2013, with the Revolution of Dignity, at the occasion of which Alexei Bayer had called to remember the parallels between Ireland and Ukraine [1].

c) The revolution of dignity and the war in Donbas: a turning point in the representation of Ukraine?

Alex Bayer continued to compare Ireland to Ukraine, developing his idea of a parallel in the context of the war in Donbas [34] and qualified Serbia as the real “little Russia”, in order to dissociate Ukraine and Russia [35]. The annexation of Crimea and the beginning of the war in Donbas the following month indeed represented in itself a serious crisis in the European political landscape. It contributed to give more visibility to Ukraine and its history, and to its European aspirations [36]. In the Irish and British press, one year after Euromaidan, this comparison was already here [37]. A newspaper confessed they first thought it was a “little difficulty” and qualified the Irish analogy as more relevant than comparison with the Nazi annexation with Sudetenland. If the war with Russia indeed did not begin with the full-scale invasion, but eight years before, 2022 definitely represents a new era in Ukrainian global history. Not only for the scale of the invasion, but for the massive exile of Ukrainians, including to Ireland and Poland. In Ireland, this led to the recognition of the Holodomor as a genocide on the 25th November of 2022, after the recognition of the invasion’s genocidal nature [38]: the historical plight of Ukrainians accessed to even more official recognition.

III) Polish–Ukrainian relations and Ireland after 2022

a) Bringing Polish and Ukrainian communities together in Ireland

In Ireland, it was possible to observe a trend similar to what happened in other European countries with an important Polish diaspora (France, Great Britain...): Polish organizations participated in the welcoming of Ukrainian refugees [39]. As of 2022, the country had a Polish community of approximately 110,000 members [40] and as of March 2024, 104,400 had arrived in Ireland and received temporary protections there. According to the Irish press, “This represents 2.4 per cent of the total 5.5 million Ukrainian refugees who have applied for temporary protection across Europe”, while Ireland has a population of appr. 5 million [41]. Graham Clifford, founder of Sanctuary Runners, recalled the “shared pain and shared resilience” of Polish and Ukrainian communities, and complained that the Irish authorities did not direct Ukrainians towards communities. Wojciech Białek, from the Cork-based group *Together Razem*, which despite its Polish name does not work only with the Polish community, complains that they were “invisible”. Clifford adds that “Ukrainians I’ve spoken to in Ireland tell me that given the choice, people fleeing their home country (who can’t go to another Ukrainian home) would prefer to go to the home of a Polish family because of cultural, dietary, and linguistic similarities. It makes complete sense.” [39]. To emphasize that it is a reciprocal feeling, he quotes one of her Polish friends: “It’s like the relationship between Irish people and Scottish people”.

In 2024, on the Immigrant Council of Ireland’s website, *Together Razem* is cited as a charity to donate to help Ukrainians, just like the Polish Humanitarian Action [42]. Larysa Gerasko, Ukrainian ambassador to Ireland, even declared in 2022 that the country was in the forefront of support and assistance for Ukrainians, along with Poland [43]. This ambassador also closely cooperates with the ambassador of Poland to Ireland to oppose the war, first with Anna Sochańska, [44], then with Arkady Rzegocki [45].

To what extent is this cooperation of Poles and Ukrainians in Ireland reflected in academic activity?

b) The Ukraine-Polish rapprochement: A historiographical evolution?

It was in September 2022 that the first anthology of papers comparing Ukraine and Ireland was published, under the direction of Stephen Velychenko, a historian who compared British and Russian imperialism as early as 1997 [46, pp. 413–441]. However, one should note it is based on an international scientific conference held in November 2019, so way before the full-scale invasion [47]. Interestingly, this work includes a chapter about one of the most (if not the most) controversial aspects of Ukrainian-Polish relations – the OUN/UPA, responsible for up to 100,000 Polish deaths, comparing it with the IRA. This is not the first time a historian made the comparison. In the 1988 *Ukraine: A history*, that his author Orest Subtelny intended to be a definitive history of Ukraine, the praised historian not only compared it to IRA but also to Polish underground activities of Józef Piłsudski:

“Its members believed that they were waging a national-liberation struggle by revolutionary means, much like the Irish in the anti-English Sinn Féin and Piłsudski’s pre-war anti-Russian underground organization. The immediate objectives of such tactics were to persuade Ukrainians that resistance was possible and to keep Ukrainian society in a state of “constant revolutionary ferment”. However, we should wait 30 further years for this comparison to be deepened, despite (or because of?) its paradoxical and controversial nature, in a dedicated article, here by Oleksandr Zaitsev. The article defends the comparison in spite of major ideological differences (one right wing, the other left wing) on the ground that Ukrainians did it themselves, and that both movements advocated violence as a means of attaining political independence. However, the IRA never resorted to ethnic cleansing, contrary to the UPA. Zaitsev cites it as a difference (p. 478–480), and precises that the number of victims during Polish-Ukrainian and Soviet-Ukrainian conflicts were hundreds of times higher than during the Irish War of Independence. Robert Bideleux, specialist of genocide and post-colonialism, praised the lucidity and incisivity of the article [48, p. 413–440]. In the same book, Ryishn Healy [47, p. 412] compared political assassinations in Ireland and Ukraine between 1880 and 1939, including that after 1918 “The Polish state also played its part in sustaining Ukrainian nationalist violence”.

Piotr Wróbel, a Polish-Canadian historian, published a review of this comparative study in the Canadian Slavonic Papers. A review that begins with the political context: “Russia’s massive invasion of Ukraine put Ukraine at the center of global affairs”. Poland needs to understand its relations with Ukraine. According to Wróbel, “The future of Europe, if not of the entire world, depends on the outcome of this war. It is essential, therefore, to be familiar with the past and present of Ukraine and to put it in the context of global history. The book under review is an excellent step in this direction” [49, p. 536–538].

In the Irish academic landscape, the impact of the war extends to other departments than History. Polish organizations were recognized as being a critical stimulus for Research on National Security in Ireland after the invasion of Ukraine [50, p. 121–142]. Poland thus even played its part as an ally of Ukraine in the Security studies context.

After 2022 (and to a lesser extent after 2014), the debate on decolonizing Slavic Studies in Western universities gained in importance, and this includes Ireland. The country is small, and there is only one center of Slavonic studies in Ireland, at Trinity College, Dublin, with smaller units elsewhere. A research conducted by Polish scholars offers comparisons between 2019 and 2023 to see the evolution of the center, still centered around Poland and Russia: “Thus, the Polish-Russian focus, in terms of the first component at least, illustrates the importance of Russian Studies, along with Polish Studies [only existing in Trinity College], with new curricular possibilities within Ukrainian Studies to be yet developed [in Ireland]” [51]. In 2023, Ukrainian modules began to be offered. Therefore, the Polish language had more visibility than Ukrainian in the academic landscape. The question of language study is actually so important that in Ireland, numerous Ukrainian refugees began learning Irish. One of them, Khadizha, said it is precious and that like Poles, Irish would understand them better: “people would understand me here, better than any other country in Europe. Because most of them were always the aggressors; most of them still have colonies” [Wilson J. (2022, October 26) Why Ukrainian refugees are learning Irish].

The famous historian Yaroslav Hrytsak, author for instance of *Essays in Ukrainian History: Making of Modern Ukrainian Nation* published in 1996, stated that “Ukrainians began at the Scots and finished at the Irish” [52]. It is also that the Ukrainian people, affirming itself and

preparing resistance, is taking inspiration from both Irish and Polish nations, using their cultural rallying cries to win their fights.

c) The defense of Ukrainian nation and identity: parallels with Ireland – and Poland – after 2022

Ukrainian fighting culture is taking inspiration from around the world, including from Poland and Ireland. The motto “za wolność naszą i waszą” (for our freedom and ours), one of the unofficial mottos of Poland, became associated with Ukraine, including for Ukrainian supporters abroad. It was not only used by Polish officials: it is the name of a French association supporting Ukraine, or by the association “Friends of Europe”. As early as 2020, it was used by the Ukrainian civil Society in support of Belarus demonstrations against Lukashenko. In 2022, “Go on home Russian soldiers” was sung by Ukrainian Celtic group The Shamrocks, based on Go on Home British Soldiers, a song composed during “The Troubles”, (conflict in Northern Ireland between the 1960’s and 1998) by Tommy Skelly and popularized by The Wolfe Tones. The song exists in versions sung by several Irish bands and artists, such as Hamish Seamus. This kind of cultural transfer echoes inspiration taken from both countries at the middle of the 19th century by the same actors who would be forging Ukraine’s national movement. However, a major difference is that now those references to Irish and Polish fights against neighboring imperialism when addressing Ukrainian resistance are much more widespread outside of Ukraine. The popularity of the Polish expression “for your liberty and ours” to express support for Ukraine, sometimes reworded as “for their liberty and ours”, is symbolical of this shift: it is possible that the invasion of Ukraine will play a similar part in the geopolitical landscape that the partitions of Poland played two centuries ago.

The conclusions. To conclude, how did the relations of power between Poles and Ukrainians, were reflected into the popular representations in Ireland? How did the relations between those three countries change after the 2022 invasion?

Early comparisons between Ukraine and Ireland compared Russia to the British Empire. Comparisons which complexified it by implying that Polish nobles acted with Ukrainians similarly added nuances- as Poland was itself victims of Russian imperialism. After Polish independence, UPA, which was particularly anti-Polish, took inspiration from the IRA – reasserting the idea that Ukraine fought “both sides”. After 1991, when both Ukraine and Poland were independent, they acquired at the same time the full possibility to read their history independently from Soviet influence, and also, to have a historical dialogue.

The visibility given to Ukraine by the ongoing war impacts its place in global history: even Polish-Ukrainian feuds were publicly exposed. The invasion is the first of those massive upheavals that is not contemporary with comparable changes in Poland, but Poland remains deeply concerned. Despite the war not being the first in Europe after the Second World War, as this would ignore the wars in Yugoslavia in the 1990’s, making this qualification controversial, the full-scale invasion was qualified as such to emphasize on the extraordinary tension existing in Europe. It therefore shares with the partition its extraordinary aspect, contributing to the omnipresence of the afflicted country in the public debate. This includes debates on purely Irish topics then again, arguments appealing to comparisons with Ukrainian History, considering that reunification of Ireland is still awaited and considered possible. It was even recently described as closer than ever [53]. The part those two “extraordinary” events played on the Europe political scene and in debates about Russian imperialism would deserve further comparison.

Those questions are not limited to the field of History; neither Irish nor Ukrainian history are finished. The comparison is used by theoreticians of international relations to theorize a possible end for the Ukrainian war, and a possible future of the Polish-Ukrainian alliance. In addition, in the context of the war, cultural transfers, inspiration taken from Irish political culture are infusing cultural production in torn-war Ukraine. Parallels with, making it therefore a centuries-long trend, which dates back from the XIXth century and the Polish partition era.

The Ukrainian historian Yaroslav Hrytsak declared in November 2023 that “Ukrainian history may be reduced to a simple sentence: Ukrainians started as the Scots and ended up like the Irish” [52]. In the same article, Hrytsak pointed out that Polish nationalism, the “only real nationalism in the Russian Empire” was as influential in the East as the French Revolution was in the West, and

contributed to this transformation towards more dissent, a stronger national movement. To put it in other words, it is Polish nationalism that contributed to “turn the Ukrainians into the Irish”, and this, while Poland and Ireland were mutually contributing to forge their own national movements.

References

1. Bayer, A. (2014, February 8). Ireland and Ukraine. Overcoming Mighty Neighbors. *The Globalist*.
2. Healy, R. (2017) *Poland in the Irish Nationalist Imagination (1772–1922). Anti-colonialism within Europe*. Palgrave MacMillan.
3. Maurel, C. (2014) *Manuel d'Histoire Globale*, Armand Colin, pp. 9–18 [in France].
4. Subtelny, O. (2009) *Ukraine: A History (Fourth Edition)*. University of Toronto Press, p. 165 [in Ukrainian].
5. Konieczna-Salamatin, J., Stryjek, T. (2023), *The Politics of Memory in Poland and Ukraine: from reconciliation to de-conciliation*, Routledge.
6. Carlos Vidal, J. (1999) *L'historien et le politique: Entretiens avec Bronisław Geremek*, Noir Blanc [in France].
7. Plokhly, S. (2023) *The Russo-Ukrainian war: the return of History*, W.W Norton [in Ukrainian].
8. Hrytsak, Y. (2023) *Ukraine: the forging of a nation*, Public Affairs [in Ukrainian].
9. Leist, A., Zimmermann, R. (2024) *After the War? How the Ukraine war challenges Political theories*. De Gruyter.
10. Kazakevych, G. (2017) Ukrainian O'Connors: the family of Irish ancestry in the cultural life of the 19th century Ukraine, *Bulletin of Taras Shevchenko National University of Kyiv History 1(132)* [in Ukrainian].
11. Kazakevych, G. (2011) Parallel Struggles, *Tyzhden [Week]* [in Ukrainian].
12. Antonovych, V. (1862) Moia ispoved'. *Otvet panu Padalitse', №1* [in Russian].
13. Bilensky, S. (2023) *Laboratory of Modernity: Ukraine between Empire and Nation, 1772–1914*, McGill-Queen's University Press.
14. Boeck, B. (2004–2005). What's in a Name? Semantic Separation and the Rise of Ukraine national name. *Harvard Ukrainian Studies*, 27, 33–65.
15. Sheptytsky, A. (2004) *Metropolit Andrey Sheptytsky i hreko-katolitski v Rossii: Dokumenty i Materialy, 1897–1917 rr.* [Metropolitan Andrey Sheptytsky and greco-catholics in Russia: Documents and Materials 1897–1917]. University of Michigan.
16. Davidzon, V. (2015, July 21) The Vatican recognizes “Heroic Virtue” of Andriy Sheptytsky, *The Tablet*.
17. Rudnytsky, I. (1963) The Role of the Ukraine in Modern History, *Slavic Review*, 22 (2), 199–216.
18. Rudnytsky, I. (1987) *Essays in Modern Ukrainian History*, Harvard University Press.
19. “People really loved her”: 90th anniversary of Countess Markievicz's funeral to be commemorated (2017, July 15). *The Journal*.
20. Markievicz, C. (1987) *Prison Letters of Countess Markievicz*. Virago Press.
21. Arrington, L. (2015) *Revolutionary Lives: Constance and Casimir Markievicz*, Princeton University Press.
22. Bujak, F. (1908). *Galicja*. L'wyw.
23. Lazurko, L. Kelman, M. (2022) The Polish State during the Interwar period in Francisk Bujak's views (based on the magazine “WIEŚ I PAŃSTWO” 1938–1939). *East European Historical Bulletin*, 23.
24. Lazurko, L. (2023). The peasant issue in the Second Polish Republic in the conception by Franciszek Bujak. *Ukrainian Peasant*, 29 [in Ukrainian].
25. Kennedy, L. (2016) *Unhappy the land, The most oppressed people ever, the Irish?* Merrion Press.
26. Porter-Szucs, B. (2014) *Poland in the Modern world: Beyond Martyrdom*. Wiley-Blackwell.
27. Porter-Szucs, B. (2022, March 14) Poland's welcome of Ukrainian refugees comes with challenges. *Michigan News – University of Michigan*.
28. Wnuk, R. (2006) Recent Polish historiography on Polish-Ukrainian Relations during World War II and its Aftermath, *Columbia University Press*.
29. Malko, V. (2019) *The Holodomor as Genocide in Historiography and memory*, Paper presented at the 51st Annual Convention of the Association for Slavic, East European, and Eurasian Studies in San Francisco, California.
30. Bruski, J. (2012) In Search of New Sources: Polish Diplomatic and Intelligence Reports on the Holodomor. In: Noack C, Janssen L, Comerford V, eds. *Holodomor and Gorta Mór: Histories, Memories and Representations of Famine in Ukraine and Ireland*. Anthem Series on Russian, East European and Eurasian Studies. Anthem Press.

31. Kennan Institute (2005, October 8). *Orange Revolution: Ukraine votes for change*. The Wilson Center.
32. Quigley, P. (2008, October 1st) Irish flag flies high as Markievicz room opens in Ukrainian village. *Irish Independent*.
33. Quigley, P. (2007, December 3) An Irishman's Diary. *The Irish Times*.
34. Bayer, A. (2018, December 23) Ukraine is the Ireland of the Russian Empire. *Kyiv Post*.
35. Bayer, A. (2021, October 21) The Real Little Russia. *Kyiv Post*.
36. Jukic, L. (2022, February 18) How Poland turned Ukraine to the West. *Foreign Policy*.
37. Dejevsky, M. (2015, February 11) Want to understand the conflict in Ukraine? Compare it with Ireland. *The Spectator*.
38. Ireland has recognized Russia's War against Ukraine as Genocide (2022, June 4th). *Ukrainian World Congress*.
39. Clifford, G. (2022, March 8). We must reach out to Polish groups in Ireland to best help arriving Ukrainians. *Irish Examiner*.
40. Kloc-Nowak, W., Lesińska, M., Pszczółkowska, D. (2023) *Polacy w Irlandii. Transnarodowe społeczności w dobie migracji poakcesyjnych*. Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, 214 p. [in Polish]
41. Pollak, S. (2024, March 30). More Ukrainian refugees are now leaving State accommodation than entering the country. *The Irish Times*.
42. Ukrainian crisis: information for Ukrainians, and how you can help (2022, March 1). *Immigrant Council of Ireland*, consulted on 6/05/2024.
43. Abend, L. (2022, November 21) As Winter descends, Europe Cools on Ukrainian Refugees, *Time*.
44. Glory to Ukraine – a message to mark the anniversary of Russian invasion into independent Ukraine (2024, February 23), *gov.p*.
45. 'Lublin Trio' of ambassadors make recent visit to TUS Athlone Campus (2024, April 4). *Galway Advertise*.
46. Velychenko, S. (1997) Empire Loyalism and Minority Nationalism in Great Britain and Imperial Russia, 1707 to 1914: Institutions, Law, and Nationality in Scotland and Ukraine, *Comparative Studies in Society and History*, 39 (3), 413–441.
47. Velychenko, S. Ruane, J. Hrynevych, L. ed. (2022) *Ireland and Ukraine: Studies in Comparative Imperial and National History*.
48. Bideleux, R. (2023). Ukraine and Russia, Ireland and Britain: Quasi-colonial subjugation, anti-imperial nationalism and conflict, end of empire, and "the lost peace": A review essay. *Journal of European Studies*, 53(4), 413–440.
49. Wróbel, P. J. (2023) Ireland and Ukraine: studies in comparative imperial and national history. *Canadian Slavonic Papers*, 65 (3–4), 536–538.
50. Płachecki, J., Smuniewski, C., & Kochańczyk-Bonińska, K. (2023). Polish Organizations in Ireland. A Stimulus for Research on the National Security of the Republic of Poland. *Studia I Analizy Nauk O Polityce*, 1, 121–142. [in Polish]
51. Koniecznak, D. and G. (2022) In search of Ukrainian Studies within Slavonic philology and other courses offered by Irish universities in the context of the Russian invasion of 24 February 2022. *Theoria et Historia Scientiarum*, 19.
52. Hrytsak, Y. (2023, November 24) Ukrainians Started as the Scots and Ended Up as the Irish – Yaroslav Hrytsak on the Global History of Ukraine. *The Review of Democracy* [in Ukrainian]
53. Gannon, C. (2024, February 19) An united Ireland is closer than ever. *The Guardian*.

Надійшла до редакції / Received: 03.06.2024

Схвалено до друку / Accepted: 25.11.2024

УДК 930.2+94(477)(092)

DOI: 10.31651/2076-5908-2024-2-18-32

Костянтин ІВАНГОРОДСЬКИЙ

доктор історичних наук, доцент, професор кафедри історії України Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького, м. Черкаси, Україна

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4052-5253>

e-mail: iwakos@ukr.net

ТЕОРЕТИЧНО-МЕТОДОЛОГІЧНА КОНЦЕПЦІЯ МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО В ОПТИЦІ СУЧАСНОЇ ІСТОРІОГРАФІЇ *

Анотація. Мета – проаналізувати новітню рефлексію української історіографії щодо теоретично-методологічної концепції М. Грушевського.

Наукова новизна. Проблема теоретично-методологічної концепції М. Грушевського є одним із найбільш дискусійних сегментів грушевськіани, а тому потребує подальшого аналітичного дослідження. Феномен його теоретичних і методологічних підходів полягає у спробі поєднання евристичних можливостей різних соціогуманітарних дисциплін, окрім історії, зокрема, етнології, антропології та соціології. Однак теоретичні концепти та методологічні засади історика дотепер ще малоз'ясовані. Найбільш конструктивною є пропозиція Л. Зашкільняка інтерпретувати методологічну модель М. Грушевського як «етносоціальну». Хоча сучасні дослідники, які аналізують теоретичні і методологічні погляди М. Грушевського, демонструють не зовсім належну компетентність і обізнаність у цій сфері.

Висновки. Методологія М. Грушевського є доволі складним історіографічним фактом, що постійно досліджується українськими вченими. Разом із тим кожна епоха знаходить в її межах все нові і нові нюанси, які змушують переосмислювати наукову спадщину видатного історика. Сучасні історики засвідчують полідисциплінарний характер його наукової спадщини щодо реконструкції минулого. Хоча сьогодні якраз етнологічний і соціологічний аспекти методології вченого досі аналізуються побіжно та поверхово. Відтак етнологічний аспект його наукового доробку тільки починає розроблятися в історичній науці, а в дослідженнях, присвячених вченому, ця проблема або не піднімається зовсім, або згадується фрагментарно. На жаль, далеко не всі сучасні дослідники, які прагнуть досліджувати методологічні засади концепції М. Грушевського, можуть похвалитися власною високою методологічною культурою.

Ключові слова: М. Грушевський, історіографія, сучасна українська історіографія, інтелектуальна спадщина, методологія, концепція, російсько-українська війна.

Kostiantyn IVANGORODSKY

Doctor of Sciences (History), Professor of Department of History of Ukraine, Bohdan Khmelnytsky National University of Cherkasy, Cherkasy, Ukraine

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4052-5253>

e-mail: iwakos@ukr.net

THEORETICAL AND METHODOLOGICAL CONCEPT OF MYKHAILO HRUSHEVSKY IN THE OPTICS OF CONTEMPORARY HISTORIOGRAPHY

Abstract. The purpose of the article is to analyze the latest reflection of Ukrainian historiography in regarding to the theoretical and methodological concept of M. Hrushevsky. **The scientific novelty.** The problem of the theoretical-methodological concept of M. Hrushevsky is one of the most debatable segments of “Hrushevskiana”, and therefore requires further analytical research. The phenomenon of his theoretical and methodological approaches consists in the attempt to combine the heuristic possibilities of various socio-humanitarian disciplines, besides history, in particular, ethnology, anthropology and sociology. However, the theoretical concepts and methodological foundations of the historian are still poorly understood. The most constructive is L. Zashkilnyak's proposal to interpret M. Hrushevsky's methodological model as “ethno-social”. Although modern researchers, who analyze the theoretical and methodological views of M. Hrushevsky, demonstrate not quite adequate competence and awareness in this area.

Conclusions. The methodology of M. Hrushevsky is a rather complex historiographical fact that is constantly being investigated by Ukrainian scientists. At the same time, each epoch finds within its boundaries new and new nuances that force us to rethink the scientific heritage of the outstanding historian. Modern historians certify a multidisciplinary nature of his scientific heritage in the reconstruction of the past. Although today the ethnological and sociological aspects of the scientist's methodology are still being analyzed cursorily and superficially. Therefore, the ethnological aspect of his scientific work is just beginning to be developed in

* Статтю підготовлено в межах держбюджетної теми «Протидія історичній політиці країни-агресора РФ у процесі деокупації українських територій» (номер державної реєстрації 0123U101598).

historical science, and in studies devoted to the scientist, this problem is either not raised at all, or is mentioned fragmentarily. Unfortunately, not all modern researchers who seek to explore the methodological foundations of the concept of M. Hrushevsky, can boast of their own high methodological culture.

Keywords: *M. Hrushevsky, historiography, contemporary Ukrainian historiography, intellectual heritage, methodology, concept, Russian-Ukrainian war.*

Постановка проблеми. Навряд чи можна уявити безособову історію науки, зосереджену тільки на вивченні теорій, гіпотез і методів, адже науку творять живі люди, конкретні якості яких визначають усю їхню діяльність. Рівною мірою це ж стосується й тих, хто досліджує безпосередньо саму історію науки, зокрема, й у сфері грушевськознавства. Цілком доречні та вмотивовані прагнення сучасних учених реконструювати методологічні та теоретичні засади наукової творчості найвідомішого українського історика, одночасно передбачають синхронне з'ясування, наскільки зрілими та неупередженими є їхні власні методологічні рамки, враховуючи притаманний для більшості з них «пострадянський» статус (тобто, наскільки успішно наразі ними подолано колишній методологічний монізм). Навіть такий ракурс проблеми робить її актуальною та непересічною для історіографії. Хоча, звісно, інтерпретація методології автора українського гранд-нарративу є іманентно значущою темою, що охоплює далеко не один рівень евристичної репрезентації. За теперішніх умов російської агресії, особливо вартісними у цьому контексті є питання консолідації української нації, посилення шляхів її самопізнання (у тому числі й науковими засобами), переусвідомлення органічної «європейськості» метра української історіографії в оптиці викликів, пов'язаних із турбулентністю сучасних євроінтеграційних прагнень України. Зрештою, у суто технічному вимірі – пошук шляхів подолання в історичній науці методологічної невизначеності та продукування нових теоретично-методологічних смислів і регулятивів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Специфіка теоретично-методологічних поглядів у науковій спадщині М. Грушевського має вже доволі сталу, майже столітню історіографічну традицію й по суті сягає витоків ще відповідних рефлексій з боку колег і учнів видатного історика, котрими ця тематика розглядалася ще за його життя. Разом із тим, порушена нами проблематика стосується новітнього історіографічного процесу у названій царині, й, з огляду на цю обставину, не можна сказати, що вона має значну кількість, сфокусованих на ній, студіювань. У більшості новітня історіографічна рефлексія стосовно теоретичних і методологічних аспектів творчості видатного історика присутня у працях нинішніх провідних грушевськознавців (І. Гирича, В. Масненка, В. Тельвака та ін.). Спорадично окреслена тематика представлена також в окремих, невеликих розвідках (приміром, таких дослідників, як С. Гелей, В. Дутко, Р. Конта та ін.).

Мета статті – проаналізувати новітню рефлексію української історіографії щодо теоретично-методологічної концепції М. Грушевського.

Виклад основного матеріалу. Проблематика теоретично-методологічної концепції Михайла Сергійовича Грушевського, котрий безсумнівно належить до сонму найвидатніших українських вчених, залишається одним із дискусійних сегментів грушевськіани, потребуючи подальшого аналітичного студіювання. Закономірно, що сучасні дослідники його наукової творчості вважають її чи не найважливішим здобутком усієї української історичної науки. Один із засновників наукового грушевськознавства, американський історик Л. Винар переконаний, що мова йде взагалі про найвидатнішого українського історика світового виміру та засновника української національної історіографії [1, с. 31]. Звісно не оминув увагою фахівець і специфіку теоретично-методологічного арсеналу «великого Українця», називаючи його спадкоємцем традицій документалізму та методології історичного дослідження, з наголосом на джерельну документацію та на критику історичних джерел. Зі свого боку Я. Дашкевич також називає його «найбільшим істориком України», котрий своєю творчістю переконав, що справжній історик мусить бути надзвичайно багатограним, ледве не універсальним у використанні джерел та літератури, попри будь-які новітні течії в історичній науці [2, с. XIII]. Саме в такій поставі, очевидно, й криється феномен теоретичних і методологічних підходів М. Грушевського, який прагнув сполучити у дослідницькій концептуальній матриці евристичні можливості різних соціогуманітарних дисциплін, окрім безпосередньо історії.

Дискусії навколо теоретично-методологічних засад творчої лабораторії М. Грушевського у сучасній історіографії засвідчують водночас і необхідність істотного вдосконалення цієї ж складової у межах власне останньої. Як справедливо зауважив «один із найплідніших грушевськознавців» [3, с. 32] – В. Тельвак, – нині «очевидною є потреба модернізації методологічного арсеналу грушевськознавства, зокрема відхід від описовості та мікрографізму» [4, с. 106]. Екстенсивний, спрямований тільки на реконструкцію та накопичення фактологічної бази характер сучасних грушевськознавчих студій породжує низку проблем. Передусім, на думку дрогобицького дослідника, – це подальший процес «забронзовування» постаті М. Грушевського, некритичне акцентування на винятковості його внеску до всіх сфер культурного та громадського життя українського народу кінця XIX – першої третини XX ст., що породжує «перевиробництво» та закріплення дисциплінарної структури грушевськознавства, й утруднює модернізацію спадщини М. Грушевського, її наближення до сучасників. Відтак очевидною є проблема перегляду традиційних пріоритетів у підході до вивчення його постаті, пошуку нових методологічних моделей для оновлення як тематичного спектру, так і аналізу теоретичних рефлексій над станом сучасного грушевськознавства [5, с. 29; 6, с. 484; 7, с. 5].

Надзвичайно важливим аспектом у межах останнього є й необхідність переосмислення національного компоненту творчості М. Грушевського на тлі теперішньої широкомасштабної російської агресії проти України. В новітній історіографії вже доведеним є факт, що саме його схема української історії стала багато в чому фатальним ударом по імперському наративу, котрим кремлівський режим досі марно намагається просувати тезу про «єдиний народ». Навіть у радянський період, коли цей міф агресивно просувався у «західному світі» [8], закордонні гуманітарії активно популяризували історичну схему саме М. Грушевського як найбільш придатну до відповідної національної оборони модель українського минулого. Водночас добре відомо, що творчість історика була та залишається вагомим чинником формування національної самосвідомості українців та українського державотворення. Виокремивши історію України як самостійне явище, він заперечив підвалини, на яких вибудовувалась ідеологія імперської Росії, що визначило вкрай негативне ставлення до його праці серед російських вчених і політиків [9]. Тому в російській стратегії боротьби з незалежною Україною досі особливе місце відводиться дискредитації спадщини М. Грушевського, присвяченій багатьом актуальним проблемам історичного розвитку, особливо пов'язаних із неминучістю становлення української державності [10, с. 171].

Намагаючись (хоч і цілком безрезультатно) знищити інтелектуальну спадщину М. Грушевського, російські гуманітарії застосовують переважно не наукові аргументи (на відміну від метра україністики), а галасливі пропагандистські жупели, застарілі стереотипи та псевдонаукові історичні міфи. Відповідна безпорадність зумовлена якраз багато в чому науковими принципами та методологією, на яких і будував свою концепцію видатний український вчений, завдяки чому історія України міцно посіла гідне місце у світовому історичному процесі. Не варто забувати, що незважаючи на вплив «певної націєтворчої програми», саме він «величезною мірою долучився до розширення та поглиблення нашого знання про історію Східної Європи» [11, с. 23]. Попри зрозумілу етноцентричність «схеми Грушевського» та її новітню наукову критику, ми, зрештою, погоджуємося із тими українськими дослідниками, котрі резонно зауважують: «Існування сучасної України, з одного боку, підтверджує правильність основної тези академіка про окремішність українців, але з іншого (з огляду на кордони та склад населення) – вимагає розширення його концепції. Тож йдеться не про заперечення збудованого на схемі Грушевського гранднاراتиву, а про творення нового, ширшого. Тому що – і це критично важливо – в нормальній країні гранднاراتив не зобов'язаний бути один» [12].

Незважаючи на помітну полемічність оцінок теоретично-методологічної моделі Михайла Сергійовича, сучасна історіографія у візії більшості її представників усе ж таки не заперечує статус останнього як класика історичної науки. Однак, як зауважує В. Масненко, ставлення у цьому випадку до такої класичної спадщини може бути різним: приймати її лише як історіографічну, але антикварну цінність чи мати можливість базувати на ній і сучасні методологічні пошуки [13, с. 24]? У цьому контексті слухним є й міркування І. Гирича,

що було б смішно стверджувати, бо цім класичні твори М. Грушевського зберігатимуть на віки вічні свою наукову актуальність. Хоча не більш переконливою є й оцінка його спадщини тільки як зібрання великого фактографічного матеріалу та неперевершене джерело для історичної довідки. Відтак сьогодні «М. Грушевський цікавий для нас насамперед з історіософської точки зору» [14, с. 116] (хоча далі ми побачимо що така «точка зору» є досить проблематичною). Саме тому актуальність його наукового доробку лише зростає якраз у площині аналізу теоретичних і методологічних підходів до реконструкції історичних процесів, явищ і подій, котрі у видатного вченого (на відміну від багатьох сучасних) ніколи не перебували у вигляді раз і назавжди встановленої системи координат.

За останнє століття дослідники чимало уваги приділили проблемі теоретично-методологічної спадщини М. Грушевського, що знайшло своє логічне відображення й у сучасній історіографії [15]. І якщо донедавна вважалося, що перший більш менш системний аналіз «історіософії М. Грушевського» здійснив у 1935 р. І. Витанович [16–18], то новітні пошуки В. Тельвака дещо змінили наші «уявлення про темпоральні особливості теоретичної грушевськіани міжвоєнного часу». Адже дослідником нещодавно знайдено машинопис німецькомовної статті С. Левицького «Історико-наукова діяльність М. С. Грушевського у 1914–1930 роках та еволюція його поглядів на поступ української історії», датований 1930 р., що являє собою «найбільш раннє у часі спеціальне з'ясування історіософських поглядів автора “Історії України-Руси”» [19, с. 188]. Однак саме повоєнна грушевськіана надала перший досвід узагальнення теоретично-методологічної спадщини М. Грушевського як окресленого в часі цілісного інтелектуального феномену. Це було пов'язано, передусім, із запровадженням нової українознавчої дисципліни – грушевськознавства та заснуванням Українського Історичного Товариства і його друкованого органу – журналу «Український історик» [20, с. 6]. Відповідна традиція сформувалася такими діаспорними вченими, як Л. Винар, О. Оглоблин, М. Антонович, О. Прицак, М. Стахів, Б. Крупницький, М. Андрусак, О. Шульгин та ін.

За часи існування новітньої української історичної науки також з'явилося чимало різнопланових опрацювань теоретично-методологічної спадщини М. Грушевського, які нерідко містять конкуренційну інтерпретативну логіку. Погоджуємося, що кількість і різноплановість таких студіювань «потребує історіографічного узагальнення для виявлення як консенсусних, так і полемічних сюжетів, що потребують подальшого наукознавчого опрацювання» [21, с. 154]. Так, уже на зламі 1990-х рр. в українській історіографії почалася дискусія щодо методологічних поглядів М. Грушевського [22, с. 223], до якої долучилися В. Березинець, І. Гирич, Я. Дашкевич, Л. Зашкільняк, К. Колесников, В. Масненко, В. Ульяновський та ін. Невдовзі відповідний історіографічний аналіз у дисертаціях і монографіях був запропонований такими дослідниками, як В. Тельвак, В. Будз, В. Ващенко, Н. Романцова. Хоча ними, звісно, охоплені далеко не всі праці з означеної проблематики (зокрема, останніх двох десятиліть) та не виокремлювалися специфічні нюанси, пов'язані з теоретично-методологічними підходами видатного історика.

Крім цього, слідуючи багато в чому діаспорній традиції, сучасні дослідники намагаються перш за все з'ясувати так звані «історіософські погляди» М. Грушевського (детальніше про це мова йтиме дещо згодом), тоді як власне його теоретичні концепти та методологічні засади поки ще малоз'ясовані. Приємним винятком залишається єдина в цьому розрізі стаття львівського історіографа Л. Зашкільняка, опублікована ним уже в далекому 1999 р. [23] і в якій концепцію М. Грушевського вперше поіменовано «етносоціальною». На думку В. Тельвака, в історіографії загалом присутні кілька спроб дефініювання «історіософського» (знову ж таки) бачення видатного історика. Зокрема, дослідники пропонували, приміром, називати його модель «генетично-емпіричною» (В. Герасимчук), «неонародницькою» (Л. Винар), «націоцентричною» (В. Березинець). Водночас сам В. Тельвак, виходячи з особливостей епістемологічних поглядів М. Грушевського, насамперед їх еклектичного й утилітарного характеру, запропонував позначати його методологічну модель як «змодернізований позитивізм» [15, с. 17, 22–31, 120, 168]. Натомість Я. Дашкевич не зовсім слушно вважає, що оскільки мова йде про «настільки велетенську фігуру в українській історичній науці», постільки його творчість взагалі не потребує якоїсь класифікації за «обмежувальними теоретичними параметрами» [24, с. 388]. У цьому ж ракурсі варто наголосити ще й на тій обставині, що нерідко деякі сучасні дослідники,

беручись до аналізу теоретичних і методологічних поглядів М. Грушевського, демонструють, на жаль, власну, не зовсім належну компетентність і обізнаність у цій царині.

З огляду на означену ситуацію в історіографії, вважаємо, що теоретично-методологічна концепція М. Грушевського, означена саме як «етносоціальна», зумовлює чималий дослідницький інтерес, хоча б тому що засвідчує полідисциплінарний характер його наукової спадщини щодо реконструкції минулого. Як справедливо зауважила О. Гомотюк, будучи істориком за фахом, науковець зумів вийти за межі суто історичних досліджень, адже він був ученим широкого формату, що ґрунтовно і всебічно досліджував практично всі періоди і проблеми вітчизняної, світової, історії літератури, застосовуючи археологічні, антропологічні, етнологічні, етнографічні, психологічні джерела, матеріали економічної історії, географії, соціології, мовознавства [25, с. 295]. Втім, попри вже чималу історіографічну традицію дослідження його методології, якраз етнологічний і соціологічний її аспекти, як правило, розглядаються побіжно. Відтак погоджуємося з В. Масненком, що варто, зрештою, з'ясувати, як новаційний потенціал етнології та соціальної антропології вплинув на трансформацію теоретичного оснащення дослідної лабораторії М. Грушевського [26, с. 35].

Дехто з дослідників також зауважує, що етнологічний аспект наукового доробку останнього тільки починає розроблятися в історіографії, а в дослідженнях, присвячених вченому, ця проблема або не піднімається зовсім, або згадується лише фрагментарно [27, с. 99]. Крім того, подібний підхід до вивчення наукового доробку М. Грушевського передбачає залучення широкої палітри історіографічних оцінок діяльності вченого не лише як етнолога, етнографа, соціального антрополога, але й як фольклориста, літературознавця, краєзнавця [28, с. 44]. Впродовж 1990–2000-х рр. спорадично та багато в чому формально його «етнологічні» погляди, переважно у контексті етногенетичних гіпотез або діяльності окремих етнографічних інституцій, розглядали Л. Залізник, І. Сенько, В. Делеган, В. Солошенко, В. Капелюшний, М. Глушко. Звісно, такий підхід доволі слабо наблизив сучасне грушевськознавство до інтерпретації саме етносоціальної компоненти теоретичної моделі «Великого історика». У схожому ключі ця стилістика відобразилася й у нечисленних історіографічних розвідках, начебто присвячених рефлексії проблеми «Грушевський – етнолог». Разом із тим, вважаємо, що окреслена проблематика потребує окремого студіювання, тому наразі ми не будемо детально на ній зупинятися.

В новітній українській історіографії присутня думка, що методологічна концепція М. Грушевського за окремими аспектами продовжує зберігати евристичний потенціал. Звісно, говорити про «тріумфальну ходу» схеми Грушевського у наші дні не доводиться, адже через час і умови появи вона є надто етноцентричною для сучасної історичної науки. Однак, як про це мовилось уже вище [12], це зовсім не привід для її цілковитого заперечення. Тим більше за теперішніх умов російської агресії проти України, передусім, з погляду державних інтересів останньої, надто небезпечно не приділяти уваги спадщині вченого, котрий по суті визначив історичні завдання української нації [29, с. 72]. Безсумнівно, потрібно шукати й інші підходи до історії України, зауважуючи, як слушно наголошує Л. Зашкільняк, слабкі місця його концепції, але методологічний підхід М. Грушевського і сьогодні приваблює своєю спрямованістю на максимальне всебічне вивчення етносоціальних явищ в їхньому історичному розвитку [30, с. 116].

Загалом, застосування етнологічної складової в дослідженнях можна вважати досить суттєвою особливістю його теоретично-методологічних підходів. З огляду на це, – переконаний В. Масненко, – подібна методика не втратила свого значення, адже передбачає залучення світового досвіду, зокрема порівняльно-етнологічного та соціологічного методів [31, с. 217]. Можна вважати вельми показовим той факт, що якісно новий етап розвитку теоретично-методологічних засад української етнології розпочався саме у 1920-х рр. Не менш прикметно, що сучасні фахівці однозначно пов'язують це «з науковою й організаційною діяльністю у сфері етнології М. Грушевського». Водночас вони відзначають, що ця діяльність досі не набула належної оцінки в історіографії, хоча «не буде перебільшенням сказати, що саме із постаттю М. Грушевського пов'язане фактичне реформування етнологічної науки в Україні» [32, с. 156].

Полемічність щодо теоретично-методологічних поглядів М. Грушевського в історіографії цілком закономірна, однак найбільш раціональним підходом до їхнього аналізу

видається саме ґрунтовне врахування загальних тенденцій, що мали місце у сучасній історичній світовій науці, на які він не міг не реагувати. Найбільш популярною сьогодні залишається інтерпретація, що його підхід оригінально поєднував у собі здобутки романтичної та позитивістської методологічних традицій. Теоретична концепція історика зазнала також впливів інших інтелектуальних течій кінця XIX – початку XX ст. – неоромантизму, неокантіанства, соціологізму. Зрештою, це дозволило В. Тельваку означити подібну методологічну концепцію саме як «змодернізований позитивізм». Вивчаючи творчість учнів М. Грушевського, можна дійти висновку, що вони також були беззастережними прихильниками його змодернізованої версії позитивізму [15, с. 121–169]. Дехто з них також намагався проаналізувати теоретично-методологічні погляди наставника, приміром С. Томашівський, В. Герасимчук, М. Кордуба [33, с. 172, 180]. Більше того вчений завжди закликав своїх учнів і надалі продовжувати його студії, не випадково приділяючи значну увагу методологічній підготовці аспірантів – «лише від методи починається наука» [34, с. 178].

Одним із перших в історіографії подібну специфіку теоретично-методологічної концепції видатного історика зауважив, зокрема, І. Витанович. Своєю чергою, на думку останнього, до поглиблення методології М. Грушевського спричинилися й відомі сучасники, скажімо, вчений-соціолог М. Ковалевський, а також такі неокантіанці й етичні позитивісти, як М. Туган-Барановський і Б. Кістяківський, котрі намагалися поєднувати позитивні методи дослідження конкретного історичного матеріалу із завершеністю етичної оцінки фактів соціальної еволюції. Усе це переконливо свідчить, що найвідоміший український історик завжди тримав руку на пульсі наукового західноєвропейського руху та водночас ішов власним шляхом, еволюціонуючи у тих випадках, коли для цього були вагомі причини [18, с. 24]. Саме тому його праці вже від кінця XIX ст. стали значним явищем не тільки української, але й всієї європейської історіографії. В ході полеміки, розгорнутої довкола запропонованих ним наукових концепцій, виявилось ставлення до його творчості не лише з боку різних напрямків в українській історичній думці, але й було окреслено особливості бачення ідей ученого в російській, польській, чеській, румунській та ширше – західноєвропейській історіографії [35, с. 237].

Вже сам факт того, що М. Грушевський був прихильником методології позитивізму одразу включало його саме до європейського наукового дискурсу. Хоча значна кількість залученого емпіричного матеріалу «нерідко змушувала дослідника втрачати пильність і відходити від задекларованих методологічних позицій» [36, с. 22]. Водночас М. Кордуба та Л. Винар справедливо наголошують на тій обставині, що його погляди ніколи не визначалися будь-якими політичними чи ідеологічними аспектами, тому в науковій творчості домінують суто критицизм та об'єктивізм [37, с. 19]. Наступним важливим аспектом для розуміння теоретичних поглядів М. Грушевського, є той факт, що він практично в усіх складних концептуальних питаннях завжди намагався йти шляхом компромісу. В. Масненко вважає характерною особливістю Грушевського-науковця саме його намагання уникати крайнощів в оціночних судженнях, спроби знайти *modus vivendi* – найбільш виважений шлях у вирішенні тієї чи іншої наукової проблеми [26, с. 38–39]. Необхідно також враховувати, що емпіричний за суттю позитивістський варіант історіописання передбачав, насамперед, аналіз наукових фактів суспільного буття, а не формулювання складних умовиводів. Саме тому, як зауважує О. Богдашина, М. Грушевський мало розглядав ґносеологічні й аксіологічні питання, які вважав метафізичними та схоластичними, й які в той час вивчали більше філософи-ідеалісти та богослови [38, с. 37].

Поряд із суто позитивістськими рисами його концепції, чимало дослідників відзначають і появу на різних етапах творчості вченого модерністських новацій. Саме тому відчутний «еклектизм» методології М. Грушевського зауважували вже його колеги, приміром Д. Багалій [39, с. 284]. При цьому не варто забувати, що у сучасному їм світі відбувалася надзвичайно динамічна трансформація наукового світогляду не лише у соціогуманітарній царині, зокрема, потужна критика позитивізму й еволюціонізму. Поряд із цим, в європейській історіографії початку XX ст. посилювалися тенденції неоромантизму, із домінуючим центральним його конструктом – «нацією» як неповторним і унікальним феноменом. Паралельно, на ґрунті позитивізму розвинулися ще кілька евристичних

концептуальних моделей, що прагнули посилити науковість історії. На думку Л. Зашкільняка, однією з них була соціологічна історія, що зумовила у східноєвропейських історіографіях «ряд оригінальних історіософських концепцій» [30, с. 114].

Втім найбільшу проблему для грушевськознавства становить той факт, що історик, на жаль, не залишив спеціальних теоретичних чи методологічних праць, а його дослідницькі підходи знайшли конкретний вияв в отриманих ним історичних знаннях або окремих теоретичних зауваженнях, розкиданих на сторінках численних публікацій. До того ж на його початкову концепцію поступово нашаровувались новочасні впливи, які надавали їй більшої обґрунтованості та переконливості, або, навпаки, вносили певні суперечності. Якщо на початку кар'єри у вченого домінували романтичні та позитивістські погляди, то вже на львівському етапі він рішуче пориває з романтизмом, із його ідеалістичним уявленням про «народ-націю» як носія «народного духу». Хоча, соціологізоване під впливом позитивізму, бачення «народу-нації» й надалі поєднувалось у нього з романтичними уявленнями про незмінні демократичні риси давньоруської громади. У такий спосіб, згідно твердження Л. Зашкільняка, провідним чинником суспільного розвитку встановлювався етносоціальний, а всі інші сторони життя людей (політична, економічна, громадська тощо) грали в концепції великого історика підрядну роль. Виглядає, що він запозичував із сучасних теоретичних праць ті положення, котрі насамперед допомагали йому обґрунтувати власну етноісторичну концепцію [23, с. 233–237, 241–244]. Або як у вигляді штампугають І. Верба та Ю. Шаповал – «таким чином він надолужував історіософські прогалини своєї київської освіти» [40, с. 53].

Проте, на нашу думку, варто дещо детальніше зупинитися на проблемі так званої «історіософії» М. Грушевського, адже, попри загальновживаність цього поняття у сучасній історіографії, воно є по суті небезпечним підводним каменем. Приміром, можна зустріти твердження, що його вступна лекція у Львівському університеті «тривалий час служить підставою для міркувань про історіософію вченого». Водночас Л. Зашкільняк зауважує, що дослідники його творчості, хоч і не оминали методологічні питання, але, «за винятком хіба що І. Витановича, О. Прицака і Л. Винара, методологічні підходи розглядались лише як складова історіософії» [23, с. 233, 240]. При цьому сам львівський історіограф вважає, що «історіософська концепція М. Грушевського спиралася на соціологічне розуміння історії» [30, с. 115]. Натомість ще один львівський історик – Я. Дашкевич одночасно висловився різко проти подібного трактування, «бо історіософом Грушевський не був, а як позитивіст відкидав будь-яку філософію історії». Поширеність же подібного бачення він пов'язує з тим, що «звучність самого слова “історіософія”, а також його езкотичність і притягальність для післярадянської України відіграли значну роль». Разом із тим не існує спеціальних праць М. Грушевського, присвячених філософії історії чи історіософії, а тому філософа історії з нього «роблять по-насилуницькому». Тоді як він «ніколи і ніде про це – філософську систему, запроваджену у власні історичні дослідження, – не заявляв і нічого на цю тему не писав; він взагалі не був теоретиком історії» [41, с. 150].

Однак далеко не всі історики погодились із подібним «контраверсійним поглядом». Полемічним спостереженням стосовно багато в чому раціонального висновку Я. Дашкевича відгукнувся, зокрема, В. Тельбак [15, с. 37–38]. Водночас на цьому етапі були захищені й кілька дисертацій, присвячених «історіософії» (В. Березинець [42]) та «філософії історії» (В. Будз [43]) М. Грушевського, що створило певну ілюзію доконаності цього феномену. Ускладнює ситуацію той факт, що й сам видатний історик уживав слово «історіософія» (причому, швидше за все, наслідуючи російську «історіографічну моду»), хоч більшість сучасних дослідників ігнорують поширеність цього концепту тільки в російськоімперській гуманітаристиці, причому одночасно відзначаючи різку відмінність між теоретично-методологічними основами праць українського вченого та його російських «колег» по історичному цеху.

Варто між іншим враховувати, що поява поняття «історіософії» пов'язана із А. Цешковським (1814–1894) – романтиком і гегельянцем, який репрезентував генерацію польського романтично-релігійного месіанізму XIX ст. (Міцкевич, Словацький, Красінський, Ковінський, Вронський). Спонукуваний притаманними його часу роздумами про втрату Польщею своєї державності та перспективами її відновлення, він розумів під

«історіософією», запозичене в загальній схемі та за провіденціалістською сутністю в Гегеля, пояснення ходу історії як розгортання слов'янського месіанізму. Таким чином, на відміну від філософії історії, покликаної раціонально осмислювати минуле, історіософія мала своїм завданням ірраціональне обґрунтування майбутнього – як третьої, слов'янської ери світу. Термінологічні знахідки А. Цешковського були пристосовані російською імперською філософською думкою, що виявилось в підвищеному її інтересі до есхатологічних перспектив історії [44, с. 12]. «Історіософська» парадигма стала панівною в Росії з кінця XIX ст. й, схоже, залишається такою дотепер. Йдеться про залюбування містично-релігійним, ірраціональним, «ісконно русским духом», у його поєднанні з візантійщиною та протиставленні до усього «неросійського» (особливо «західного») світу (М. Данилевський, К. Леонтьєв, В. Соловйов та ін.).

Крізь містичний туман історіософії досі сунеться ідея російського імперського месіанства, закорінена в уявному колективному минулому під маскою «Третього Риму». У XX ст. історіософське тлумачення історичного процесу бачимо у творчості С. Булгакова, П. Флоренського, Н. Трубецького, Л. Карсавіна та багатьох інших – аж до сучасного неоевразійства Л. Гумільова [45, с. 201–202]. Вже в новітній період українського політичного суверенітету російська історіософія відродилася в геополітичній концепції «неоевразійства» як гегемонії «русского міра», провідниками якої сьогодні є один із ідеологів рашизму О. Дугін [46] і безліч російських істориків, політиків і літераторів. Російські євразійці в діаспорі, з їх незмінною увагою до «третього шляху» історичного розвитку, історико-культурного синтезу між Сходом і Заходом, буцімто уособлюваним Росією, теж позиціонували свої уявлення як «історіософію». Саме з їхнього дискурсу, швидше за все, це поняття перекочувало до української діаспорної історіографії, де «історіософська» концептуалізація, властива російським «мислителям», почала механічно переноситься і на погляди М. Грушевського. До новітньої української історіографії ця традиція перейшла завдяки знаковій статті гарвардського професора О. Пріцака [48–49]. Причому суперечливість такого підходу останній визнав і сам: «Михайло Грушевський не залишив ніякої теоретичної студії про свою історіософію та її джерела» [49, с. XLIV]. Тим самим шляхом ідуть і сучасні прихильники «Грушевського-філософа» – «його філософські погляди не викладені в окремій системній праці, проте їх можна вважати системою (?! – К. І.)...» [50, с. 6].

Не менше проблем є й із суто теоретичною інтерпретацією терміну «історіософія», котрий досі, хоч і часто використовується, але в довільному термінологічному й семантичному значенні. При цьому ані в іноземних загальних чи спеціалізованих довідкових виданнях, ані в енциклопедіях радянських часів його просто не існує. Історіософія просякнута спекулятивністю та суб'єктивністю, вона – не реконструкція минулого «як воно було насправді» у певній, логічно впорядкованій, причинно-визначеній послідовності, а намагання показати у химерних сполученнях вигаданих і реальних подій апріорну схему історії з провіденціальним сенсом. Намагання, яке спирається лише на внутрішнє інтуїтивне переконання самого «історіософа». Відтак, згідно влучного спостереження К. Кислюка, ми маємо по суті справу із «концептом без концепції» [44, с. 6, 9–10]. Крім цього, постійно відбувається змішування та підміна «історіософії» не тільки суміжними, але й контрарними різновидами історико-пізнавальної діяльності – філософією історії, історіографією, «історичною міфологією», теорією історії тощо.

Більшість сучасних українських істориків, починаючи від О. Пріцака, вбачає в історіософії вельми специфічне філософсько-історичне формоутворення. Незважаючи на те, що серед них понині не існує загальноприйнятої ідентифікації «історіософії», зрештою, не можна не помітити, що для цієї більшості притаманне не зовсім доречне ототожнення, коли «історіософія» заміщує поняття «теорія історичного процесу». Не насторожує дослідників чомусь і та обставина (на яку, до речі, звернув увагу Я. Дашкевич), що попри майже загальноприйнятність постулату «Грушевський – позитивіст», через ідеологічну заангажованість, історіософія жодним чином не відповідає позитивістським зразкам науковості тих часів й інтелектуально несумісна із методологічною матрицею позитивізму. Показово, що й найбільші адепти моделі «Грушевський – історіософ» у сучасній історіографії, як це не дивно на перший погляд, так і не спромоглися у своїх дисертаціях і студіях запропонувати бодай якусь дефініцію цього, начебто наукоподібного, поняття,

чим лише підтверджують його надуманість і нежиттєздатність. Тим більше, зважаючи ще й на те, що «історіософія» виникла лише для надання наукоподібності російському імперському мисленню щодо бажаного минулого та майбутнього.

У сучасній українській історіографії стосовно аналізу теоретично-методологічних поглядів М. Грушевського спотерігається ще одна крайність, пов'язана із релятивізацією всіх її надбань у цій галузі. Відповідний «постмодерністський виклик» запропонував, зокрема, В. Ващенко [51–52], намагаючись встановити стратегії конструювання великим істориком українських метанаративів. Насамперед, усі «хиби» української історіографії в галузі грушевськознавства історіограф із Дніпра пов'язує із прив'язаністю й сучасних дослідників до позитивістської парадигми, що не здатна «відчитати» не компліментарний їй «модерністський контекст» початку ХХ ст. і не враховує психічної специфіки особистості історика. Крім цього, його не влаштовує наявна «універсальна періодизація наукової спадщини М. Грушевського» та «історіографічна традиція, яка наголошує на плюралістичності методологій вченого». Подиву гідним є при цьому той факт, що настільки уважний деконструктор сучасного позитивізму, слідом за його адептами, також оперує поняттям «історіософії Грушевського як загального контексту його методології» та тішиться, що її знову почали досліджувати у 1990-х рр. [52, с. 6, 8, 38–39]. Хоча й нарікає, що «занадто широкий контекст» історіософії розчиняє в собі конкретну методологію історика.

Не менш контрверсійним є й твердження щодо сегментованості аналізу останньої у сучасній історіографії, адже постмодерністська методологія якраз виступає проти широких узагальнень. Однак В. Ващенко вважає, що виокремлення певних її сегментів «позбавляє можливості скласти загальні уявлення про багатство епістемологічного спектру вченого й заважає реконструювати повноту образу (сподіваємося не «єдиноправильного». – К. І.) М. Грушевського-методолога». При цьому він тут же не погоджується із подібними спробами «вагомих фігур у галузі грушевськознавства» (Л. Винар, Л. Зашкільняк, С. Плохій, О. Прицак, В. Тельвак). Начебто, настільки «амбітна мета побудови цілісного образу методології М. Грушевського може бути актуальною лише для репрезентантів так званого плюралістичного підходу, які вважають, що протягом своєї наукової діяльності він зазнав впливу різних методологій» [52, с. 41]. Переконані, що аналіз окремих компонентів його теоретично-методологічної концепції не лише не заважає створенню її цілісної моделі, а, навпаки, істотно збагачує її важливими нюансами.

Не до вподоби дніпропетровському досліднику й «похвала найбільшому нашому історичу, що звучить з вуст, наприклад, Л. Зашкільняка та В. Тельвака» за, буцімто, створення «власної оригінальної методології», котру перший іменує «етносоціальною», а другий – «змодернізованим позитивізмом». Такий «спрощений» підхід, на його думку, передбачає лише «спільний список методологічних інгредієнтів, з якого варився оригінальний “методологічний коктейль” М. Грушевського» без «жодного розрізнення та градації в просторі, скидаючи їх у загальну купу». Зі свого боку, вважаємо дещо надуманим твердження, буцімто, цей «ефект купи», який «науковою мовою подається як еклектизм М. Грушевського, фактично затирає вагу задіяних українським істориком методів» (оскільки жоден дослідник не оперує тільки одним методом, постільки відповідний еклектизм можна поставити у провину кожному; до того ж залишилося непоясненим, як можна «затерти вагу методів»). Такий підхід В. Ващенко (спираючись на схему Т. Куна) називає «кумулятивним», засадничі положення котрого ґрунтуються на так званій «концепції впливів», тобто, спробі задовільно пояснити численні методологічні інновації у творчості М. Грушевського впливами на нього різних науковців та відповідно різноманітних інтелектуальних течій протягом тривалого життя вченого у науці [52, с. 55–57, 62]. Важко погодитись і з такою декларацією, адже хто може ще вплинути на методологічні погляди вченого, як не інші «різні науковці» (нехай навіть і з природничого сектору науки)?

Однак, що натомість пропонує В. Ващенко? Як не дивно, заперечуючи «лінійний кумулятивний підхід» сучасних українських грушевськознавців, він змальовує таку саму лінійну схему «дрейфів» вченого (внутрішньо- та міждисциплінарного) від національної – у бік всесвітньої історії (з 1903 по 1918 рр.), а потім (від 1918 р.) – у напрямку до соціології (наслідком чого була поява «Початків громадянства»), з «метою популяризації власних досягнень з конструювання українського історичного метанаративу» [52, с. 324]

(переконані, почувши таке, М. Грушевський вельми би здивувався). Крім цього, попри деконструкцію сучасних «позитивістських» моделей його методології («етносоціальної» та «змодернізованого позитивізму»), він пропонує ще одну, власну – «нелінійну структурно-функціональну модель». За вибагливою назвою вона може й не виглядає «спрощеною», але являє все ту ж лінійну конфігурацію еволюції методологічних поглядів великого історика («прив'язану до відповідних хронологічних зрізів») та ще й мало чим відрізняється від палко критикованого «методологічного коктейлю» із «ефектом купи», в якій «еклектизм» прикритий «деконструкцією “історіософських” текстів М. Грушевського» та «чотирма (! – К. І.) “універсальними” (?! – К. І.) методологіями, які складають цілісність образу М. Грушевського-методолога» (скептицизм (1894 р.), генетичний метод (1903 р.), перспективізм (1918 р.) та музикознавчий метод (1918–1923 рр.)) [52, с. 374–375].

Як зауважив один із рецензентів праці В. Ващенко, – «відсталий традиціоналіст» (так у рецензента) І. Гирич – «не важливо, що такого не могло бути насправді, головне – якомога оригінальніше зінтерпретувати події», тим більше «вивищення над натовпом найкраще досягнути шляхом свідомого пониження своїх опонентів по цеху істориків, а ще ліпше – через “деконструювання міфів” про великих» [53, с. 274, 283–284]. Зі свого боку, двоє американських учених, критикуючи евристичні потенції подібних досліджень і розвінчуючи відповідні «інтелектуальні облуди» (*Impostures intellectuelles*), відзначають, що, як правило, постмодерністи самі по справжньому навіть не розуміють того, що пишуть їхні колеги, але, зрештою, їхні незрозумілі та непереконливі міркування отруюють частину інтелектуального життя та посилюють і без того поширений серед громадськості примітивний антиінтелектуалізм [54, с. 168–169].

На жаль, у сучасній українській історіографії прагнення до розширення наукового словника стало своєрідною напівінтелектуальною модою, виопукливши кричущу нестачу термінологічної культури. Тому не часто зустрічаються історики, котрі пояснювали б зміст базових понять, якими вони оперують. Справжньою епідемією стала звичка жонглювати звучними, зовні привабливими наукоподібними термінами, що доволі часто взагалі не відповідають смислу викладеного. Хоча, на нашу думку, не варто заперечувати, що застосування нових методологічних підходів для інтерпретації розвитку історіографічного процесу дозволяє, крім іншого, подолати й однобічні уявлення щодо нього як лінійного процесу звичайного накопичення знань у сфері історії історичної науки. Переконливо цей факт підтверджує й методологічний плюралізм, якого дотримується сьогодні більшість українських історіографів.

Стосовно методологічної концепції М. Грушевського, можна з упевненістю стверджувати, що вона постійно та закономірно вдосконалювалася впродовж його життя, на чому наголошує більшість дослідників наукової спадщини вченого (у тому числі й В. Ващенко), інша річ – наскільки провідними залишалися її початкові блоки. Відтак питання про методологічні та теоретичні засади творчості автора «Історії України-Руси» (IUP) до сьогодні залишається одним із найцікавіших і найсуперечливіших. Чимало сучасних дослідників тримаються думки про полістильну природу його світосприйняття та поглядів [55, с. 575–576], але питання про те, як саме різноманітні стильові складові, провідні ідеї та концепти М. Грушевського сполучаються у його творчості, досі залишається актуальним та спричиняє гострі наукові дискусії.

Варто також повсякчас враховувати, що його історичний наратив, первісно проєктований за епістемологічними взірцями кінця XIX ст., творився у різні культурні епохи, зокрема, в часи світової війни, революційних змагань, еміграції та радянської дійсності, які висували новітні дослідницькі стратегії та відмінні мірила вартості. Звісно, це спричиняло низку інтелектуальних конфліктів, зокрема, змушувало автора тією чи іншою мірою реагувати на нові виклики та пропозиції, які поставали на ниві соціогуманітаристики першої третини XX ст. [55, с. 606]. Фактично Михайло Сергійович протягом усього творчого життя вдосконалював власне бачення історичного процесу, а тому, на переконання В. Масненка, сутність його концептуальних підходів можна віднайти лише шляхом прискіпливого історіознавчого аналізу. Однак це варто здійснити не тільки на основі історичних творів, але й етнологічних, політологічних, соціологічних, а до певної міри наукова концепція вченого знайшла відображення навіть у публіцистиці та ідейно-

програмових писаннях [31, с. 9]. Загалом, динаміка методологічних трансформацій наукової творчості М. Грушевського дозволяє зробити висновок, що особливо у «пізній» її період концептуальність праць стала більш різноплановою та набагато глибшою.

На зламі XIX–XX ст. домінування позитивізму у суспільних і гуманістичних науках невпинно добігало кінця і вже з'являлися перші паростки неklasичної науки (неокантіанство, соціологізація, віталізм, феноменологія тощо). Це означало, що міцні позитивістські основи, на яких був вихований М. Грушевський чимдалі сильніше розмивалися неklasичними (модерністськими) впливами. На них рано чи пізно доводилося реагувати й шукати рішень, але, – зауважує О. Ясь, – він як учений не був схильний до пізнавальних компромісів, зокрема, дуже складно сприймав новітні методологічні пропозиції. Відтак для сучасного грушевськознавства одна з невирішених проблем пов'язана з найбільшою колізією автора «Історії України-Руси»: як інтелектуал позитивістського вишколу зміг створити великий наратив на перехрестях впливів і вимог двох епох – класичної (традиційної) та неklasичної (модерної) науки? [56, с. 18, 20]. Не варто нехтувати й ідеологічними трансформаціями науковця, котрі безсумнівно впливали на його методологічні тлумачення окремих сюжетів з історії. На думку С. Плохія, від 1890-х і до 1930-х рр. його працям властива дивовижна послідовність головних дискурсивних практик, адже в них постійно змішано елементи народницького, національного і державницького дискурсів [11, с. 338].

Висновки. Методологія М. Грушевського є доволі складним історіографічним фактом, що постійно досліджується українськими вченими. Разом із тим кожна епоха знаходить в її межах все нові і нові нюанси, які змушують переосмислювати наукову спадщину видатного історика. На новітньому етапі найбільш конструктивним поглядом на теоретично-методологічну модель автора ІУР є її інтерпретація як «етносоціальної». Зокрема, це засвідчує полідисциплінарний характер його наукової спадщини щодо реконструкції минулого. Хоча сьогодні якраз етнологічний і соціологічний аспекти методології вченого досі аналізуються побіжно та поверхово. Відтак етнологічний аспект його наукового доробку тільки починає розроблятися в історичній науці, а в дослідженнях, присвячених вченому, ця проблема або не піднімається зовсім, або згадується фрагментарно. На жаль, далеко не всі сучасні дослідники, які прагнуть досліджувати методологічні засади концепції М. Грушевського, можуть похвалитися власною високою методологічною культурою. В перспективі окресленої проблематики, варто більш детально проаналізувати сучасну історіографічну рефлексію стосовно саме етнологічної (зокрема, етносоціальної) складової методології Великого Українця.

Список літератури

1. Винар Л. Михайло Грушевський – історик України. *Михайло Грушевський*: зб. наук. пр. і мат. Міжн. ювілейної конф., присвяченої 125-й річниці від дня народження М. Грушевського / ред. кол.: Л. Винар та ін. Львів: НТШ, 1994. С. 13–31.
2. Дашкевич Я. Михайло Грушевський наприкінці XIX ст. У кн.: Грушевський М. Твори: у 50 т. / редкол.: П. Сохань (гол. ред.), І. Гирич та ін. Т. 6. Львів: Світ, 2004. С. I–XIII.
3. Гирич І. Досягнення і перспективи розвитку сучасного грушевськознавства (до 150-річчя від дня народження М. С. Грушевського). *Вісник Національної академії наук України*. 2016. № 11. С. 31–37.
4. Тельвак В. Монографічна грушевськіана: спроба узагальнення. *Гуржіївські історичні читання*. 2013. Вип. 6. С. 104–107.
5. Тельвак В. Грушевськознавство: методологічні проблеми поступу. *Краєзнавство*. 2010. №3. С. 29–35.
6. Тельвак В. Грушевськіана на сторінках «Українського історичного журналу» (1991–2010 рр.). *Історіографічні дослідження в Україні*. 2012. Вип. 22. С. 483–498.
7. Тельвак В. В., Тельвак В. П. Сучасне грушевськознавство: здобутки, втрати, перспективи. *Український історичний журнал*. 2021. № 5. С. 4–15. doi: <https://doi.org/10.15407/uhj2021.05.004>.
8. Сабінський М. Історична концепція Михайла Грушевського в осмисленні українських закордонних істориків повоєнного двадцятиліття. *Проблеми гуманітарних наук: збірник наукових праць Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка. Серія Історія*. 2021. Вип. 8 (50). С. 273–288. doi: <https://doi.org/10.24919/2312-2595.8/50.242268>.

9. Гирич І. «Історія України-Русі» Михайла Грушевського допомагає нам перемогти. *АрміяInform*. 2023, 16 червня. URL: <https://armyinform.com.ua/2023/06/16/istoriya-ukrayiny-rusi-myhajla-grushevskogo-dopomagaе-nam-peremogty-igor-gyrych>.
10. Лешкович Н. Східна Європа в історичних текстах Михайла Грушевського. *Вісник Львівського університету. Серія історична*. 2016–2021. Спецвипуск. С. 170–184.
11. Плохій С. Великий переділ. Незвичайна історія Михайла Грушевського. Київ: Критика, 2011. 600 с.
12. Мультифронтір. Нова схема української історії / Волощук М., Галушко К., Гоменюк І. та ін. *Локальна історія*. 2022, 13 червня. URL: <https://localhistory.org.ua/texts/statti/multifrontir-nova-skhem-a-ukrayinskoj-i-istoriyi>.
13. Масненко В. Формування образу М. С. Грушевського в масовій свідомості сучасного українського суспільства. *Український історичний журнал*. 2006. № 5. С. 19–34.
14. Гирич І. Спадщина М. Грушевського і сьогодення. *Архівознавство. Археографія. Джерелознавство*. 2001. Вип. 4: Студії на пошану Руслана Пирога. С. 115–134.
15. Тельвак В. Теоретико-методологічні підстави історичних поглядів Михайла Грушевського (кінець XIX – початок XX століття). Нью-Йорк; Дрогобич, 2002. 236 с.
16. Витанович І. Михайло Грушевський: історик, соціолог, суспільний діяч. *Кооперативна республіка*. 1935. С. 7–13.
17. Витанович І. Уваги до методології й історіософії М. Грушевського. *Український історик*. 1966. № 1–2. С. 32–51.
18. Гелей С. Перший систематизований аналіз історіософії Михайла Грушевського. *Вісник НТШ*. 2016. Ч. 55. С. 17–25.
19. Тельвак В., Радченко О. Малознане дослідження історіософських поглядів Михайла Грушевського. *Архіви України*. 2022. Вип. 1. С. 186–202.
20. Тельвак В. Теоретико-методологічні підстави історичних поглядів М. С. Грушевського (кінець XIX – початок XX століття): Автореф. дис. ... канд. іст. наук; 07.00.06. Львів, 2001. 20 с.
21. Дутко Л. Теоретико-методологічна спадщина Михайла Грушевського у дзеркалі сучасної української історіографії. *Проблеми гуманітарних наук. Серія Історія*. Дрогобич, 2023. Вип. 14. С. 153–162. doi: <https://doi.org/10.24919/2312-2595.14/56.17>.
22. Романцова Н. Наукова діяльність Михайла Грушевського в українській історіографії: дис. ... д-ра іст. наук; 07.00.06. Київ, 2021. 686 с.
23. Зашкільняк Л. Методологічні погляди Михайла Грушевського. *Україна Модерна*. 1999. Ч. 2–3. С. 233–253.
24. Дашкевич Я. Постаті. Нариси про діячів історії, політики, культури. Львів: Піраміда, 2007. 808 с.
25. Гомотюк О. Михайло Грушевський – фундатор наукового українознавства. *Історіографічні дослідження в Україні*. 2005. Вип. 16. С. 288–311.
26. Масненко В. Трансформація теоретичних засад наукового дискурсу М. С. Грушевського в контексті етнології та соціальної антропології. *Архіви України*. 2016. № 5–6. С. 35–46.
27. Конта Р. Етнологічна наукова спадщина М. Грушевського. *Феномен Михайла Грушевського як державного діяча, науковця, громадянина (до 150-річчя від дня народження)*: зб. наук. праць. Київ: Міленіум, 2016. С. 98–99.
28. Конта Р. Теорія етногенезу та націогенезу українців у працях М. Грушевського: історіографічні інтерпретації. *Гілея*. 2016. Вип. 106. С. 44–46.
29. Гирич І. Михайло Грушевський: конструктор української модерної нації. Київ: Смолоскип, 2016. 840 с.
30. Зашкільняк Л. Історична концепція М. Грушевського в контексті східноєвропейської історіографії початку XX ст. *Вісник Львівського університету. Серія історична*. 1997. Вип. 32. С. 110–118.
31. Масненко В. Історичні концепції М. С. Грушевського та В. К. Липинського. Методологічні і суспільно-політичні виміри української історичної думки 1920-х років. Київ; Черкаси: Брама-ІСУЕП, 2000. 284 с.
32. Капелюшний В., Казакевич Г., Чернишук Н. Українська етнологія у європейському контексті (друга половина XIX ст. – 20-ті рр. XX ст.). Вінниця: Нілан, 2013. 208 с.
33. Тельвак В., Педич В. Львівська історична школа Михайла Грушевського. Львів: Світ, 2016. 424 с.
34. Гомотюк О. Становлення і розвиток наукових засад українознавства (90-ті рр. XIX – перша третина XX ст.): дис... д-ра іст. наук; 09.00.12 / ТНЕУ. Київ, 2007. 510 арк.
35. Тельвак В. Метанаратив М. Грушевського в історіографічному дискурсі доби Модерну. *Ейдос. Альманах теорії та історії історичної науки*. 2008. Вип. 3. С. 227–239.
36. Тельвак В. В., Тельвак В. П. Проблема «Росія та Європа» в історіософському дискурсі та

- історіографічній практиці Михайла Грушевського. *Східноєвропейський історичний вісник*. 2016. Вип. 1. С. 21–32.
37. Винар Л. Значення Михайла Грушевського в українській і світовій історії. *Український історик*. 1991–1992. Ч. 3–4/1–4. С. 13–53.
 38. Богдашина О. Методика історичних досліджень М. С. Грушевського. *Вісник Харківської державної академії культури*. 2012. Вип. 37. С. 29–39.
 39. Тельвак В. Творча спадщина Михайла Грушевського в оцінках сучасників (кінець XIX – 30-ті роки XX століття). Київ; Дрогобич: Вимір, 2008. 494 с.
 40. Шаповал Ю., Верба І. Михайло Грушевський. Київ: ВД Альтернативи, 2005. 352 с.
 41. Дашкевич Я. Михайло Грушевський – історик народницького чи державницького напрямку? *Україна. Наука і культура*. Київ, 1999. Вип. 30. С. 136–152.
 42. Березинець В. Історіософія Михайла Грушевського: дис. ... канд. філос. наук: 09.00.05. Київ, 1996. 226 с.
 43. Будз В. Філософія історії Михайла Грушевського: автореф. дис... канд. філос. наук: 09.00.03. Львів, 2001. 20 с.
 44. Кислюк К. Історіософія в українській культурі: від концепту до концепції. Харків: ХДАК, 2008. 288 с.
 45. Карась А. Концептуалізація громадянства у філософії історії Михайла Грушевського. *Studia Polsko-Ukrainiskie*. 2017. № 4. С. 197–218.
 46. Івангородський К. Неоевразійство як речник імперії в очах етноісторіографії. *Гуржіївські історичні читання*. 2015. Вип. 10. С. 44–49.
 47. Івангородський К. Неоевразійство у сприйнятті сучасної історіографії та погляди А. Дугіна на етногенез східних слов'ян. *Вісник Черкаського університету. Серія: Історичні науки*. 2015. Вип. 362. С. 34–51.
 48. Прицак О. Історіософія Михайла Грушевського. В кн.: Прицак О. Історіософія та історіографія Михайла Грушевського. Київ; Кембрідж, 1991. С. 5–45.
 49. Прицак О. Історіософія Михайла Грушевського. В кн.: Грушевський М. Історія України-Руси. Т. 1: До початку XI віку. Київ, 1991. С. XL–LXXVI.
 50. Будз В. Соціально-філософські погляди М. Грушевського: футурологічний аспект. Івано-Франківськ: Місто НВ, 2003. 160 с.
 51. Ващенко В. Неврастенія: непрочитані історії (деконструкція одного надпису – сеанс прочитання автомонографії М. Грушевського). Дніпропетровськ: Вид-во ДнНУ, 2002. 406 с.
 52. Ващенко В. В. Стратегії конструювання М. Грушевським українських метанаративів: методи та їх функції: дис. ... д-ра іст. наук: 07.00.06. Дніпропетровськ, 2009. 440 с.
 53. Гирич І. Лікарю, вилікуйся сам! [полемічна стаття з приводу книжки В. Ващенка «Неврастенія: непрочитані історії (Деконструкція одного надпису – сеанс прочитання автомонографії М. Грушевського)»]. *Україна модерна*. 2005. Ч. 9. С. 273–284.
 54. Сокал А., Брикмон Ж. Интеллектуальные уловки. Критика современной философии постмодерна / пер. с англ. Москва: Дом интеллектуальной книги, 2002. 248 с.
 55. Ясь О. Монументальний проєкт великого нарративу М. Грушевського у світлі його дослідницьких стратегій. *Історіографічні дослідження в Україні*. 2012. Вип. 22. С. 565–664.
 56. Ясь О. Михайло Грушевський як історик-концептуаліст (до 150-річчя Наукового товариства імені Шевченка). *Світогляд*. 2023. № 5. С. 16–20.

References

1. Vynar, L. (1994). Mykhailo Hrushevskiy is a historian of Ukraine. In: Vynar, L. et al. (ed.). Mykhailo Hrushevskiy: collection of scientific works dedicated to the 125th anniversary of the birth of M. Hrushevskiy. Lviv [in Ukrainian].
2. Dashkevych, Ya. (2004). Mykhailo Hrushevskiy at the end of the 19th century. In: Hrushevskiy M. Works: in 50 volumes. Vol. 6. Lviv [in Ukrainian].
3. Hyrych, I. (2016). Achievements and prospects of the development of modern Hrushevsky studies (to the 150th anniversary of the birth of M. S. Hrushevsky). *Visnyk Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy [Bulletin of the National Academy of Sciences of Ukraine]*, 11, 31–37 [in Ukrainian].
4. Telvak, V. (2013). Monographic Hrushevskiana: an attempt at generalization. *Hurzhivski istorichni chytannia [Gurzhii's historical readings]*, 6, 104–107 [in Ukrainian].
5. Telvak, V. (2010). Hrushevsky studies: methodological problems of progress. *Kraieznavstvo [Local history]*, 3, 29–35 [in Ukrainian].
6. Telvak, V. Hrushevskiana on the pages of the “Ukrainian Historical Journal” (1991–2010). *Istoriografichni doslidzhennia v Ukraini [Historiographic research in Ukraine]*, 22, 483–498 [in Ukrainian].

7. Telvak, V. V., Telvak, V. P. (2021). Modern pear science: gains, losses, prospects. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal [Ukrainian historical journal]*, 5, 4–15 [in Ukrainian].
8. Sabinskyi, M. (2021). The historical concept of Mykhailo Hrushevskiy in the understanding of Ukrainian foreign historians of the post-war twenty years. *Problemy humanitarnykh nauk: zbirnyk naukovykh prats Drohobyt'skoho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu imeni Ivana Franka. Serii Istorii [Problems of the humanities: a collection of scientific works of Ivan Franko Drohobyt'sk State Pedagogical University. History series]*, 8 (50), 273–288 [in Ukrainian].
9. Hyrych, I. (2023). “History of Ukraine-Russia” by Mykhailo Hrushevsky helps us to win. *ArmyInform*, June 16. Retrieved from: <https://armyinform.com.ua/2023/06/16/istoriya-ukrayiny-rusi-myhajla-grushevskogo-dopomagaye-nam-peremogty-igor-gyrych> [in Ukrainian].
10. Leshkovych, N. (2016–2021). Eastern Europe in the historical texts of Mykhailo Hrushevskiy. *Visnyk Lvivskoho universytetu. Serii istorychna [Bulletin of Lviv University. The series is historical]*, Special issue, 170–184 [in Ukrainian].
11. Plokyh, S. (2011). Great redistribution. The unusual story of Mykhailo Hrushevskiy. Kyiv [in Ukrainian].
12. Voloshchuk, M. et al. (2022). Multifrontier. A new scheme of Ukrainian history. *Local history*, June 13. Retrieved from: <https://localhistory.org.ua/texts/statti/multifrontir-nova-skema-ukrayinskoyi-istoriyi> [in Ukrainian].
13. Masnenko, V. (2006). Formation of the image of M. S. Hrushevskiy in the mass consciousness of modern Ukrainian society. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal [Ukrainian historical journal]*, 5, 19–34 [in Ukrainian].
14. Hyrych, I. The legacy of M. Hrushevskiy and today. *Arkheoznavstvo. Arkheohrafiia. Dzhereloznavstvo [Archival science. Archeography. Source studies]*, 4, 115–134 [in Ukrainian].
15. Telvak, V. (2002). Theoretical and methodological foundations of the historical views of Mykhailo Hrushevskiy (end of 19th – beginning of 20th century). New York; Drohobych, 2002 [in Ukrainian].
16. Vytnavych, I. (1935). Mykhailo Hrushevskiy: historian, sociologist, public figure. *Kooperatyvna respublika [Cooperative Republic]*, 7–13 [in Ukrainian].
17. Vytnavych, I. (1966). Attention to the methodology and historiosophy of M. Hrushevskiy. *Ukrainskyi istoryk [Ukrainian historian]*, 1–2, 32–51 [in Ukrainian].
18. Gelei, S. (2016). The first systematic analysis of the historiosophy of Mykhailo Hrushevskiy. *Visnyk NTSh [Bulletin of the NTSh]*, 55, 17–25 [in Ukrainian].
19. Telvak, V., Radchenko, O. (2022). A little-known study of the historiosophical views of Mykhailo Hrushevskiy. *Arkhyvy Ukrainy [Archives of Ukraine]*, 1, 186–202 [in Ukrainian].
20. Telvak, V. (2001). Theoretical and methodological foundations of the historical views of M. S. Hrushevskiy (end of the 19th – beginning of the 20th century). Dissertation of candidate of sciences (history). Lviv [in Ukrainian].
21. Dutko, L. (2023). The theoretical and methodological legacy of Mykhailo Hrushevskiy in the mirror of modern Ukrainian historiography. *Problemy humanitarnykh nauk. Serii Istorii [Problems of humanitarian sciences. History series]*, 14, 153–162 [in Ukrainian].
22. Romantsova, N. (2021). Scientific activity of Mykhailo Hrushevskiy in Ukrainian historiography. Dissertation of doctor of sciences (history). Kyiv [in Ukrainian].
23. Zashkilnyak, L. (1999). Methodological views of Mykhailo Hrushevskiy. *Ukraina Moderna [Modern Ukraine]*, 2–3, 233–253 [in Ukrainian].
24. Dashkevych, Ya. (2007). Figures. Essays on figures of history, politics, and culture. Lviv [in Ukrainian].
25. Homotyuk, O. (2005). Mykhailo Hrushevskiy – the founder of scientific Ukrainian studies. *Istoriografichni doslidzhennia v Ukraini [Historiographic research in Ukraine]*, 16, 288–311 [in Ukrainian].
26. Masnenko, V. Transformation of the theoretical foundations of the scientific discourse of M. S. Hrushevskiy in the context of ethnology and social anthropology. *Arkhyvy Ukrainy [Archives of Ukraine]*, 5–6, 35–46 [in Ukrainian].
27. Konta, R. (2016). Ethnological scientific heritage of M. Hrushevskiy. *The phenomenon of Mykhailo Hrushevskiy as a statesman, scientist, and citizen*. Kyiv [in Ukrainian].
28. Konta, R. (). The theory of ethnogenesis and natiogenesis of Ukrainians in the works of M. Hrushevskiy: historiographical interpretations. *Gileya [Gileya]*, 106, 44–46 [in Ukrainian].
29. Hyrych, I. (2016). Mykhailo Hrushevskiy: constructor of the modern Ukrainian nation. Kyiv [in Ukrainian].
30. Zashkilnyak, L. (1997). The historical concept of M. Hrushevskiy in the context of Eastern European historiography of the beginning of the 20th century. *Visnyk Lvivskoho universytetu. Serii istorychna [Bulletin of Lviv University. Historical series]*, 32, 110–118 [in Ukrainian].
31. Masnenko, V. (2000). Historical concepts of M. S. Hrushevsky and V. K. Lypinsky. Methodological and socio-political dimensions of Ukrainian historical thought of the 1920s. Kyiv, Cherkasy [in Ukrainian].

32. Kapelyushnyi, V., Kazakevych, G., Chernyshchuk, N. (2013). Ukrainian ethnology in the European context (second half of the 19th century – 20s of the 20th century). Vinnytsia [in Ukrainian].
33. Telvak, V., Pedych, V. (2016). Lviv Historical School of Mykhailo Hrushevskyi. Lviv [in Ukrainian].
34. Homotyuk, O. (2007). Formation and development of the scientific foundations of Ukrainian studies (90s of the 19th century – the first third of the 20th century). Dissertation of doctor of sciences (history). Kyiv [in Ukrainian].
35. Telvak, V. (2008). Metanarrative of M. Hrushevskyi in the historiographical discourse of the Modern era. *Eidos. Almanakh teorii ta istorii istorychnoi nauky [Eidos. Almanac of theory and history of historical science]*, 3, 227–239 [in Ukrainian].
36. Telvak, V. V., Telvak, V. P. (2016). The problem of “Russia and Europe” in the historiosophical discourse and historiographical practice of Mykhailo Hrushevskyi. *Skhidnoievropeyskyi istorychnyi visnyk [East European Historical Bulletin]*, 1, 21–32 [in Ukrainian].
37. Vynar, L. (1991–1992). The Significance of Mykhailo Hrushevskyi in Ukrainian and World History. *Ukrainskyi istoryk [Ukrainian historian]*, 3–4/1–4, 13–53 [in Ukrainian].
38. Bogdashyna, O. (2012). Methodology of historical research by M. S. Hrushevskyi. *Visnyk Kharkivskoi derzhavnoi akademii kultury [Bulletin of the Kharkiv State Academy of Culture]*, 37, 29–39 [in Ukrainian].
39. Telvak, V. (2008). The creative heritage of Mykhailo Hrushevskyi in the estimation of contemporaries (end of the 19th – 30s of the 20th century). Kyiv, Drohobych [in Ukrainian].
40. Shapoval, Yu., Verba, I. (2005). Mykhailo Hrushevskyi. Kyiv [in Ukrainian].
41. Dashkevych, Ya. (1999). Mykhailo Hrushevskyi – a historian of the populist or statist direction? *Ukraina. Nauka i kultura [Ukraine. Science and culture]*, 30, 136–152 [in Ukrainian].
42. Berezynets, V. (1996). Historiosophy of Mykhailo Hrushevskyi. Dissertation of candidate of sciences (Philos.). Kyiv [in Ukrainian].
43. Budz, V. (2001). Mykhailo Hrushevskyi’s philosophy of history. Dissertation of candidate of sciences (Philos.). Lviv [in Ukrainian].
44. Kislyuk, K. (2008). Historiosophy in Ukrainian culture: from concept to concept. Kharkiv [in Ukrainian].
45. Karas, A. (). Conceptualization of citizenship in the philosophy of history of Mykhailo Hrushevskyi. *Studia Polsko-Ukraińskie*, 4, 197–218 [in Ukrainian].
46. Ivangorodsky, K. (2015). Neo-Eurasianism as a spokesman for the empire in the eyes of ethnohistoriography. *Hurzhiivski istorychni chytannia [Gurzhyi’s historical readings]*, 10, 44–49 [in Ukrainian].
47. Ivangorodsky, K. (2015). Neo-Eurasianism in the perception of modern historiography and A. Dugin’s views on the ethnogenesis of Eastern Slavs. *Visnyk Cherkaskoho universytetu. Seria: Istorychni nauky [Bulletin of Cherkasy University. Historical sciences]*, 362, 34–51 [in Ukrainian].
48. Pritsak, O. (1991). Historiosophy of Mykhailo Hrushevskyi. In: Pritsak, O. Historiosophy and historiography of Mykhailo Hrushevskyi. Kyiv, Cambridge [in Ukrainian].
49. Pritsak, O. (1991). Historiosophy of Mykhailo Hrushevskyi. In: Hrushevskyi, M. History of Ukraine-Rus. Vol. 1. Until the beginning of the 11th century. Kyiv [in Ukrainian].
50. Budz, V. (2003). Social and philosophical views of M. Hrushevskyi: futurological aspect. Ivano-Frankivsk [in Ukrainian].
51. Vashchenko, V. (2002). Neurasthenia: unread stories (deconstruction of one inscription – a reading session of M. Hrushevskyi’s auto-monography). Dnipropetrovsk [in Ukrainian].
52. Vashchenko, V. (2009). M. Hrushevskyi’s construction strategies of Ukrainian metanarratives: methods and their functions. Dissertation of doctor of sciences (history). Dnipropetrovsk [in Ukrainian].
53. Hyrych, I. (2005). Doctor, heal yourself! [a polemical article about V. Vashchenko’s book “Neurasthenia: unread stories (Deconstruction of one inscription – reading session of M. Hrushevskyi’s auto-monography)”. *Ukraina Moderna [Modern Ukraine]*, 9, 273–284. [in Ukrainian].
54. Sokal, A., Brikmon, Z. (2002). Intellectual tricks. Criticism of modern postmodern philosophy. Moscow [in Russian].
55. Yas, O. (2021). The monumental project of M. Hrushevskyi’s great narrative in the light of his research strategies. *Istoriografichni doslidzhennia v Ukraini [Historiographic research in Ukraine]*, 22, 565–664 [in Ukrainian].
56. Yas, O. (2023). Mykhailo Hrushevskyi as a historian-conceptualist (for the 150th anniversary of the Shevchenko Scientific Society). *Svitohliad [Outlook]*, 5, 16–20 [in Ukrainian].

Надійшла до редакції / Received: 10.09.2024

Схвалено до друку / Accepted: 25.11.2024

УДК 94(477):341.485“1932/1933”
DOI: 10.31651/2076-5908-2024-2-33-39

Оксана СИЛКА

доктор історичних наук, доцент, професор кафедри міжнародних відносин і суспільних наук Національного університету біоресурсів і природокористування України, м. Київ, Україна
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0406-1938>
e-mail: omedalieva@ukr.net

Олена ЛЮБОВЕЦЬ

доктор історичних наук, професор кафедри міжнародних відносин і суспільних наук Національного університету біоресурсів і природокористування України, м. Київ, Україна
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7115-4937>
e-mail: olena_lubovec@ukr.net

Людмила ЛАНОВІЮК

кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри міжнародних відносин і суспільних наук Національного університету біоресурсів і природокористування України, м. Київ, Україна
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6483-101X>
e-mail: lanovuklp@ukr.net

АКТУАЛІЗАЦІЯ ПРОБЛЕМАТИКИ ГОЛОДОМОРУ В СЕРЕДОВИЩІ УКРАЇНСЬКОЇ ДІАСПОРИ НА СТОРІНКАХ ГАЗЕТИ «СВОБОДА» ЗА 1933 р.

Анотація. Мета. Актуалізація дослідження нових складових у проблематиці Голодомору-геноциду 1932–1933 рр. є важливою складовою в сучасній українській історіографії. Важливою джерельною базою для реконструкції суцільної картини цих подій є часописи української еміграції, які на своїх шпальтах, періодично інформували читачів про ситуацію в Україні. Виявлення та аналіз таких матеріалів дозволяють виявити нові історичні матеріали – опубліковані свідчення іноземних журналістів та листи від селян, доповнити історію «допомогових дій» з боку світової громадськості та об'єднань, ввести до українського історіографічного простору маловідомі факти протестних проявів українського селянства проти злочинних дій радянської влади. **Наукова новизна.** У статті, на основі матеріалів газети «Свобода» за 1933 р., проаналізовано окремі публікації часопису української діаспори у США щодо висвітлення тематики голоду в СРСР та Голодомору в УСРР. Основа увага акцентована на змісті матеріалів, авторами яких були іноземні кореспонденти, які мали акредитацію в СРСР та мали змогу інформувати світову громадськість про становище українського селянства у 1933 р. Серед проблем, на яких у своїх статтях-повідомленнях наголошували журналісти, актуалізуються такі: необхідність сплачувати надмірні податки; відсутність продовольчих запасів, в результаті їхнього вилучення керівними органами; факти голодування селян в Україні тощо. Констатується факт часткової обізнаності української діаспори з соціально-економічним становищем українського селянства у тих регіонах, де був організований радянською владою штучний голод, який став складовою політики геноциду. **Висновки.** На основі аналізу статей, які були надруковані у газеті «Свобода», яка виходила у США, за 1933 р. стверджуємо, що українській діаспорі було відомо про становище українського селянства. Завдяки передруку статей провідних журналістів та громадських діячів з інших видань, українці у США знали про надзвичайно складні життєві обставини селян і факти масового голодування.

Ключові слова: українська діаспора, Голодомор, геноцид, газета «Свобода», преса, селянство, періодика, УСРР.

Oksana SYLKA

PhD Hab. (History), Associate professor, Professor of the Department of International Relations and Social Sciences, National University of Life and Environmental Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0406-1938>
e-mail: omedalieva@ukr.net

Olena LIUBOVETS

*PhD Hab. (History), professor, Professor of the Department
of International Relations and Social Sciences National University
of Life and Environmental Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7115-4937>
e-mail: olena_lubovec@ukr.net*

Liudmyla LANOVIUK

*PhD (History), associate professor, associate Professor of the Department
of International Relations and Social Sciences National University
of Life and Environmental Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6483-101X>
e-mail: lanovuklp@ukr.net*

UPDATE OF THE HOLODOMOR ISSUES AMONG THE UKRAINIAN DIASPORA ON THE PAGES OF THE “SVOBODA” NEWSPAPER IN 1933

Abstract. Purpose. The exploration of new components in the study of the Holodomor-genocide of 1932–1933 remains a crucial aspect of contemporary Ukrainian historiography. An important source base for reconstructing a comprehensive picture of these events is the periodicals of the Ukrainian diaspora, which regularly informed readers about the situation in Ukraine through their pages. The identification and analysis of such materials make it possible to uncover new historical data, including published testimonies of foreign journalists and letters from peasants, to enrich the history of “aid efforts” by the global community and organizations, and to introduce little-known facts about the protest actions of Ukrainian peasants against the criminal policies of the Soviet authorities into the Ukrainian historiographical discourse. **Scientific novelty.** The article, based on materials from the Svoboda newspaper from 1933, analyzes selected publications of the Ukrainian diaspora press in the United States regarding the famine in the USSR and the Holodomor in the Ukrainian SSR. The main focus is placed on the content of materials authored by foreign correspondents accredited in the USSR, who had the opportunity to inform the global community about the condition of the Ukrainian peasantry in 1933. Among the issues highlighted by journalists in their articles and reports are the following: the necessity to pay excessive taxes; the lack of food supplies due to their confiscation by the authorities; instances of famine among Ukrainian peasants, and more. It is noted that the Ukrainian diaspora had partial awareness of the socio-economic conditions of Ukrainian peasants in the regions where the Soviet authorities organized an artificial famine, which became part of their genocidal policy. **Conclusions.** Based on the analysis of the articles published in the Svoboda newspaper, which was issued in the United States in 1933, it can be stated that the Ukrainian diaspora was aware of the plight of Ukrainian peasants. Thanks to the reprinting of the articles by prominent journalists and public figures from other publications, Ukrainians in the United States were informed about the extremely difficult living conditions of the peasants and the facts of widespread starvation.

Keywords: Ukrainian diaspora, Holodomor, genocide, Svoboda newspaper, press, peasantry, periodicals, the Ukrainian SSR.

Постановка проблеми. За умов тоталітарного режиму СРСР проблематика Голодомору в Україні 1932–1933 рр. фальшувалася, адже на неї була накладена заборона будь-якого дослідження. Преса, з часу своєї появи, відігравала важливу роль у формуванні громадської думки через інформування суспільства про актуальні події. Українська радянська преса, спираючись на офіційну догматику (не)висвітлення ситуації у сільському господарстві впродовж 1932–1933 р. формувала викривлене уявлення про трагедію свого народу. Натомість періодичні часописи та газети української діаспори, на відміну від радянських партійних видань, були тією інформаційною платформою, що знайомила українців за кордоном із трагічними подіями в Україні. У когорті таких часописів була україномовна газета (найстаріша як у світі, так і серед української діаспори) – «Свобода» (з 1893 р.). У США саме вона стала флагманом висвітлення й актуалізації трагічних подій 1932–1933 р. в Україні.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. До вивчення преси української діаспори звертались О. Хімяк [1], Я. Папуга [2], О. Ковальчук і Т. Марусик [3], В. Марочко [4] та ін. Водночас у сучасній українській історіографії проблематика дослідження соціально-економічного життя українського селянства 1930-х рр. на шпальтах іноземних видань помітно актуалізувалася в останні кілька років. Зокрема, у цій площині працюють С. Корновенко, С. Кость, Я. Горюняк, Ю. Недужко.

Мета статті – аналіз відповідних тематичних публікацій у періодичному виданні «Свобода» (газета, США) за 1933 р., які актуалізували проблематику поширення інформації про Голодомор серед української діаспори.

Виклад основного матеріалу. З початку 1932 р. на сторінках української періодики за кордоном почали з'являтися перші повідомлення про факти голодування українських селян. Представники української діаспори знали про Голодомор, тому намагались проінформувати весь світ про події в УСРР. Найбільше повідомлень друкували на сторінках українських газет США і Канади, оскільки ці країни мали найчисленнішу українську діаспору, яка слідувала за подіями у своїй Батьківщині. Серед таких найвідоміших видань були «Свобода» (з 1873 р., США), «Новий шлях» (з 1930 р., Канада), «Український голос» (з 1910 р., Канада) та ін. Варто звернути увагу, що основними джерелами для публікацій у пресі були передруковані статті з британських, французьких, німецьких часописів, листи родичів чи друзів українців із голодуючих територій; свідчення тих, кому вдалось втекти у Польщу, Румунію чи Чехословаччину. Окремі європейські часописи мали своїх кореспондентів у СРСР, які робили репортажі на місцях.

За серпень 1933 р. у кількох номерах «Свободи» було опубліковано цикл статей, який називався «Голод на Україні». Ці публікації становлять спробу систематизувати наявну інформацію про факти голоду та смерті від нього. Авторками аналізу причин Голодомору та закликів звернути увагу світу на події в Україні були голова Жіночої національної української ради професор С. Русова та секретар цієї Ради Х. Кононенко, які писали з Праги. Звернення поділені на дві частини й опубліковані у різних номерах «Свободи», а згодом розіслані до різних газетних редакцій. Так, у першій частині (4 серпня 1933 р.) міститься стаття, де проаналізовані публікації в пресі СРСР із 1931 р., в яких можна було знайти вказівки на причини Голодомору. Опубліковані уривки доводять, що уряд у Москві намагався знищити українського селянина-«куркуля» та вивезти все зерно з України, наслідком чого стало порушення хлібофуражного балансу: «Він (голод) утворений штучно тими політичними умовами, в яких перебуває український народ під владою московських большевиків» [5].

Дійсно, вже від серпня 1932 р. голод став нестерпним, про що свідчили факти вживання в їжу не їстівних сурогатів, так звані «крадіжки колгоспного збіжжя» й акції непокори, організовані голодними українцями з метою вберегти урожай для себе й уникнути його вивезення за кордон чи на територію РРФСР. «Але світ культурний ставиться без уваги до того, що на його очах в Європі ведеться жорстока озброєна війна проти неозброєного, безпомічного населення... Європа спокійно дивиться, що така багата країна, яка годувала її своєю пшеницею, тепер стоїть руїною, а її чорноземні багаті степи стоять порожні, – на плідній землі росте бур'ян та метелиця. А села пустіють, бо населення тікає з них в світ за очі шукати десь хліба» [6], – так писали авторки у своїй публікації на сторінках «Свободи».

Стосовно штучності голоду та його масштабів знали і в Європі, і в Північній Америці, але активних спроб вплинути на дії партійного керівництва СРСР не спостерігалось. У цитованій вище статті лунав заклик про допомогу голодуючим та засудження штучно створеного голоду, а не «встановлення дружніх стосунків» із державою – організатором геноциду власного народу: «Як вони можуть ці європейські держави заключати з большевиками торговельні договори, коли усі ці товари, що большевики привозять в Європу, одірвані з уст голодних дітей і жінок?» [6]. Далі авторки статті наголошували, що привезти щось у радянську Україну неможливо, комуністичний режим це забороняв. Українці за кордоном були відокремлені від своїх співвітчизників, адже навіть листування у СРСР жорстко контролювалося. З огляду на це, С. Русова та Х. Кононенко основним своїм завданням вважали інформування світу про те, як «вбивали голодом українців у СРСР». У своїх статтях жінки актуалізували проблематику соціально-економічного становища українського селянства та просили допомоги у Міжнародного Червоного хреста й міжнародних жіночих організацій.

На сторінках «Свободи» присутні публікації іноземних громадських діячів, які у своїх текстах поширювали інформацію про Голодомор. Так, тему голоду в Україні піднімав доктор Евальд Амменде – генеральний секретар Конгресу національних меншин Європи.

У своїй промові на одному із засідань Конгресу він говорив про «голод у Росії» (Україна сприймалась світовою громадськістю як її частина). Ця промова була кілька разів була передрукована у періодичних виданнях різних держав. В українській «Свободі» було опубліковано її аналіз О. Станіславським, який писав з Відня. Він проаналізував зміст промови і зробив свої доповнення на основі опрацювання радянської преси [7]. Автор наголошував, що Е. Амменде звернув увагу не лише на нестачу продовольства, а й на масові втечі селян за річки Збруч та Дністер. Як засвідчує публікація, Е. Амменде у своєму виступі спирався на публікації британського журналіста Гарета Джонса, як на достовірні свідчення, що інформували світ про події в Україні. Іншим своїм джерелом Е. Амменде виділив звіти та листи іноземних дипломатів, які писали про мільйони померлих від голоду в Україні та на Кубані. Висновок промови був однозначним – незважаючи на факти голодування селян в Україні, радянська влада продовжувала вивозити зерно на території інших республік СРСР. Автор закликав світову громадськість звернути увагу на ситуацію в Україні [8].

Далі О. Станіславський у своїй статті вже від себе додав, що «ситуація в Україні буде все гіршою, адже зерна на посів немає, селяни-господарі голодом виснажені і сил на обробіток землі не мають». У тексті ним зверталась увага і на окремі публікації у московській «Правді», що стали опосередкованим джерелом інформування діаспори про факти геноциду проти українців. Автор, проаналізувавши кілька зазначених публікацій, дійшов висновку, що зерно будуть продовжувати вивозити з УСРР. При цьому він цитує одного з організаторів голодомору – П. Постишева, який назвав Україну «ганьбою минулого року», а селян звинувачував у «саботуванні здачі хліба». Промовистим є ще одне висловлювання П. Постишева – «Держава та її потреби сходять тут на другий план, а на перше місце ставиться справа місцевого виживлення! Чи не означає це, що ті комітети, підтримуючи інтереси селянства, діяли на шкоду пролетарської держави?» [8]. Така позиція вкотре доводить, що комуністична влада поклала відповідальність за голод на самих українців. Автор статті наголошував, що події 1932–1933 рр. є справжньою війною комуністичного режиму на чолі з Й. Сталіним проти українців, і війна ця не лише проти селян, а й проти українських комуністів, особливо проти освіченої інтелігенції, адже навіть найбільш ідейні партійні комуністи виступали проти політики Москви: «Явна й безпощадна експлуатація України без відповідного еквіваленту з боку Росії стається причиною негодування в рядах навіть найбільш ідейних українських комуністів і доводить остаточно до одвертої ворожнечі, як це недавно показалося востаннє на зібранні ЦК в Москві, де українську делегацію за спробу формального протесту проти політики яремної данини просто ув'язнено й передано в руки ДПУ» [8]. О. Станіславський у цій же статті звернув увагу на можливі загрозливі зміни в подальшому житті УСРР, адже П. Постишев став Головним секретарем компартії України, замінивши М. Скрипника, який був доведений до самогубства. Таким чином, О. Станіславський своєю публікацією також намагався інформувати світову громадськість про факти знищення українців, аби уникнути збільшення кількості смертей від голоду.

Згадки про важливу роль Е. Амменде в інформуванні світового співтовариства про ситуацію в Україні знаходимо у газеті «Свобода» від 2 вересня 1933 р. На першій же шпальті номеру великими літерами надруковано заклик: «Ратуймо Україну від голодової смерті!» [9]. Це звернення про необхідність організувати продовольчу допомогу адресувалось уряду США та Американського Червоного Хреста. Ініціаторами звернення були представники Екзекутивного комітету об'єднання українських організацій в Америці (один з керівних органів Українського Національного Союзу), а саме – Омелян Ревюк, Микола Мурашко, Лука Мишуга, Володимир Кедровський, Микола Данильченко. У статті мова йшла про вже згаданого вище доктора Е. Амменде та його виступ щодо становища українців. Зокрема, в повідомленні зверталася увага на причини голоду та наголошувалося, що на різних територіях СРСР це було спричинено неефективною аграрною політикою, але не в УСРР. Тільки в Україні, економічно потужній республіці, вимирали мільйони і не через провал колективізації: «Він [голод] є такий страшний особливо тому, що його викрикує і піддержує Москва з розмислом, щоби в той спосіб вилюднити Україну. Голод це тільки

один зі способів боротьби Московщини з Україною, яка змагає до відізвання від Москви» [9]. Окрім фактів голоду згадувалось і самогубство М. Хвильового, зокрема, його смерть пов'язувалася саме з політикою Й. Сталіна та репресіями проти українців, які були прихильниками ідеї за відокремлення республіки.

Завдяки активності та небайдужості Е. Амменде вже у вересні 1933 р. Конгрес національних меншин у Женеві ухвалив резолюцію про Голодомор, якою висловлював свою підтримку та співчуття постраждалим, а також закликав усю світову спільноту не закривати очі на ці події і надати продовольчу допомогу українцям [10]. За даними «Свободи», радянська влада всіляко заперечувала Голодомор і намагалась спростувати виступ доктора Е. Амменде. Втім, попри це, з СРСР продовжували надходити повідомлення про голодування українців. Одним із інформаторів був спеціальний кореспондент газети «Le Temps» (Франція) Берлян [11]. Останній надсилав свою інформацію із Москви та підкріплював фактами сказане Е. Амменде, додаючи, зокрема, що радянський народний комісар постачання СРСР А. Мікоян підтвердив факт голоду і поширення епідемічних захворювань через голодування. Наприкінці статті кореспондент зробив спробу порівняння голоду 1932–1933 р. із голодом у 1921–1922 рр. Наприклад, він констатував факти того, що у 1920-х рр. радянська влада визнала факти голодування і дозволила міжнародним гуманітарним організаціям допомогти власному населенню. Натомість, – писав Берлян, – визнання голоду в СРСР у 1933 р. радянською владою означатиме «капітуляцію» всієї її економічної системи, що могло негативно позначитись і на його міжнародних відносинах. У цій же статті мова йшла про кореспондента газети «Le petit parisien» (Франція) Люсіані, який також надсилав із Москви факти щодо голоду в Україні. Так, характеризуючи важку ситуацію, він зазначив, що це не просто «продовольчі труднощі», а справжній голод, який більшовицький уряд намагався приховати та заперечити. Водночас підтверджував, що тяжке становище було й в Україні, й на Північному Кавказі [11].

На сторінках «Свободи» передруковували не лише статті, наприклад, французьких кореспондентів з СРСР, але й публікації, що містили свідчення очевидців Голодомору. Такими є, скажімо, враження одного подружжя, яке задовго до 1932 р. виїхало з УСРР, але на той момент відвідало село, де жили раніше. Зокрема, ця пара мала можливість побачити опухлих від голоду людей не лише у селах, а й у містах. У їхньому повідомленні зазначалось, що під час їхньої подорожі зерно продовжували конфісковувати, не лишаючи людям нічого, навіть з-за кордону допомога не доходила конкретним отримувачам, адже влада обмежувала пересилку посилок для допомоги у харчуванні голодним селянам [12].

«Свобода», крім того, публікувала матеріали про Голодомор із англійських часописів, наприклад, із «The Daily Telegraph», що також мав свого кореспондента у Москві. Інформатори цієї газети навіть прогнозували майбутні події у 1932–1933 р.: «Голод буде ще жакливішим через невдалі жнива, але все це продовжуватиме приховувати радянський уряд» [13]. Сам факт голоду на серпень 1932 р. для українців за кордоном уже не був таємницею, але тепер на авансцені постало наступне питання: чому так сталося? Одним із тих, хто намагався дати відповідь на це питання, став невідомий автор статті «Через що голод?» [14], наводячи як підтвердження факти з побаченого спеціальним кореспондентом лондонського щоденника «Times». Він описував стан життя робітників у містах, які теж голодували, але сільське населення «наскільки було виморене, що не мало сили обробляти землі для нового засіву». На підставі цих та інших фактів, журналіст доходить висновку, що «основна причина голоду – це колективізація». Тут варто наголосити, що таким спостерігачам з боку, як цей невідомий кореспондент, складно було прослідкувати за цілеспрямованим процесом винищення українців, а тим більше усвідомити цей факт. Лише окремі з них розуміли, що голод на інших територіях СРСР не мав такого масштабу і таких втрат, як це було в УСРР. Між тим, ми переконані, що, н зважаючи на такі особливості сприйняття тогочасної дійсності журналістами, ці та подібні статті вкотре звертали увагу міжнародної спільноти на жакливі події в Україні.

З часом, керівні органи СРСР звернули увагу на проблему витоку інформації назовні через публікації у міжнародній пресі, які висвітлювали явище Голодомору. Одним із способів вирішення цього питання, за інформацією з газети «Свобода» від 22 серпня 1933 р.,

стало розпорядження, згідно якого, усім кореспондентам для виїзду з Москви потрібно було отримати спеціальний дозвіл від ДПУ [15].

Окрім передруків статей з французьких чи британських періодичних видань, «Свобода» розміщувала повідомлення про голод і з німецьких газет. Наприклад, були опубліковані свідчення від громадян Німеччини та США, які перебували певний час у СРСР. Вони розповідали, що економічне становище українських селян у 1932–1933 рр. було набагато гіршим, ніж у 1920-х рр. Особливо їх вразив вигляд голодних худих дітей, які стояли вздовж залізничних колій і просили їжу. Дорослі люди, за словами очевидців, були настільки виснажені, що «не мали сил працювати, були змушені вживати у їжу абсолютно все, навіть польових мишей» [16]. Також своє місце у «Свободі» знайшли повідомлення про Голодомор із німецької газети «Vossische Zeitung», яка теж мала свого кореспондента у Москві. За даним часопису, «кількість опухлих голодних селян на Північному Кавказі та Україні стрімко збільшується» [17]. Навіть попри заборону журналістам їздити територією України, інформація все одно поширювалась і в пресі, і в особистих розмовах.

Висновки. Отже, звістки про Голодомор в Україні надходили за кордон через кореспондентів європейських періодичних видань, які мали акредитацію та можливість переміщуватися територією СРСР. Важливим джерелом інформації щодо ситуації в українському селі були також опубліковані свідчення втікачів й поодинокі листи українців із УСРР. Інформація про складні соціально-економічні умови виживання українців поступово поширювалась за кордоном і важливу роль у цьому процесі відігравали газети української діаспори, серед яких ми виділяємо газету «Свобода» – видання українців США. Варто наголосити, що, крім оприлюднення статей про життя селян в УСРР, кореспонденти часопису активно стежили за процесом поширення інформації про Голодомор серед світової спільноти та за рефлексіями на такі події серед українців діаспори. Саме тому на сторінках «Свободи» наявна низка публікацій, в яких йшлося про реакцію іноземних громадських діячів або журналістів на аналізовані події. Крім відомих громадських діячів, приміром Е. Амменде, про Голодомор поширювали звістки видання Великобританії, Франції, Німеччини, а згодом їхні повідомлення з'являлись у номерах «Свободи». Так, кореспонденти «The Daily Telegraph», «Le Temps» та «Le petit parisien» у своїх повідомленнях намагались знайти пояснення причин голоду, а також висвітлити реальний стан справ в УСРР. Газета «Свобода» здійснювала передруки цих статей для демонстрації процесів інформування інших країн, які могли б протидіяти комуністичній владі та сприяти надходженню продовольчої допомоги в Україну.

Список літератури

1. Хімяк О. Українська преса на Американському континенті (кінець XIX – початок XX ст.). *Українська національна ідея: реалії та перспективи розвитку*. 2012. Вип. 24. С. 27–31.
2. Папуга Я. Змова мовчання. Ставлення Заходу до Голодомору. Київ, 2018. 228 с.
3. Ковальчук О., Марусик Т. Голодомор 1932–1933 рр. в УСРР і українська діаспора Північної Америки. Чернівці: Наші книги, 2010. 224 с.
4. Марочко В. Зарубіжні документальні видання. *Голод 1932–1933 років в Україні: причини та наслідки*. Київ: Наукова думка, 2003. С. 72–81.
5. Русова С., Кононенко Х. Голод на Україні. *Свобода*. 1933. 4 серпня (ч. 179).
6. Русова С., Кононенко Х. Голод на Україні. *Свобода*. 1933. 5 серпня (ч. 180).
7. Станіславський О. Голод на Україні. *Свобода*. 1933. 7 серпня (ч. 181).
8. Станіславський О. Голод на Україні (докінчення). *Свобода*. 1933. 8 серпня (ч. 182).
9. Ратуймо Україну від голодової смерті. *Свобода*. 1933. 12 вересня (ч. 211).
10. Конгрес національностей про голод у Радянщині. *Свобода*. 1933. 2 жовтня (ч. 228).
11. Москва заперечує голод на Україні. *Свобода*. 1933. 12 серпня (ч. 186).
12. Большевики не дають голодному населенню на Україні скористати з урожаю. *Свобода*. 1933. 30 серпня (ч. 201).
13. Безладні жнива в Радянщині. *Свобода*. 1933. 18 серпня (ч. 191).
14. Через що голод? *Свобода*. 1933. 10 серпня (ч. 184).

15. Большевики хочуть закрити перед світом голод у Радянщині. *Свобода*. 1933. 22 серпня (ч. 194).
16. Очевидці розповідають про страхіття голоду на Україні. *Свобода*. 1933. 26 серпня (ч. 198).
17. Населення України криваво бореться за врожай. *Свобода*. 1933. 8 вересня (ч. 208).

References

1. Khimiak, O. (2012). The ukrainian press is on American continent. *Ukrainska natsionalna ideia: realii ta perspektyvy rozvytku* [Ukrainian national idea: realities and prospects of development], 24, 27–31 [in Ukrainian].
2. Papuha, Ya. (2018). The attitude of the West to the Holodomor. Kyiv [in Ukrainian].
3. Kovalchuk, O., & Marusyk, T. (2010). The Holodomor of 1932–1933 in the USSR and Ukrainian the North American diaspora. Chernivtsi [in Ukrainian].
4. Marochko, V. (2003). Foreign documentary publications. In V. Smoliy et al. (ed.) *Famine 1932–1933 in Ukraine: causes and consequences*. Kyiv [in Ukrainian].
5. Rusova, S., Kononenko, Hr. (1933). Famine in Ukraine. *Svoboda* [Freedom], 179 [in Ukrainian].
6. Rusova, S., Kononenko, Hr. (1933). Famine in Ukraine. *Svoboda* [Freedom], 180 [in Ukrainian].
7. Stanislavskyi, O. (1933). Famine in Ukraine. *Svoboda* [Freedom], 181 [in Ukrainian].
8. Stanislavskyi, O. (1933). Famine in Ukraine (conclusion). *Svoboda* [Freedom], 1933, 182 [in Ukrainian].
9. Let's save Ukraine from starvation. *Svoboda* [Freedom], 1933, 211 [in Ukrainian].
10. Congress of Nationalities on Famine in the Soviet Union. *Svoboda* [Freedom], 1933, 228 [in Ukrainian].
11. Moscow denies famine in Ukraine. *Svoboda* [Freedom], 1933, 186 [in Ukrainian].
12. The Bolsheviks do not allow the hungry population of Ukraine to benefit from the harvest. *Svoboda* [Freedom], 1933, 201 [in Ukrainian].
13. A messy harvest in the Soviet Union. *Svoboda* [Freedom], 1933, 191 [in Ukrainian].
14. What is the cause of hunger? *Svoboda* [Freedom], 1933, 184 [in Ukrainian].
15. The Bolsheviks want to hide the famine in the Soviet Union from the world. *Svoboda* [Freedom], 1933, 194 [in Ukrainian].
16. Eyewitnesses talk about the fear of famine in Ukraine. *Svoboda* [Freedom], 1933, 198 [in Ukrainian].
17. The population of Ukraine is bloody fighting for the harvest. *Svoboda* [Freedom], 1933, 208.

Надійшла до редакції / Received: 27.11.2024

Схвалено до друку / Accepted: 16.12.2024

УДК 929:930-051Корновенко(045)
DOI: 10.31651/2076-5908-2024-2-40-50

Григорій ГОЛИШ

кандидат історичних наук, доцент, директор Наукової бібліотеки ім. М. Максимовича
Черкаського національного університету ім. Б. Хмельницького, м. Черкаси, Україна

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5203-0859>

e-mail: biblioteka.cnu@gmail.com

Лариса ЛИСИЦЯ

кандидат історичних наук, доцент кафедри археології та спеціальних галузей
історичної науки Черкаського національного університету ім. Б. Хмельницького,
м. Черкаси, Україна

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9915-6325>

e-mail: lorlus@ukr.net

СЕРГІЙ КОРНОВЕНКО – БІОІСТОРИОГРАФІЧНИЙ ОГЛЯД ЖИТТЄТВОРЧОСТІ

Анотація. *Мета* – на основі фактів біографії науковця та узагальнюючої характеристики результатів дослідницької діяльності, розкрити внесок професора С. Корновенка у сучасну історіографію загалом і з проблем аграрної історії зокрема. **Наукова новизна** полягає в тому, що вперше у вітчизняній історичній науці в жанрі біоісторіографії, із застосуванням аналітичних персоналістичних, компаративістських та полідисциплінарних методів дослідження, проаналізовано життєдіяльність і науковий доробок відомого фахівця в галузі аграрної історії та вивчення селянського соціуму С. Корновенка. **Висновки.** Загальний огляд фактів життєдіяльності та побіжний історіографічний аналіз творчості С. Корновенка надає вагомі підстави вважати цього дослідника одним із фундаторів і лідерів формування сучасного українського історичного дискурсу з аграрної історії. Його досить вагомий творчий доробок репрезентовано монографіями, статтями в рейтингових журналах, тезами доповідей на наукових форумах міжнародних та всеукраїнських рівнів, які містять результати досліджень високого дослідницького рівня та беззаперечної наукової новизни. Привертають увагу й оригінальні історіософські погляди вченого та його новаторський внесок у формування відповідних дефініцій в царині аграрної історії. Долучився він і до формування джерелознавчої бази історико-аграрних досліджень і створення навчально-методичних видань для студентів і викладачів. Заслужує на схвалення й багатогранна освітня та науково-організаторська діяльність професора С. Корновенка. Запропонована в цій біоісторіографічній розвідці тема, з огляду на значні перспективи життєтворчості вченого, має невичерпний гносеологічний потенціал і заслуговує подальшого дослідження на основі диверсифікації й залучення нових джерел.

Ключові слова: Сергій Корновенко, біоісторіографія, життєтворчість, історіософія, аграрна історія, селянознавчі студії, дискурс, дефініція, аграризм.

Grygoriy GOLYSH

Candidate of Sciences in History, Associate Professor, Director of M. Maksymovych Research
Library, Bohdan Khmelnytsky National University of Cherkasy, Cherkasy, Ukraine

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5203-0859>

e-mail: biblioteka.cnu@gmail.com

Larysa LYSYTSYA

Candidate of Sciences in History, Associate Professor of the Department of Archeology and
Auxiliary sciences of history, Bohdan Khmelnytsky National University of Cherkasy,
Cherkasy, Ukraine

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9915-6325>

e-mail: lorlus@ukr.net

SERHIY KORNOVENKO – BIOHISTORIOGRAPHIC OVERVIEW OF LIFE CREATIVITY

Abstract. *The purpose* of the proposed article is to reveal the contribution of Professor S. Kornovenko to modern historiography in general and to the problems of agrarian history in particular, based on the facts of the scientist's biography and the general characteristics of the results of research activities. **The scientific novelty**

of the research lies in the fact that for the first time in domestic historical science in the genre of biohistoriography, with the use of analytical personalistic, comparative and multidisciplinary research methods, the life and scientific achievements of the well-known specialist in the field of agrarian history and the study of peasant society, S. Kornovenko, were analyzed. **Conclusions.** A general overview of the facts of life and a cursory historiographical analysis of the work of S. Kornovenko provides good reasons to consider this researcher one of the founders and leaders of the formation of modern Ukrainian historical discourse on agrarian history. His considerable creative work is represented by monographs, articles in rating magazines, theses of reports at international and all-Ukrainian scientific forums, which contain the results of research of a high research level and undeniable scientific novelty. The original historiosophical views of the scientist and his innovative contribution to the formation of relevant definitions in the field of agrarian history also attract attention. He also contributed to the formation of the source science base of historical and agrarian research and the creation of educational and methodological publications for students and teachers. The multifaceted educational and scientific-organizational activity of Professor S. Kornovenko. The topic proposed in this biohistoriographic exploration, in view of the significant prospects of the scientist's creative life, has an inexhaustible epistemological potential and deserves further research based on diversification and the involvement of new sources.

Keywords: Serhiy Kornovenko, biohistoriography, creativity of life, historiosophy, agrarian history, peasant studies, discourse, definition, agrarianism.

Постановка проблеми. В академічному середовищі України помітне місце належить професору Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького Сергію Валерійовичу Корновенку, який свої глибокі дослідницькі студії присвятив насамперед аграрній історії й зажив слави одного з лідерів вивчення цього життєво важливого тематичного напрямку. З огляду на зазначене, неабиякий науково-персоналістичний інтерес становлять як звернення до аналізу життєдіяльності цього науковця, так і його творчого доробку. Враховуючи відсутність спеціальних досліджень з окресленої теми, **мета** статті – на основі фактів біографії науковця та узагальнюючої характеристики результатів дослідницької діяльності, розкрити внесок С. Корновенка у сучасну історіографію загалом і з проблем аграрної історії зокрема.

Виклад основного матеріалу. Задля глибшого детермінування результатів наукової творчості, варто з'ясувати основні віхи життя вченого, як попередні, так і синхронні нашому часу. Сергій Корновенко народився 28 липня 1974 р., а його рідними пенатами стало селище міського типу Ширяєво з населенням біля 7 тис. мешканців (тоді районний центр на Одещині). Він став первістком у студентській родині, коли батьки здобували вищу освіту в Одеському медичному інституті. В 1978 р. молода родина Корновенків, після закінчення вишівського навчання, прибула до м. Черкаси для лікарської роботи в місцевому санаторії. Принагідно зазначимо, що батько С. Корновенка – Валерій Якович – доволі відомий медичний діяч Черкаського краю, хірург, який проводить складні операції на легенях, бронхах і стравоходах, багаторічний завідувач торакального відділення обласної лікарні, пошанований почесним званням Заслуженого лікаря України. Великим авторитетом у медичному середовищі користується й мати – Тетяна Олександрівна, яка, теж будучи лікарем, знайшла себе в ендокринології. Сергій розпочав своє шкільне навчання в Черкаській міській школі № 6 й, попри сподівання глави родини, що син продовжить його справу та стане медиком, віддав перевагу гуманітарним наукам, серед яких особливо вподобав історію. Закінчивши 8 класів, він продовжив навчання в спеціалізованому класі, з поглибленим вивченням цього предмету, міської школи №31. Тут до становлення майбутнього вченого активно долучився високопрофесійний учитель історії О. Коваленко [1].

Після закінчення в 1991 р. шкільного навчання, жодної проблеми в професійному виборі не виникло і С. Корновенко вступив на факультет української філології (спеціальність – українська мова, література, історія) знаного в Україні Черкаського державного педагогічного інституту (від 1995 р. – університету). Своєму становленню як історика Сергій завдячує відомим освітянам – Р. Бутенку, С. Кисіль, О. Овчаренку, О. Перехресту, А. Чабану, а особливо А. Морозову (саме він зорієнтував талановитого студента на обрання селянознавчого сегмента його подальших наукових пошуків). Варто підкреслити, що ще під час вишівського навчання С. Корновенко пройшов і свої перші педагогічні університети, ведучи школярам факультативні заняття, а потім і працюючи вчителем історії у своїй рідній 31-й (на останньому курсі перевівся на індивідуальну форму навчання) школі [1].

Відмінник вишівського навчання, вже у студентські роки він виявив неабиякі здібності в наукових дослідженнях, результатами яких ділився на конференціях та на шпальтах

авторитетних часописів. Тож ні для кого не стало несподіванкою, коли після закінчення в 1996 р. (з відзнакою) університету, його рекомендували до аспірантури при кафедрі історії України рідного університету. За порадою наукового керівника, професора А. Морозова темою дисертації аспірант обрав маловивчену проблему податкової політики радянської влади в українському селі 1921–1925 рр. Наполеглива дослідницька праця завдовжки понад 4 роки увінчалася успішним захистом дисертації в спеціалізованій вченій раді при Донецькому університеті (червень 2000 р.) [2]. Через рік після здобуття наукового ступеня С. Корновенку було присвоєно вчене звання доцента по кафедрі новітньої історії Черкаського університету [1].

Сповідуючи життєве кредо – ні на хвилину не зупинятись на досягнутому, – молодий вчений у 2007 р. перевівся на посаду старшого наукового співробітника (на три роки) й зосередився на підготовці докторської дисертації, проте вже в галузі всесвітньої історії. Втім Сергій Валерійович залишився вірним обраному тематичному напрямку: аграрна історія. Предметом його дослідження стала гносеологічно перспективна проблема аграрної політики білогвардійських урядів А. Денікіна і П. Врангеля. Для накопичення емпіричного матеріалу пошукачеві довелося опрацювати кілька сотень справ як українських, так і зарубіжних архівів, велику кількість оприлюднених документів, ретроперіодики та спогадів. Задля наукової апробації дисертаційної праці вчений опублікував десятки статей та дві монографії [3; 4], оприлюднив результати своїх досліджень на багатьох наукових форумах.

Така вражаюча публікаційна активність молодого й перспективного вченого не залишилася поза увагою, а відтак у 2007 і 2009 рр. він став стипендіатом Кабінету Міністрів України, а невдовзі – й Верховної Ради (стипендія для молодих талановитих вчених). Рік 2010 став у науковій біографії Сергія Валерійовича воістину знаковим: у провідній академічній установі – Інституті історії України НАН України – ним було успішно захищено докторську дисертацію (науковий консультант – член-кореспондент НАНУ, заступник директора Інституту історії України НАНУ О. Рєєнт). Члени спеціалізованої вченої ради були однастайні у своїх висновках: пошукачем сказано вагоме й до того ж оригінальне слово в аграрній історії. Свою дисертаційну працю С. Корновенко присвятив малодослідженій темі аграрної політики білогвардійських урядів А. Денікіна і П. Врангеля в період Української революції 1917–1921 рр. [5].

Після захисту дисертації Сергій Валерійович очолив кафедру інтелектуальної власності та цивільно-правових дисциплін рідного університету й виявив на цій посаді неабиякі організаторські здібності. Довелося йому скорегувати і вектори своїх наукових досліджень, але з цим непростим завданням молодий учений успішно справився. Не забарилося й присвоєння Сергію Корновенку вченого звання професора (2012 р.) [6].

У буремному 2014 р. змінилося керівництво університету: виконувачем обов'язки ректора було призначено О. Черевка. Формуючи нову управлінську команду він, враховуючи високий авторитет С. Корновенка в університетській спільноті, саме йому вирішив доручити організацію наукової, інноваційної та міжнародної діяльності, призначивши його проректором з цих визначальних питань. Майже вісім років Сергій Валерійович обіймав цю відповідальну посаду й саме тут вповні розкрився його організаторський хист [7].

За проректорської каденції професора С. Корновенка суттєво поліпшилися рейтинги університету в царинах дослідницької, інноваційної й міжнародної діяльності. Завдяки його ініціативності й організаторським зусиллям було ліцензовано 14 аспірантських і 10 докторських освітніх програм, акредитовано 4 освітньо-наукові програми третього освітнього ступеня (аспірантура) (одна з них визнана зразковою – гарант, проф. Н. Тарасенкова), створено 8 нових спеціалізованих вчених рад із захисту кандидатських і докторських дисертацій, суттєво збільшилася кількість держбюджетних тем і грантових програм за участю університетських вчених, зміцніла матеріально-технічна база наукових досліджень, на порядок зріс прибуток університету від наукової діяльності, було збережено випуск усіх наукових часописів вишу (більшість отримали категорію В та були індексовані в науково-метричній базі Index Copernicus). Університет успішно пройшов атестацію трьох наукових напрямів: гуманітарні науки та мистецтво; суспільні науки; математичні та природничі науки (наказ МОН № 434 від 16.04.2021 р.). Заклад постійно ставав лауреатом міжнародних наукових виставок, на його базі проводилися міжнародні та всеукраїнські

наукові форуми. Поряд із цим, реально запрацювала задекларована раніше програма міжнародної академічної мобільності, завдяки якій студенти навчаються, а викладачі проходять стажування в університетах Польщі, Угорщини, Латвії, Румунії, Іспанії тощо. Загалом, договори про академічну співпрацю укладено з 70 університетами зарубіжжя. Черкаський національний університет став чільним учасником надзвичайно перспективної міжнародної програми «Erasmus+» [8].

Знаходячись на вершині наукового процесу в університеті як його лідер за посадою, Сергій Валерійович ніколи не обмежувався лише організаторською діяльністю й на перший план висунув свій особистий приклад у дослідництві. Попри неймовірну зайнятість управлінською роботою, він завжди знаходив час для наукових пошуків, а їхнім результатом став вихід десятків нових монографій і статей.

У серпні 2022 р. професор С. Корновенко вирішив зосередитися винятково на освітній та науковій діяльності, залишивши посаду проректора. Він став професором кафедри археології та спеціальних галузей історичної науки (колишня кафедра новітньої історії, яка й дала йому путівку у високі академічні світи). Поряд із цим, Сергій Валерійович, перейнявши естафету у свого вчителя, професора А. Морозова, став очільником Науково-дослідного інституту селянства та вивчення аграрної історії (він був одним із його фундаторів). Ця поважна наукова структура (поки єдина в Україні) нині дістала нове дихання (за фінансової підтримки відомого аграрія й мецената П. Душейка). У 2024 р. розпочалася реалізація нового наукового проєкту – «Формування новітнього історико-аграрного дискурсу в Україні», створено політематичний сайт Інституту, започатковано проведення творчого Всеукраїнського (національного) конкурсу наукових та навчально-методичних видань із аграрної історії «Сіяч», активізувалася видавнича діяльність, організовано підвищення кваліфікації вчителів історії шкіл міста Черкаси тощо. А сам директор значно збільшив оберт своїх наукових пошуків, невтомно працюючи з історичними документами, почерпнутими переважно з архівів [9].

У 2024 р. С. Корновенко побував у справді унікальному документальному сховищі – апостольському архіві Ватикану, а також скористався газетними ретрофондами бібліотеки Папської Української Колегії Св. Йосафата й бібліотеки Папського Східного інституту. Тут ученому вдалося виявити досі невідомі матеріали, завдяки яким відкриваються нові сторінки однієї з найбільших трагедій ХХ ст. – Голодомор-геноцид в Україні. На основі зібраного у «вічному місті» Сергій Валерійович підготував два документальних видання, що стосуються Голодомору 1932–1933 рр. в Україні та одне видання з історії Української Держави – Гетьманату 1918 р.

Узагальнюючи інформацію про науково-дослідницьку діяльність професора С. Корновенка, слід підкреслити, що пріоритетною проблематикою його дослідницької евристики залишається аграрна історія, методологія історичних досліджень, історіософія, історична персоналістика, історичне краєзнавство, а також право інтелектуальної власності. У творчому доробку вченого – понад 200 наукових публікацій, серед них – 25 монографій, понад 20 навчальних і навчально-методичних посібників, три збірники документів і хрестоматія (частина – в співавторстві) [10].

Звернемося до побіжного історіографічного огляду дослідницького доробку С. Корновенка, який сфокусовано переважно на проблематиці аграрної історії. Зокрема, ним (частина в співавторстві) досліджено такі важливі тематичні сегменти:

- 1) особливості податкової політики радянської влади в українському селі періоду НЕПу [11];
- 2) генеза та розвиток податкових органів УСРР доби непу [12];
- 3) «великий перелом» – фінал селянської революції на селі [13];
- 4) основні напрями податкової політики національних урядів в українському селі періоду Української революції 1917–1921 рр. [14];
- 5) вияви суспільно-політичної активності селянства УСРР у роки непу [15];
- 6) податкові платежі селянства Наддніпрянської України у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. [16];
- 7) перебіг селянської революції в Україні 1902–1917 р. [17];
- 8) основні вектори аграрної політики в Україні періоду революції (1917–1921 рр.) [18];

- 9) напрями аграрної політики Тимчасового уряду 1917 р. [19];
- 10) антиселянський характер аграрної політики урядів А. Денікіна, П. Врангеля в 1919–1920 рр. [20];
- 11) становище селянства, особливості земельних відносин і влади в період Української революції 1917–1921 рр. [21];
- 12) унікальність селяноцентричного феномену Української революції 1917–1921 [22];
- 13) характеристика українського аграризму як революційного феномену [23];
- 14) вияви селянського республікотворення доби Української революції [24];
- 15) функціонування закладів культури в українському селі наприкінці XX – на початку XXI ст. [25];
- 16) місце аграрного питання у політичній діяльності С. Вітте [26].

Як випливає з наведених вище історіографічних даних, професор С. Корновенко вдається до досить широкого хронологічного діапазону й значного тематичного розмаю своїх історико-аграрних досліджень: від кінця XIX – до початку XXI ст. Однак простежується особливий акцент на селянознавчих феноменах доби Української революції та періоду НЕПу. С. Корновенко звертається й до інших тематичних напрямів. Зокрема, він досліджував геодетермінічні фактори формування прадавньої української державності [27], вивчав право інтелектуальної власності науково-педагогічного працівника [28], звертався до характеристики найвизначніших діячів доби Української революції [29].

Професор С. Корновенко став співавтором багатьох навчальних та навчально-методичних видань. У їхньому числі посібники – «Українська революція» [30], «Вступ до інтелектуальної власності» [31, 32], «Методологія наукових досліджень» [33], «Український аграризм» [34]. Дбаючи про розширення джерельної бази історико-аграрних досліджень, С. Корновенко долучився і до створення кількох збірників документів. Зокрема, йдеться про досить об'ємне видання з аграрного законодавства періоду Української революції [35], документальний збірник, присвячений становищу селянства Черкащини в 1917–1921 рр. [36], збірник документів стосовно європейського й українського аграризма [37]. Нещодавно побачили світ ще три документальні збірники. Зокрема, перший містить матеріали про Українську Державу та гетьмана П. Скоропадського, оприлюднені у 30 номерах часопису «Америка» [38], а два інші присвячено комеморації Голодомору 1932–1933 рр. [39].

Варто звернутися також до огляду історіософських поглядів ученого та виокремлення сформульованих ним оригінальних ідей, концепцій, підходів, напрямів, методів у царині аграрної історії. З-поміж них, виділяється нова концепція аграрної історії періоду Української революції 1917–1921 рр. – аграризму, що ґрунтується на осмисленні його сутності як східноєвропейського феномену. Цей концептуальний конструкт ґрунтується на глибокому аналізі поглядів Г. Руланда, А. Шефле, Ж. Меліна, які першими окреслили цю проблему, визначивши напрям руху аграризму до Центральної та Південно-Східної Європи через Польщу, Болгарію, Румунію, Чехію і Словаччину [40].

С. Корновенко пропонує оригінальне авторське пояснення появи аграризму як українського феномену:

- 1) смисловий конфлікт між індустріальною та аграрною цивілізаціями;
- 2) аграрний тип українського суспільства, відповідно аграрний характер української нації, розвиток політичної культури власне аграрних націй;
- 3) поява нового типу селянина, якого в науково-історичному дискурсі розуміють, як селянина-ідеомана [41].

Вченим виокремлено такі ключові ідеологеми аграризму як селяноцентричного феномену Української революції 1917–1921 рр.:

- 1) унікальність та незаперечна цінність для людства духовних, моральних, культурних і соціальних властивостей, притаманних селянству та його праці;
- 2) визнання селянства верствою, здатною відігравати самостійну роль у політичному житті;
- 3) не капіталістичний, а «окремішній» селянський шлях розвитку суспільства, збереження приватної власності – дрібної селянської власності як оптимального регіонального її варіанта та підґрунтя соціального прогресу, а також ідея селянської кооперативної держави;

- 4) перевага землеробства і сільського способу життя над промисловістю і містом, а також селянства над іншими соціальними групами;
- 5) селянство – землеробська верства – зосереджує в собі основні позитивні цінності й якості суспільства, є фундаментом стабільності держави й носієм національної ідентичності, а вищевказані чесноти мають визначати його політичну владу [42; 43].

Концепція аграризму періоду Української революції 1917–1921 рр. дозволяє не лише переосмислити Українську революцію як історичний феномен, але й довести її селянський характер та показати, що аграристські практики вирішення аграрного питання є складником як світової, так й української історії.

Новою концепцією, запропонованою С. Корновенком, є вивчення селянського світу як антидоту концепції панрусизму, що, з огляду на повномасштабну агресію путінської Росії проти України, має неабияку актуальність і значний ідеологічний заряд. Дослідник трактує панрусизм як ідеологію агресора, що не має перспектив у цивілізованому соціокультурному просторі, позаяк є його антиподом, і залишається небезпечною як для ідентичностей, до яких застосовується ззовні, так і для тієї, що її сповідує та дотримується [44]. Наукова новизна концепції полягає в доведенні вченим спроможності селянського світу до збереження української ідентичності за екстремальних умов – антипод ідеології країни-агресора – панрусизму/«руського міра», переконливий доказ природності української ідентичності й історичної закономірності процесів українського націо- та державотворення [45].

С. Корновенко також звертається до вивчення розуміння селянського світу України у сучасному історіографічному просторі України, чим значно збагачує науковий історико-методологічний інструментарій незалежної України. Він першим, з-поміж сучасних українських істориків, не лише окреслив зміни, які протягом 1990–2020-х рр. відбулися у методології вивчення аграрної історії України, але й виокремив періодизацію методологічних трансформацій вивчення аграрної історії в новітньому історичному просторі України, показавши позитивне значення різних методологічних концепцій (аграризм, руралізм) для осмислення селянства, селянської культури/селянської цивілізації, селянського світу [46; 47].

Цінними ці напрацювання є, зокрема, тому, що історик предметно зупиняється на аналізі методологічного інструментарію, який використовувався новітніми українськими дослідниками під час вивчення й осмислення селянського світу України. Аналізуючи новітні методологічні підходи у вивченні аграрної історії України, вчений ґрунтовно пояснює передумови та причини, що сприяли змінам поглядів і концепцій новітніх істориків до вивчення аграрної історії України.

Професор С. Корновенко у 2019 р. виграв грант Президента України й очолив реалізацію відповідного дослідницького проекту. Він став науковим керівником 4 держбюджетних тем і однієї госпрозрахункової. Підкреслимо, що всі очолювані Сергієм Валерійовичем проекти реалізовувалися своєчасно, якісно й одностайно визнавалися істотним внеском у розвиток історичної науки [48].

Учений веде активну редакційно-видавничу діяльність. Від часу створення авторитетного наукового часопису категорії Б – «Український селянин», – він був відповідальним секретарем видання, а нині – його головний редактор [49]. Поряд із цим, входить до складу редколегій наукових журналів «Емінак» (індексований науково-метричних базах Scopus і Web of Science) та високореєтингового часопису «Acta historica neosoliensia (Словаччина) [50]. Свого часу професор був головним редактором наукового журналу «Вісник Черкаського університету. Серія: Історичні науки» (категорія Б) [51] та редагував науковий збірник «Гуржівські історичні читання» [52].

Сергій Корновенко турботливо дбає про підготовку наукових кадрів. Від першого дня створення в 2003 р. спеціалізованої вченої ради К.73.053.01 (зі спеціальностей історія України, історіографія та джерелознавство), виконував обов'язки вченого секретаря, а з 2012 р. – очільник цієї структури (нині – «спецрада» Д.73.053.01: історія України, історіографія та джерелознавство, всесвітня історія, з правом прийому до захисту дисертацій на здобуття наукового ступеня як доктора філософії, так і доктора наук). Під керівництвом Сергія Валерійовича захищено 10 кандидатських дисертацій [53]. Поряд із

чим, він став науковим консультантом трьох пошукачів на здобуття ступеня доктора наук, а на десятках захистів виступав як офіційний опонент [54].

У багатогранній діяльності професора С. Корновенка одне з найпріоритетніших місць належить викладацькій діяльності, де він уже напрацював понад 30-річний досвід. Студентам, магістрам, аспірантам він викладає світоглядно важливі й фахово орієнтовані навчальні курси, зокрема: «Аграрна історія України другої половини XIX – початку XXI ст.», «Український аграризм», «Концептуальні засади права інтелектуальної власності» та ін. Учні Сергія Валерійовича одностайні в оцінці його викладацької діяльності: вражаюче фаховий і енциклопедично ерудований, вимогливий і справедливий, завжди відкритий до неформального спілкування, заняття незмінно проводить на високому науковому й методично-прикладному рівні, із застосуванням новітніх педагогічних технологій та інтерактивних методів освітньої роботи [55].

Свідченням визнання вагомих академічних заслуг професора стало його обрання дійсним членом Української академії історичних наук (у Черкасах він очолює її первинний осередок), Української академії геополітики та Української асоціації усної історії. Сергій Валерійович входить до лав Національної спілки краєзнавців України, є головою її первинної організації при ЧНУ. За вагомий внесок у розвиток краєзнавчого руху 2013 р. йому присвоєно звання «Почесний краєзнавець України» та 2019 р. присуджено обласну краєзнавчу премію ім. М. Максимовича. Багатогранна наукова й освітня діяльність професора пошанована Почесними грамотами МОН України, Черкаської ОДА, відзнакою ректора ЧНУ та багатьма іншими відомчими й регіональними нагородами.

Таким чином, як впливає з огляду фактів життєдіяльності та побіжного історіографічного аналізу, є вагомими підстави вважати дослідника одним із фундаторів та лідерів формування сучасного українського історичного дискурсу з аграрної історії. Його досить вагомий творчий доробок репрезентовано монографіями, статтями в рейтингових журналах, тезами доповідей на наукових форумах міжнародних та всеукраїнських рівнів, які містять результати досліджень високого рівня наукової новизни. Звертають на себе увагу й оригінальні історіософські погляди вченого та його внесок у формування відповідних дефініцій в царині аграрної історії. Долучився він також до формування джерелознавчої бази історико-аграрних досліджень і створення навчально-методичних видань для студентів. Заслугує на схвалення й різностороння освітня та науково-організаторська діяльність професора С. Корновенка. Звісно, окреслена цією біоісторіографічною розвідкою тема, з огляду на значні перспективи життєтворчості вченого, має невичерпний гносеологічний потенціал і заслуговує подальшого дослідження.

Список літератури

1. Інтерв'ю з С. Корновенком [2024 р.]. *Особистий архів Г. М. Голиша*.
2. Корновенко С. В. Податкова політика радянської влади в українському селі у відбудовчий період (1921–1925 рр.): автореф. дис. ... канд. іст. наук. Донецьк, 2000. 20 с.
3. Корновенко С. В. Аграрна політика білогвардійських урядів А. Денікіна, П. Врангеля на підконтрольних їм українських територіях (1919–1920 рр.): історіографічний процес 1919–2000-х рр. Черкаси: Ант, 2008. 238 с.
4. Корновенко С. В. Білий рух Півдня Росії: аграрна політика урядів А. Денікіна, П. Врангеля (1919–1920 рр.). Черкаси: Ант, 2009. 438 с.
5. Корновенко С. В. Аграрна політика урядів А. Денікіна та П. Врангеля (1919–1920 рр.): автореф. дис. ... д-ра іст. наук. Київ, 2010. 40 с.
6. Атестат професора № 008307 від 30.11.2012.
7. Трудова книжка С. Корновенка.
8. Звіти про наукову роботу ЧНУ ім. Б. Хмельницького 2015–2022 рр. *Поточний архів ЧНУ*.
9. Звіти про діяльність Інституту селянства 2022–2024 рр.
10. Підраховано авторами.
11. Корновенко С., Лазуренко В. Село. Хліб. Гроші: податкова політика радянської влади в українському селі у період НЕПу: Черкаси: Ваш дім, 2004. 188 с.
12. Котик Ю. В., Корновенко С. В. Становлення та діяльність податкових органів УСРР у період непу (1921–1928 рр.). Черкаси: Вид-во ЧНУ, 2016. 216 с.
13. Калінкіна С. А., Корновенко С. В., Маркова С. В., Романець Н. Р. Великий перелом на селі.

- Фінал селянської революції (1929–1933 рр.)*. Черкаси: Вид-во ЧНУ, 2017. 300 с.
14. Іващенко В. А., Корновенко С. В. Податкова політика національних урядів в українському селі періоду революції (1917–1920 рр.). Черкаси: Вид-во ЧНУ, 2016. 160 с.
 15. Абразимова О. М., Корновенко С. В. Суспільно-політична активність селянства УСРР у роки НЕПу. Черкаси: Вид-во ЧНУ, 2017. 190 с.
 16. Берестовий А. І., Корновенко С. В. Податкові платежі селянства Наддніпрянської України у другій половині XIX – на початку XX ст. Черкаси: Чабаненко Ю. А., 2015. 212 с.
 17. Корновенко, С. В., Герасименко О. В. Селянин-бунтар. Селянська революція в Україні 1902–1917 рр. Черкаси: Чабаненко Ю. А., 2017. 204 с.
 18. Корновенко С. В., Ковальова Н. А., Малиновський О. В. Аграрна політика в Україні періоду національно-демократичної революції (1917–1921 рр.). Черкаси: Ант, 2007. 280 с.
 19. Корновенко С. В., Пасічна Ю. Г. Аграрна політика Тимчасового уряду. Черкаси: Вид-во ЧНУ, 2018. 236 с.
 20. Корновенко С. В. Білий рух Півдня Росії: аграрна політика урядів А. Денікіна, П. Врангеля (1919–1920 рр.). Черкаси: Чабаненко Ю. А., 2009. 438 с.
 21. Корновенко С. В. Селянство, земля і влада в період Української революції (1917–1921 рр.). Черкаси: Вид-во ЧНУ, 2020. 440 с.
 22. Корновенко С. В. Селяноцентричний феномен Української революції 1917–1921 рр.: аграризм. Черкаси: Чабаненко Ю. А., 2021. 244 с.
 23. Корновенко С. В. Український аграризм: революційний феномен 1917–1921 рр.: зб. док. Черкаси: Чабаненко Ю. А., 2021. 652 с.
 24. Корновенко С. В. Селянське республікотворення періоду української революції 1917–1921 рр. Черкаси: Чабаненко Ю. А., 2019. 220 с.
 25. Корновенко С. В., Чмільова С. В. Діяльність закладів культури в українському селі в 90-х рр. XX – на початку XXI століття (за матеріалами Черкаської області). Черкаси: Вид-во ЧНУ, 2015. 264 с.
 26. Корновенко С. В., Священко З. В. Аграрне питання у політичній діяльності С. Ю. Вітте. Черкаси: Чабаненко Ю. А., 2015. 190 с.
 27. Корновенко С., Морозов А., Морозова С. Геодетермінічні фактори формування прадавньої української державності. Черкаси: Ант, 2008. 72 с.
 28. Корновенко С. В., Кульбашна О. А., Парамонова О. С. Право інтелектуальної власності науково-педагогічного працівника. Черкаси: Вид-во ЧНУ, 2016. 328 с.
 29. Корновенко С. В., Морозов А. Г., Реєнт О. П. Українська революція. Історичні портрети. Вінниця: Фоліант, 2004. 287 с.
 30. Корновенко С. В., Морозов А. Г., Реєнт О. П. Українська революція: навч. посіб. Вінниця: Фоліант, 2004. 432 с.
 31. Кононенко Ю. С., Корновенко С. В. Вступ до інтелектуальної власності: навч. посіб. для студентів вищ. навч. закл. Черкаси: Чабаненко Ю. А., 2010. 177 с.
 32. Кононенко Ю., Корновенко С. Вступ до інтелектуальної власності: навч. посіб. Черкаси: Чабаненко Ю. А., 2012. 148 с.
 33. Кононенко Ю. С., Корновенко С. В. Методологія наукових досліджень: навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. Черкаси: Чабаненко Ю. А., 2011. 71 с.
 34. Корновенко С. В. Український аграризм: революційний феномен 1917–1921 рр.: метод. рек. для викл. історії [та ін.]. Черкаси: Чабаненко Ю. А., 2021. 120 с.
 35. Корновенко С. В., Морозов А. Г., Пасічна Ю. Г. Аграрне законодавство періоду Української революції (1917–1921 рр.): зб. документів і матеріалів. Черкаси: Чабаненко Ю. А., 2019. 554 с.
 36. Селянство Черкащини в добу Української революції 1917–1921 рр.: зб. документів і матеріалів. Черкаси: Чабаненко Ю. А., 2017. 180 с.
 37. Український аграризм: збірник документів / упор. С. Корновенко, М. Глібіщук, В. Ільницький та ін. Черкаси, 2021. 652 с.
 38. Не Гетьманець. В Пятнайцяті Роковини Гетьманщини. Більше правди про Скоропадського (Допис з Європи). *Не Гетьманець* [Передрук з часопису «Америка» 1933 р.] / упор. С. Корновенко. Черкаси: Вид. Ю. Чабаненко, 2024. 126 с.
 39. Голодомор 1932–1933 рр. в Україні на сторінках гетьманської преси: газети «Січ» і «Наш стяг» / упор. С. Корновенко. Черкаси: Вид. Чабаненко Ю. А., 2024. 272 с.
 40. Корновенко С. В., Тельвак В. П. Аграризм як селяноцентричний феномен країн Центральної та Південно-Східної Європи другої половини XIX – першої третини XX ст.: наукове осмислення явища. *Селяноцентричний феномен Української революції 1917–1921 рр.: аграризм*. Черкаси. 2021. С. 9–19.
 41. Корновенко С. В. Аграризм. Велика українська енциклопедія. URL: <https://vue.gov.ua/Аграризм>.

42. Корновенко С. В. Трансформація методологічних підходів до вивчення аграрної історії в Україні: основні тенденції (1990-ті – 2020-ті рр.). *Емінак*. 2023. № 4. С. 248–265. doi: 10.33782/eminak2023.4(44).685.
43. Корновенко С. В. Хутірська філософія П. Куліша: біля джерел українського аграризму. *Український історичний журнал*. 2020. № 5. С. 64–76.
44. Корновенко С. В. Панрусизм – соціальна інженерія втручання в історичний процес. *Трансформації історичної пам'яті: збірник матеріалів III Міжнародної конференції*. Вінниця, 2022. С. 8–13.
45. Корновенко Л. В., Корновенко С. В. Селянський світ України як антидот «руському миру/російському світу». *Українська історія у публічному просторі: матеріали II Міжнародної науково-практичної конференції*. Луцьк; Львів; Торунь: Liga-Pres, 2024. С. 15–19.
46. Корновенко С. В. Трансформація методологічних підходів до вивчення аграрної історії в Україні: основні тенденції (1990-ті – 2020-ті рр.). *Емінак*. 2023. № 4. С. 248–265. doi: 10.33782/eminak2023.4(44).685.
47. Корновенко С. В., Морозов А. Г. Аграрна історія України: цивілізаційний підхід. *Вісник Черкаського національного. Серія: Історичні науки*. 2023. № 1. С. 19–34. doi: 10.31651/2076-5908-2023-1-19-34.
48. Предметніше про тематику грантів і держбюджетних тем можна дізнатися тут: <http://ndis.cdu.edu.ua/index.php/institut/istoriia-ndis>.
49. Див., напр.: Український селянин: зб. наук. пр. Вип. 6: Присвячений пам'яті Ляха Р. Д. Черкаси: Вид-во ЧНУ, 2002. 149 с.
50. Див., напр.: <https://www.ahn.umb.sk/redakcna-rada>.
51. Див., напр.: Вісник Черкаського університету. Серія: Історичні науки. 2023. № 1.
52. Див., напр.: Гуржіївські історичні читання: зб. наук. пр. Черкаси, 2007. 535 с.
53. Див., напр.: Берестовий А. І. Податкова політика російського царату в українському селі у другій половині у другій половині у другій половині XIX – на початку XX ст.: історичний аспект: дис. ... канд. іст. наук. Черкаси, 2011. 205 с.
54. Див., напр.: Ковальова Н. А. Селянська революція в Наддніпрянській Україні (1902–1922 рр.): дис. ... д-ра іст. наук. Черкаси, 2020. 560 с.
55. Результати моніторингу студентів.

References

1. Interview with S. Kornovenko. *Personal archive of G. M. Golish* [in Ukrainian].
2. Kornovenko, S. (2000). The tax policy of the Soviet government in the Ukrainian countryside during the reconstruction period (1921–1925). Extended abstract of Candidate's thesis (history). Donetsk [in Ukrainian].
3. Kornovenko, S. (2008). The agrarian policy of the White Guard governments A. Denikina, P. Wrangel in the Ukrainian territories under his control (1919–1920): the historiographical process of 1919–2000. Cherkasy [in Ukrainian].
4. Kornovenko, S. (2009). The White movement of the South of Russia: the agrarian policy of the governments of A. Denikina, P. Wrangel (1919–1920). Cherkasy [in Ukrainian].
5. Kornovenko, S. (2010). Agrarian policy of governments A. Denikin and P. Wrangel (1919–1920): Extended abstract of Doctoral thesis (history). Kyiv [in Ukrainian].
6. Professor's certificate No. 008307, dated November 30, 2012 [in Ukrainian].
7. Employment book of S. Kornovenko [in Ukrainian].
8. Reports on the scientific work of ChNU named after B. Khmelnytskyi 2015–2022. *Current archive of ChNU* [in Ukrainian].
9. Reports on the activities of the Peasant Institute for 2022–2024 [in Ukrainian].
10. Calculated by the authors [in Ukrainian].
11. Kornovenko, S., Lazurenko, V. (2004). Village. Bread. Money: the tax policy of the Soviet government in the Ukrainian countryside during the NEP period. Cherkasy [in Ukrainian].
12. Kotyk, Yu., Kornovenko, S. (2016). Formation and activity of tax authorities of the USSR during the NEP period (1921–1928). Cherkasy [in Ukrainian].
13. Kalinkina, S. A., Kornovenko, S. V., Markova, S. V., Romanets N. R. (2017). A big break in the village. The finale of the peasant revolution (1929–1933). Cherkasy [in Ukrainian].
14. Ivashchenko, V., Kornovenko, S. (2016). Tax policy of national governments in the Ukrainian countryside during the revolutionary period (1917–1920). Cherkasy [in Ukrainian].
15. Abrazumova, O., Kornovenko S. (2017). Socio-political activity of the peasantry of the USSR during the NEP years. Cherkasy [in Ukrainian].

16. Berestovy, A., Kornovenko, S. (2015). Tax payments of the peasantry of Trans-Dnieper Ukraine in the second half of the 19th and early 20th centuries [in Ukrainian].
17. Kornovenko, S., Gerasimenko, O. (2017). Rebel peasant. Peasant revolution in Ukraine 1902–1917. Cherkasy [in Ukrainian].
18. Kornovenko, S., Kovaleva, N., Malinovsky, O. (2007). Agrarian policy in Ukraine during the period of the national democratic revolution (1917–1921). Cherkasy [in Ukrainian].
19. Kornovenko, S. V., Pasichna, Yu. G. (2018). Agrarian policy of the Provisional Government. Cherkasy [in Ukrainian].
20. Kornovenko, S. (2009). The White movement of the South of Russia: the agrarian policy of the governments of A. Denikin, P. Wrangel (1919–1920). Cherkasy [in Ukrainian].
21. Kornovenko, S. (2020). The peasantry, land and power during the Ukrainian revolution (1917–1921). Cherkasy [in Ukrainian].
22. Kornovenko, S. (2021). The peasant-centric phenomenon of the Ukrainian revolution of 1917–1921: agrarianism. Cherkasy [in Ukrainian].
23. Kornovenko, S. (2021). Ukrainian agrarianism: the revolutionary phenomenon of 1917–1921. Cherkasy [in Ukrainian].
24. Kornovenko, S. (2019). Peasant republic formation during the period of the Ukrainian revolution 1917–1921. Cherkasy [in Ukrainian].
25. Kornovenko, S. V., Chmilova, S. (2015). Activities of cultural institutions in the Ukrainian village in the 90s of the 20th – at the beginning of the 21st century (based on the materials of the Cherkasy region). Cherkasy [in Ukrainian].
26. Kornovenko, S., Svyaschenko, Z. (2015). Agrarian issue in the political activity of S. Yu. Witte. Cherkasy [in Ukrainian].
27. Kornovenko, S., Morozov, A., Morozova, S. (2008). Geodeterministic factors of formation of ancient Ukrainian statehood. Cherkasy [in Ukrainian].
28. Kornovenko, S. V., Kulbashna, O. A., Paramonova, O. (2016). The intellectual property right of a scientific and pedagogical worker. Cherkasy [in Ukrainian].
29. Kornovenko, S. V., Morozov, A. G., Reent, O. P. (2004). Ukrainian revolution. Historical portraits. Vinnytsia [in Ukrainian].
30. Kornovenko, S. V., Morozov, A. G., Reent, O. P. (2004). The Ukrainian revolution: education manual. Vinnytsia [in Ukrainian].
31. Kononenko, Yu., Kornovenko, S. (2010). Introduction to intellectual property. Cherkasy: [in Ukrainian].
32. Kononenko, Yu., Kornovenko, S. (2012). Introduction to intellectual property. Cherkasy [in Ukrainian].
33. Kononenko, Yu. S., Kornovenko, S. V. (2011). Methodology of scientific research: teaching manual for students higher education closing. Cherkasy [in Ukrainian].
34. Kornovenko, S. V. (2021). Ukrainian agrarianism: the revolutionary phenomenon of 1917–1921. Cherkasy [in Ukrainian].
35. Kornovenko, S. V., Morozov, A. G., Pasichna, Yu. G. (2019). Agrarian legislation of the period of the Ukrainian revolution (1917–1921): coll. documents and materials. Cherkasy [in Ukrainian].
36. Cherkasy peasantry during the Ukrainian revolution of 1917–1921: coll. documents and materials (2017). Cherkasy [in Ukrainian].
37. Ukrainian agrarianism: a collection of documents (2021). Cherkasy [in Ukrainian].
38. Not Hetmanets. In the Fifteenth Century of the Hetmanship. More truth about Skoropadskyyi (Post from Europe) (2024). *Not Hetmanets*. Cherkasy [in Ukrainian].
39. The Holodomor of 1932–1933. in Ukraine on the pages of the Hetman's press: the newspapers «Sich» and «Nash Styag» (2024). Ed. by Kornovenko, S. Cherkasy [in Ukrainian].
40. Kornovenko, S. V., Telvak, V. P. (2021). Agrarianism as a peasant-centric phenomenon of the countries of Central and South-Eastern Europe in the second half of the 19th – the first third of the 20th century: a scientific understanding of the phenomenon. *The peasant-centric phenomenon of the Ukrainian revolution of 1917–1921: agrarianism*. Cherkasy [in Ukrainian].
41. Kornovenko, S. (2024). Agrarianism Great Ukrainian encyclopedia. Retrieved from: <https://vue.gov.ua/Agraryzm> [in Ukrainian].
42. Kornovenko, S. (2023). Transformation of methodological approaches to the study of agrarian history in Ukraine: main trends (1990s – 2020s). *Eminak*, 4, 248-265 [in Ukrainian].
43. Kornovenko, S. (2020). The village philosophy of P. Kulisha: near the sources of Ukrainian agrarianism. *Ukrainian historical magazine*, 5, 64-76 [in Ukrainian].
44. Kornovenko, S. (2022). Pan-Russianism is a social engineering intervention in the historical process. *Transformations of historical memory*, 8–13 [in Ukrainian].
45. Kornovenko, L., Kornovenko, S. (2024). The peasant world of Ukraine as an antidote to the «Russian world/Russian world». *Ukrainian history in the public space*, 15–19 [in Ukrainian].

46. Kornovenko, S. (2023). Transformation of methodological approaches to the study of agrarian history in Ukraine: main trends (1990s – 2020s). *Eminak*, 4, 248-265 [in Ukrainian].
47. Kornovenko, S. V., Morozov, A. G. (2023). *Agrarian history of Ukraine: a civilizational approach. Herald of the Cherkasy National. Series: Historical sciences*, 1, 19–34 [in Ukrainian].
48. Retrieved from: <http://ndis.cdu.edu.ua/index.php/institut/istoriia-ndis> [in Ukrainian].
49. Ukrainian peasant (2002). Vol. 6. Cherkasy [in Ukrainian].
50. Retrieved from: <https://www.ahn.umb.sk/redakcna-rada> [in Ukrainian].
51. Bulletin of the Cherkasy University (2023), 1 [in Ukrainian].
52. Gurzhiev's historical readings (2007). Cherkasy [in Ukrainian].
53. Berestovy, A. (2011). Tax policy of the Russian Tsar in the Ukrainian countryside in the second half of the second half of the 19th and early 20th centuries. Extended abstract of Candidate's thesis (history). Cherkasy [in Ukrainian].
54. See, for example: Kovaleva N. (2020). The Peasant Revolution in Dnieper Ukraine (1902–1922). Extended abstract of Doctoral thesis (history). Cherkasy [in Ukrainian].
55. Results of student monitoring [in Ukrainian].

Надійшла до редакції / Received: 19.11.2024

Схвалено до друку / Accepted: 16.12.2024

УДК 316.356.4:159.923.2-054.5(477)
DOI: 10.31651/2076-5908-2024-2-51-59

Олена БУНДАК

кандидат історичних наук, доцент, заступник директора з науково-методичної роботи
Луцького інституту розвитку людини Університету «Україна», м. Луцьк, Україна
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4398-560X>
e-mail: olenabundak@gmail.com

Лариса ПОНЕДІЛЬНИК

кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри історії України та археології
Волинського національного університету імені Лесі Українки, м. Луцьк, Україна
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6677-8788>
e-mail: poniedielnyk@ukr.net

ФОРМУВАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ: ТЕОРІЯ ТА ПРАКТИКА СУЧАСНОСТІ

Анотація. Мета – аналіз сучасних поглядів українських учених щодо таких понять, як українська ідентичність, історична пам'ять та історична культура. Загострено увагу на важливості проблеми визначення та самовизначення національної ідентичності в період воєнного стану, в якому знаходиться держава. **Наукова новизна.** Подається аналіз запропонованих науковцями відповідних дефініцій, що лежать у площині характеристики поняття «нація». В якості робочої приймається визначення М. Степика, де ключовим є «історична спільність людей, яка утворюється у процесі формування спільності території, економічних зв'язків, особливостей культури й характеру». Наголошено на важливості історичної пам'яті у процесі формування національної ідентичності, тому що історія не лише інформує про минуле, але й сприяє усвідомленню сьогодення, допомагає конструювати майбутнє, враховуючи його досвід. Особливе значення у цьому процесі мають культурні та духовні цінності. Серед пріоритетних – національна гідність, свобода, справедливість, патріотизм, соборність і цілісність України. **Висновки.** Окреслено визначальну роль системи національної освіти з краєзнавством у структурі виховної роботи щодо формування державницької свідомості та патріотичних почуттів у дітей, молоді, її у дорослих громадян нашої країни.

Ключові слова: українська ідентичність, етнічна ідентичність, національна ідентичність, історична пам'ять, історична культура, нація, ментальність, національна пам'ять, самоідентифікація, патріотизм, краєзнавство, генетичний код.

Olena BUNDAK

PhD (History), Associate Professor, Deputy Director for Scientific and Methodological Work,
Lutsk Institute for Human Development, "Ukraine" University, Lutsk, Ukraine
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4398-560X>
e-mail: olenabundak@gmail.com

Larysa PONIEDIELNYK

PhD (History), Associate Professor, Associate Professor of the Department of History of
Ukraine and Archeology Lesya Ukrainka Volyn National University, Lutsk, Ukraine
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6677-8788>
e-mail: poniedielnyk@ukr.net

FORMATION OF UKRAINIAN IDENTITY: THEORY AND PRACTICE OF THE PRESENT

Abstract. Purpose. The article examines the current views of Ukrainian scholars on such concepts as Ukrainian identity, historical memory and historical culture. The author focuses on the importance of the problem defining and self-determining national identity during the period of martial law in which the state is. **Scientific novelty.** The article analyses the relevant definitions proposed by scholars which are in the field of characterisation of the 'nation' concept. The definition by M. Stepyko is accepted as a working one, where the key point is 'a historical community of people which appears in the process of establishing a common territory, economic ties, cultural and characteristic features'. The author emphasizes on the importance of historical memory in the

*process of forming national identity, as history does not only inform about the past, but also contributes to the understanding of the present, helps to construct the future, taking into account the experience. Cultural and spiritual values are of particular importance in this process. Among the priorities are national dignity, freedom, justice, patriotism, unity and integrity of Ukraine. **Conclusions.** In the article it is identified the decisive role of the national education system with local history in the structure of educational work on the formation of state consciousness and patriotic feelings in children, youth and adult citizens of our country.*

Keywords: *Ukrainian identity, ethnic identity, national identity, historical memory, historical culture, nation, mentality, national memory, self-identification, patriotism, local history, genetic code.*

Постановка проблеми. Етнічна ідентичність та визначення приналежності до певної національної спільноти завжди була предметом дослідження будь-якої цивілізаційної спільноти людства [1]. Як свідчить історія, особливого загострення та інтересу ця проблема набуває у період воєнних збурень. Тож не викликати сумніву твердження про те, що сьогодні в Україні надзвичайно важливим є процес формування національної ідентичності у всіх його аспектах. Особливим фактором, безумовно, необхідно визнати можливість перевірки власних переконань загальним досвідом людства. Сергій Кримський підкреслює, що особливість сучасного соціуму – це «здатність до формування інформаційно-рольових сіток функціонування, вузлами яких виступають міри компетентності суб'єктів дії» [2, с. 30].

Мета статті – висвітлити і проаналізувати сучасні погляди українських вчених щодо таких понять, як українська ідентичність, історична пам'ять та історична культура. Загострено увагу на важливості проблеми визначення та самовизначення національної ідентичності в період воєнного стану, в якому знаходиться держава.

Виклад основного матеріалу. М. Тиський, спираючись на роботи таких українських істориків, як М. Грушевський, М. Костомаров, В. Антонович, Я. Дашкевич, О. Субтельний, Д. Дорошенко, С. Рудницький, І. Лисяк-Рудницький, О. Бочковський, Г. Касьянов й аналізуючи етапи становлення української національної ідентичності, доходить висновку про те, що «відродження національної ідентичності в 90-х рр. ХХ ст. відбувалося під впливом ідей демократії. Український народ зберіг свою самобутність завдяки опору русифікації, поширенню атеїзму, спротиву закріпачення селянства, а також використовуючи інформацію про славне минуле Київської держави та Війська Запорозького» [3, с. 114]. Відповідно, постає питання: що ж таке нація як історичний феномен? М. Степико вважає, що це соціокультурна, економічна, політична та комунікативна єдність людей, котра «забезпечує їм цивілізоване життя в межах світової спільноти... і створює життєздатне суспільство й державу, які гарантують його безпеку та життєві інтереси [4, с. 28]. Далі він пропонує таке визначення: «Нація – це спільність індивідів, пов'язаних свідомістю своєї добровільної громадянської єдності, спільністю походження, мови, віросповідання, побуту, звичаїв, історичного минулого та солідарністю соціальних і політичних інтересів сьогодення; це історична спільність людей, яка утворюється у процесі формування спільності території, економічних зв'язків, особливостей культури й характеру, що становлять якісні ознаки нації» [4, с. 29]. Безумовно, вартісними компонентами постають історична пам'ять і культура. «Важливим складником національної консолідації є спільність в уявленнях та оцінках історичного минулого», – вважає М. Степико, наголошуючи при тому, що згуртованість будь-якої нації є також результатом утвердження серед населення спільних духовних і культурних цінностей [4, с. 128], а суспільство консолідує, формує його ідентичність і соціальну неперервність, спільну пам'ять і колективну долю, тобто лінії культурної спорідненості, втілені у самобутніх міфах, спогадах, символах і вартостях, збережених даною спільнотою. Тобто колективна ідентичність формується як суперечлива єдність почувань, вірувань, спільної пам'яті та уявлень різних поколінь населення [4, с. 133].

Означення понять «національний характер» та «ментальність» можна зустріти у дослідженнях і зарубіжних, і українських вчених. Зважаючи на те, у якому дискурсі розглядається дефініція, автори загострюють увагу на певних аспектах цих багатограних і багатопланових термінів. Так, Л. Донченко, визначаючи моделі національної ідентичності, опирається зокрема на Е. Сміта, для котрого нація передбачає власну назву, спільну історію й територію, певну економіко-юридичну структуру та культуру [5, с. 9]. Відповідно, менталітет українського народу О. Киричук, Л. Донченко характеризують за такими ознаками, як здатність особи зосереджуватися на фактах і проблемах особистісного світу;

особливе чуттєве ставлення до рідного фольклору та рідної природи; прагнення до волі й свободи та розбудови державності; перевага емоцій та почуттів над волею та інтелектом [5, с. 17–18].

Є. Подольська, В. Лихвар, Д. Погорілий у площині ментального поля виділяють певні особливості менталітету: здатність відображати тип культури й образ думок її носіїв; можливість змінюватися внаслідок значних культурних трансформацій як історично зумовлений феномен; входження у структуру індивідуальної психіки особи у процесі залучення її до певної культури; буття одночасно ментальністю народу й окремих її представників; усвідомленість ментальності носіями на рівні глибин людської психіки як абсолютно природної та невіддільної від ества [6, с. 53–54].

XXI століття характеризується небаченими відкриттями у світі технологій; техніками пізнання природи, довкілля, суспільства; неймовірним розкриттям таємниць безкінечного космічного простору. Але, як стверджує І. Курас, у нашому мінливому й непередбачуваному світі неможливо нічогісінько зрозуміти або ж спрогнозувати без аналізу етносоціальної свідомості, «світу уявлень, настроїв, оцінок, почуттів» людей [7, с. 590]. Відомо, що процес самоідентифікації є складним, багатоплановим та багатофункціональним. Кожна людина, ідентифікуючи себе «в полівимірному полі культури, свідомо чи підсвідомо синтезує усі складові цього поля, переходить від етапу співставлення себе з іншими людьми до співставлення з іншими соціальними утвореннями» [8, с. 115]. Значну роль при цьому відіграє національна пам'ять, як слушно зазначає В. В'ятрович, – сукупний досвід поколінь. Беззаперечним нам видається його твердження про те, що «пам'ять про спільне життя наших предків тримає вкупі наші родини, вона ж об'єднує більші спільноти, такі як нації» [9, с. 181].

Сучасні дослідники наголошують на тому, що кожна нова суспільна генерація має переосмислювати й заново «створювати» свою національну ідентичність, оскільки вона не є статичною конструкцією, а тривалим процесом формування особистісних соціокультурних прихильностей [10, с. 6]. М. Степико вважає, що на даному етапі розвитку українського суспільства надзвичайно важливо зрозуміти «хто ми?» і дати відповідь на запитання «що нас поєднує?» [10, с. 7].

Поняття національної та культурної ідентичності є частиною ширшого поняття – колективної ідентичності [11, с. 50]. Відомо, що історія не лише інформує про минувшину, але й пояснює її, дає можливість усвідомити сьогодення, конструювати майбутнє, враховуючи його досвід. Розглядаючи поняття ідентичності у його традиційному розумінні, О. Гнатюк вважає, що «національну тожсамість можна було б визначити як комплекс спільних переконань, позицій і вірувань, вироблених у процесі формування окремішності спільноти, який поєднувався з акцептацією політичних прагнень певної політичної групи або акцептацією держави» [11, с. 54].

Сьогодні актуальним є дискурс цивілізаційної ідентичності українського народу. Науковці вважають, це – «історично сформована і усталена цілісність, вища форма етнічної, соціальної, культурної, громадянської, національної ідентичностей, яка ґрунтується на усвідомленні цивілізаційності своїх національних цінностей, культурно-історичних, релігійних та ментальних рис, котрі характеризують Україну як регіональну цивілізацію, уподібнюють українців з народами європейської цивілізації» [12, с. 23]. Таким чином, людина робить свій вибір, визначаючи самобутність та аналізуючи схожі й відмінні риси з іншими людьми, групами, спільнотами.

Соціокультурна та ідентифікаційна самовизначеність передбачає самовдосконалення та самореалізацію свого потенціалу, долучення до суспільного, культурного, політичного і духовного життя [12, с. 38]. Тож надзвичайно важливе значення у цьому процесі мають культурні та духовні цінності. Серед пріоритетних – національна гідність, свобода, справедливість, патріотизм, соборність і цілісність України. Як стверджує В. Янів, нація надає сенс життю особистості; вона виправдовує його вчинки, а також вимагає від людини жертви й рішучості йти на смерть [13, с. 177]. Такі ж думки зустрічаємо й у дослідженнях психологів. О. Колісник зауважує, що «цінністю для людини є все те, що переживається нею як важливе для неї, як те, заради чого варто жити, за що варто боротися, заради чого можна пожертвувати всім, зокрема і власним життям [14, с. 92].

У площині сучасного українського наукового простору побутує твердження: «оскільки життєдіяльність людини є частиною й одночасно умовою існування культури в її широкому сенсі, що впливає на вибір способу буття особистості, виникає об'єктивна потреба постійного просторового осмислення засад для вибудовування суспільного ідеалу, який би об'єднував націю в питаннях суспільного устрою та ролі індивідуальної особистості в ньому» [15, с. 6]. Зрозуміло, що соціокультурний простір формує духовні сили особистості, завдяки ньому людина може визначити своє особисте місце в системі культури, соціальній групі та, зрештою, означити національну самоідентифікацію.

Невіддільною від цієї проблеми необхідно назвати національну ідею, котра «не може бути втілена в якомусь документі або законі» [16, с. 74]. Вона формується щодень, щомиті кожним свідомим українцем. Цілком очевидно, що пріоритетну, визначальну роль у цьому процесі повинна відіграти система національної освіти у всіх її аспектах. Вагомою складовою варто вказати краєзнавство, серед завдань якого - «виховання у громадян почуття національної свідомості, глибокої поваги до історії, культури, мови, традицій українського народу.., усебічне сприяння відродженню духовності та історичної пам'яті у суспільстві» [17, с. 122]. Саме завдяки краєзнавству можна сприяти формуванню державницької свідомості та патріотичних почуттів не лише у дітей, підлітків, молоді, але й у дорослих громадян нашої країни.

Г. Бондаренко одним із важливих завдань історичного краєзнавства називав формування історичного мислення, логіки історичного пізнання та розуміння історичного процесу на конкретних прикладах регіональної історії «Малої батьківщини» [18, с. 23]. Український народ у своїй історії має великий досвід духовного життя [19, с. 7], а складовою історичної пам'яті є генетична пам'ять. Тож, формуючи історичне мислення молоді, необхідно якомога ефективніше використовувати історичний досвід для потреб Української держави та нації [20, с. 19].

Волинська земля – невичерпна криниця, життєдайне кришталево прозоре джерело знань, досвіду, традицій, історичної пам'яті. Широкий загаль педагогів, усі працівники освітніх структур області глибоко усвідомлюють цінність та значимість інформаційних ресурсів, які надають писемні, друковані, електронні джерела наших бібліотек та музеїв, усні перекази та розповіді місцевих мешканців, матеріали сучасних засобів масової інформації тощо. Тому у ситуації війни та окупації з боку Російської Федерації як держави агресора, котру переживає Україна, активно й ефективно використовують такі матеріали у навчально-виховному процесі, поза навчальній та позашкільній роботі. Про це свідчать не лише численні патріотичні заходи в освітніх закладах та зустрічі у різноманітних просвітницьких установах, але й зокрема, спрямованість наукових досліджень та розвідок слухачів Малої академії наук, вибір тематики для науково-практичних конференцій та студентських наукових робіт викладачами вищих та середніх навчальних закладів, увага здобувачів наукових ступенів до проблематики сьогодення. Наприклад, чимало питань виникає щодо сутності та витоків війни між Україною та Росією. Драматичні й трагічні долі сучасників теж є джерелом для роздумів, матеріалом для формування національної ідентичності, інструментарієм виховної діяльності.

О. Дем'янюк та О. Гулько презентували книгу «Волинський пантеон. Схід», присвятивши її «новітнім героям, синам Волинської землі, які поклали життя за свободу та цілісність України» [21, с. 3]. Безсмертний подвиг 96 бійців АТО у 2014 р. не лише назавжди зберігатиметься у світлій пам'яті нащадків, але й сьогодні є прикладом для наслідування їх друзями, братами, земляками. Про випускників Луцького педагогічного коледжу, які загинули, захищаючи суверенітет України, студентка цього коледжу – Софія Баласанян, науковим керівником котрої є викладач А. Кравець, виступила з доповіддю на науково-практичній конференції «Україна у війнах ХХ–ХХІ століття: доля людей і територій» [22, с. 10–14]. Майбутні вчителі дізналися про своїх колег Артема Карабана, Олександра Палуха, Володимира Прокопчука, Дмитра Пилипчука, які стали прикладом патріотичної жертвності, а в сучасному щоденному житті меморіальні дошки на їх честь, світлини спонукають до роздумів щодо вибору студентами правильності та важливості майбутньої професії, її значення у вихованні наступних поколінь.

У довідково-біографічній інформаційно-іміджевій енциклопедії «Золотий фонд Університету імені Лесі Українки» Л. Понедельник розповідає про студента-першокурсника закладу, круглого сироту з містечка Маневичі Андрія Снітка. З самого початку Революції Гідності хлопчина був активним її учасником. Як тільки на нашу землю ступила нога ворога у 2014 р., він без вагань прямо зі студентської лави добровільно вступив до батальйону патрульної служби міліції особливого призначення «Азов» Головного Управління Міністерства внутрішніх справ України. Отримав позивний «Хома» [23, с. 211].

Мужній і сміливий, Андрій брав участь у звільненні міста Маріуполь Донецької області. Проте невдовзі у житті юного героя стався вирішальний бій. Під час бою за місто Іловайськ, троє бійців разом з «Хомою» потрапили у засідку. Не роздумуючи ні хвилини, Андрій кинувся на гранату, яку ворог кинув у будинок, де перебували хлопці, і ціною свого життя врятував двох своїх побратимів.

Він назавжди став символом гідності і самопожертви не лише для своїх побратимів, але й для усіх нас [24]. Посмертно присвоєно Андрієві Снітку звання «Герой України». Нагороджений орденом «Золота Зірка», його іменем названо ліцей №1 у Маневичах, у Волинському національному університеті встановлено меморіальну дошку на честь загиблого. Удостоєний «Хома» відзнаки «Народний Герой України» (посмертно). Земляки, студенти, викладачі, як і всі українці, ніколи не забудуть маленького хлопчину із щирим серцем і відкритою душею, залюблену у рідний край.

Національно-патріотичне виховання передбачає формування патріотичних почуттів, усвідомленої любові до Батьківщини, громадянського почуття обов'язку та відповідальності за її долю. У Луцькому педагогічному коледжі з великим успіхом працює суспільно-політичний клуб «Всесвіт», у якому студенти знаходять та систематизують цікаві матеріали, виконують пошуково-краєзнавчі дослідження, популяризують інформацію про захисників України, організовують волонтерську роботу [25].

Професорсько-викладацький та студентський колективи Луцького інституту розвитку людини Університет «Україна» якісно забезпечують освітню складову навчального процесу, ефективно сприяють формуванню наукових та світоглядних поглядів серед студентської молоді. Свідченням цього є не лише робочі програми лекційних та практичних курсів, але й діяльність у площині національно-практичного виховання. Інститут живе подіями, що відбуваються у державі, залучається до різноманітних заходів, флешмобів, акцій, спрямованих на вирішення актуальних проблем рідної Батьківщини.

Назавжди в серцях викладачів та студентів інституту залишаться Герої Небесної Сотні, щирі патріоти, націоналісти, які загинули під час революційних подій на вулиці Інститутській у Києві. Серед них студент IV курсу спеціальності «Здоров'я людини» Василь Мойсей, випускник 2012 р. спеціальності «Програмне забезпечення інформаційних систем» Сергій Байдовський.

«Саме в діяльності відбувається формування та розвиток людини, її самореалізація», – так вважає сучасна молодь та її наставники. Відмінними рисами людської діяльності вони називають усвідомленість, цілеспрямованість і перетворювальний характер. Найважливішим із завдань представників національної спільноти є необхідність пізнавати себе в історичному часі та просторі [26]. Тож не випадково Д. Дьомін, магістр II курсу спеціальності «Інформаційна, бібліотечна та архівна справа», під керівництвом кандидата історичних наук, доцента О. Бундак обрав тему наукового дослідження – «Текстова інформація в культурологічному просторі як джерело формування національної самосвідомості», що дозволила йому працювати над генетичним кодом українця. Робота була представлена на Всеукраїнському конкурсі і відзначена премією за II призове місце.

Генетичний код волинян відгукується у глибині віків та передається наступним поколінням гарячою кров'ю та чистими помислами любові до України. Завдяки таким величним постатям нашої землі, як Роман Мстиславович – князь Волинсько-Галицької держави, який об'єднав волинську та галицьку землі; Данило Романович – повноправний європейський монарх – король Русі, єдиний з українських князів доби феодальної роздробленості, який об'єднав і очолив більшість етнічних українських земель і добився найвищого економічно-культурного, політичного піднесення держави; Гулевичівна Галшка

(Слизова) Василівна, громадська діячка, яка підписала дарчу на заснування Братської школи, з якої постанала Києво-Могилянська академія; Лазарчук А. Г. – художник, педагог, майстер побутових картин, пейзажів та портретів, розписував церкви Почаївської лаври; Леся Українка (Косач-Квітка Лариса Петрівна) видатна українська поетеса, драматург і громадська діячка; Кримський А. Ю. – український сходознавець, історик, фольклорист, літературознавець, письменник перекладач; Кравчук М. П. – всесвітньо відомий вчений-математик, академік АН України; Цинкаловський О. М. – історик, археолог, краєзнавець, який уклав двотомний енциклопедичний довідник «Стара Волинь і Волинське Полісся», написав книгу «Княжий город Володимир» та багато інших.

Волинська молодь не випадково сьогодні доволі охоче обирає професію архітектора, адже довкола маємо мистецькі зразки архітектурних стилів. Список пам'яток архітектури національного значення Волинської області нараховує 203 об'єкти, серед яких замок Луцький замок, кафедральний собор Успіння Пресвятої Богородиці у м. Володимирі, Троїцький костел у м. Берестечко, дерев'яна Успенська церква у селі Качин, мурований костел Святої Трійці у селі Затурці. Лише невелике селище Олика стало меккою історико-культурної спадщини Волині, поєднуючи пам'ятки національного та місцевого значення. Предметом гордості й краєзнавчого та наукового дослідження слугують унікальні екосистеми та ландшафти регіону. Тут багато лісів, річок, боліт та озер. На Волині знаходяться національні природні парки: «Прип'ять - Стохід», «Цуманська пуша», «Шацькі озера», Черемський природний заповідник.

Держава, розуміючи надзвичайну важливість у сьогоденні формування національної ментальності молоді у багатовекторній структурі діяльності, спрямовує свою роботу й у цьому напрямі. Так, 1 січня 2023 р. набув чинності Закон України «Про основні засади державної політики у сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності» [27]. Вперше в історії незалежної України, згідно Закону, визначено мету, завдання, принципи, напрями, особливості формування та реалізації державної політики у сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності як складової забезпечення національної безпеки України, а також гарантії участі громадян України, закордонних українців, громадських об'єднань та інших інститутів громадянського суспільства у її реалізації. В Законі визначено повноваження органів державної влади та місцевого самоврядування, закріплено поняття української національної та громадянської ідентичності, як складові державної політики в утвердженні української національної та громадянської ідентичності названо національно-патріотичне, військово-патріотичне виховання та громадянську освіту [27].

На державному рівні визначено поняття української громадянської ідентичності, що передбачає «стійке усвідомлення громадянином України, закордонним українцем свого політико-правового зв'язку з Україною, українським народом та громадянським суспільством, а також українська національна ідентичність, що визначається як стійке усвідомлення особою належності до української нації як самобутньої спільноти, об'єднаної назвою, символами, географічним та етносоціальним походженням, історичною пам'яттю, комплексом духовно-культурних цінностей, зокрема українською мовою і народними традиціями» [28, с. 1]. Кабінет Міністрів України, усвідомлюючи усю значимість чинної проблеми, затвердив порядок підготовки, перепідготовки та підвищення кваліфікації фахівців у сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності [29]. Тож ідентичність нації є засадничою у внутрішній політиці держави, а «національна держава – це не тільки певна територія та населення, історична пам'ять і культура, але й ціннісне поняття, що визначає конкурентоспроможність норм поведінки та мислення консолідованих у єдину спільноту етносів, які є суб'єктом формування нації» [4, с. 35].

Провідні українські вчені переконують, що нація може вважати себе сформованою, коли у більшості населення країни сформоване ототожнення з цією нацією у минулому, теперішньому та майбутньому. Складовою такого ототожнення є й відповідна консолідована модель пам'яті, яка формує у свідомості окремої людини позитивне сприйняття цієї нації [30, с. 17].

Висновки. Значна роль у формуванні світогляду молоді належить вчителю, котрий спрямовує діяльність на поглиблення інтересу до історії як сфери знань і навчального

предмета, розвиває мисленнєві алгоритми й уміння, необхідні для розуміння сучасних викликів; навчає отримувати та засвоювати системні знання з позицій цінності життя людини, досвіду українського державотворення, утвердження єдності та соборності українського народу, значення європейських культурних і правових традицій для суспільних процесів в Україні, зміцнення національних інтересів та суверенітету, цілісності та непорушності кордонів Української держави; формувати розуміння національного інтересу, необхідності захисту суверенітету, територіальної цілісності в умовах реальних військово-політичних, інформаційних та інших викликів; розвивати громадянську самосвідомість [31]. Таким чином, «завдання збереження та актуалізації культурної спадщини є одним із пріоритетів громадянського самовизначення, а найбільш важливими функціями у системі національної політики пам'яті є формування національної ідентичності та світогляду громадян, сприяння нейтралізації деструктивних ідеологічних установок, що нав'язуються ззовні в умовах гібридної війни» [30, с. 77].

За результатами науково-дослідної роботи співробітників Інституту політичних і етнонаціональних досліджень імені Івана Кураса НАН України, представлено визначення ідентичності як чинника, що «сприяє самоорганізації індивідів, об'єднаних належністю до однієї держави як сукупності «ми», що підтримує єдину систему смислів, переконань, уявлень про державу, свою країну, себе як членів спільноти» [32, с. 33].

Список літератури

1. Костенко Л. Гуманітарна аура нації, або дефект головного дзеркала. Київ: ВД КМА, 2005. 32 с.
2. Кримський С. Б. Заклики духовності XXI століття. Київ: ВД КМА, 2003. 32 с.
3. Тиский М. Г. Етапи становлення української національної ідентичності. *Науковий вісник Волинського національного університету імені Лесі Українки*. 2011. Вип. 21. URL: <https://core.ac.uk/download/pdf/153583847.pdf>.
4. Степико М. Т. Українська ідентичність: феномен і засади формування. Київ: НІСД, 2011. 336 с.
5. Донченко Л. О. Художні особливості національної ідентичності. Київ: КНТ, 2014. 220 с.
6. Подольська Є. А., Лихвар В. Д., Погорілий Д. Є. Кредитно-модульний курс культурології: навч. пос. Київ: Центр навчальної літератури, 2006. 368 с.
7. Курас І. Ф. Етнополітологія. Перші кроки становлення. Київ: Генеза, 2004. 736 с.
8. Кравець М. С. Культурологія: підручник для студентів вищих навчальних закладів I–IV рівнів акредитації. Львів: Новий Світ–2000, 2008. 320 с.
9. В'ятрович В. Нотатки з кухні «переписування історії». Київ: Наш Формат, 2021. 528 с.
10. Степико М. Т. Українська ідентичність у глобалізованому світі. Харків: Майдан. 2020. 258 с.
11. Гнатюк О. Прощання з імперією: українські дискусії про ідентичність. Київ: Критика, 2005. 528 с.
12. Цивілізаційна ідентичність українства: історія і сучасність / авт. кол.: О. Рафальський (керів.), Я. Калакура (наук. ред.) та ін. Київ: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАНУ, 2022. 512 с.
13. Янів В. О. Нариси до історії української етнопсихології. Київ: Знання, 2006. 341 с.
14. Колісник О. П. Духовний саморозвиток української нації. Луцьк: Волин. нац. ун-т ім. Лесі Українки, 2012. 312 с.
15. Формування суспільного ідеалу в умовах глобалізованого світу та інформаційного суспільства: аналітична записка / ред. Л. Дубровіна; НАН України, Нац. б-ка України ім. В. Вернадського. Київ, 2020. 68 с.
16. Ткаченко В. Росія: ідентичність агресора. Київ: ВЦ «Академія», 2016. 256 с.
17. Реєнт О. Краєзнавство в Україні: історичні традиції і стратегія розвитку. Київ, 2021. 292 с.
18. Бондаренко Г. В. Теоретичні та методологічні проблем історичного краєзнавства. *Краєзнавство*. 2011. № 3. С. 23–29.
19. Джерела духовності: науково-краєзнавчі експедиції Національної спілки краєзнавців України 2009–2013 рр.: док. та мат. / ред. О. Реєнт; упор.: Є. Букет та ін. Вінниця: ПП Балук І. Б., 2014. 340 с.
20. Бондаренко Г. Формування історичного мислення молоді та використання спадщини Олександра Цинкаловського. Історія, культура та освіта Волині у науковій спадщині Олександра Цинкаловського: матеріали Всеукр. наук.-практ. конф., присвяченої 125-річчю від дня народження вченого (26 квітня 2023 р., м. Луцьк) / упор.: О. Дем'янюк, А. Силук. Луцьк: Волинський ІППО, 2023. С. 17–19.
21. Дем'янюк О., Гулько Г. Волинський пантеон. Схід – 2014–2017. Луцьк: Вежа-Друк, 2018. 248 с.

22. Україна у війнах XX–XXI століть: доля людей і територій: збірник матеріалів доповідей (статей, тез) учасників наук.-практ. конф. (18 травня 2023 р., м. Луцьк). Луцьк: КЗВО «Луцький педагогічний коледж». 2023. 148 с.
23. Понедельник Л. Андрій Снітко. *Енциклопедія випускників. Літопис: від А до Я*. Одеса: Гельветика, 2022. С. 121–138.
24. Шкляр В. Чорне Сонце. Видавництво КСД, 2015. 304 с.
25. Кравець А. І. Суспільно-політичний клуб «Всесвіт» як форма виховної роботи у Луцькому педагогічному коледжі. Луцьк: Луцький педагогічний коледж. 2020. 197 с.
26. Бундак О., Петрович В. Історична інформація як джерело формування національної самосвідомості. *Культурологічний альманах*. 2023. Вип. 2. С. 110–115.
27. Закон України «Про основні засади державної політики у сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності» від 1 січня 2023 р. URL: <https://mva.gov.ua/ua/news/v-ukrayini-nabuv-chinnosti-zakon-pro-osnovni-zasadi-derzhavnoyi-politiki-u-sferi-utverdzhennya-ukrayinskoji-nacionalnoyi-ta-gromadyanskoyi-identichnosti>.
28. Довідкова інформація щодо Закону України «Про основні засади державної політики у сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності». URL: https://mva.gov.ua/storage/app/sites/1/uploaded-files/Довідкова_інформація_щодо_Закону_України.pdf.
29. Про затвердження Порядку підготовки, перепідготовки та підвищення кваліфікації фахівців у сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності. Постанова КМУ № 1196 від 14.11.2023 року. URL: <https://osvita.ua/news/90459>.
30. Політика історичної пам'яті в контексті національної безпеки України: аналіт. доповідь / за ред. В. Яблонського. Київ: НІСД, 2019. 144 с.
31. Концепція базового навчального предмета «Історія: Україна і світ». *Український інститут національної пам'яті*. 2017. URL: <http://www.memory.gov.ua/news/volodimir-vyatrovich-predstaviv-kontseptsiiu-vikladannya-istorii-dlya-10-11-klasiv>.
32. Суперечності ідентичностей в Україні та шляхи їх регулювання в контекстах політики громадянської консолідації української нації: аналітична доповідь. Київ: ППЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2015. 160 с.

References

1. Kostenko, L. (1999). The humanitarian aura of a nation, or the defect of the main mirror. Kyiv [in Ukrainian].
2. Krymskyi, S. (2003). Calls for Spirituality of the 21st Century. Kyiv [in Ukrainian].
3. Tyskyi, M. (2011). Stages of the formation of Ukrainian national identity. *Naukovyi visnyk Volynskoho natsionalnoho universytetu imeni Lesi Ukrainky [Scientific bulletin of Lesya Ukrainka Volyn National University]*, 21. Retrieved from: <https://core.ac.uk/download/pdf/153583847> [in Ukrainian].
4. Stepyko, M. (2011). Ukrainian identity: phenomenon and principles of formation. Kyiv [in Ukrainian].
5. Donchenko, L. (2014). Artistic features of national identity. Kyiv [in Ukrainian].
6. Podolska, Y. Lykhvar, V. Pohorilyi, D. (2006). Credit-module course in cultural studies. Study guide. Kyiv [in Ukrainian].
7. Kuras, I. (2004). Ethnopolitical science. The first steps of formation. Kyiv [in Ukrainian].
8. Kravets, M. (2008). Cultural studies: a textbook for students of higher educational institutions of I–IV levels of accreditation. Lviv [in Ukrainian].
9. V'iatrovych, V. (2021). Notes from the kitchen of “rewriting history”. Kyiv [in Ukrainian].
10. Stepyko, M. (2020). Ukrainian identity in a globalized world. Kharkiv [in Ukrainian].
11. Hnatiuk, O. (2005). Farewell to Empire: Ukrainian Debates on Identity. Kyiv [in Ukrainian].
12. Rafalskyi, O. (ed.) (2022). Civilizational identity of Ukrainians: history and modernity. Kyiv [in Ukrainian].
13. Yaniv, V. (2006). Essays on the history of Ukrainian ethnopsychology. Kyiv [in Ukrainian].
14. Kolisnyk, O. (2012). Spiritual self-development of the Ukrainian nation. Lutsk [in Ukrainian].
15. Dubrovina, L. (ed.) (2020). Formation of the social ideal in the conditions of the globalized world and the information society: an analytical note. Kyiv [in Ukrainian].
16. Tkachenko, V. (2023). Russia: the identity of the aggressor. Kyiv [in Ukrainian].
17. Reient, O. (2021). Local history in Ukraine: historical traditions and development strategy. Kyiv [in Ukrainian].
18. Bondarenko, H. (2011). Theoretical and methodological problems of historical local history. *Kraieznavstvo [Local history]*, 3, 23–29 [in Ukrainian].
19. Reient, O. (ed.) (2014). Source of spirituality: Scientific and regional expeditions of the National Association of Regionalists of Ukraine 2009–2013. Documents and materials. Vinnytsia [in Ukrainian].

20. Bondarenko, H. (2023). The formation of historical thinking of young people and the use of the legacy of Oleksandr Tsynkalovskyi. *History, culture and education of Volyn in the scientific heritage of Oleksandr Tsynkalovskyi*. Lutsk [in Ukrainian].
21. Dem'ianiuk, O., Hulko, H. (2018). Volyn Pantheon. East – 2014–2017. Lutsk [in Ukrainian].
22. Ukraine in the wars of the 20th–21st centuries: the fate of people and territories (2023). Lutsk [in Ukrainian].
23. Poniedielnyk, L. (2022). Andriy Snitko. *The Golden Fund of Lesya Ukrainka University: Alumni Encyclopedia*. Odesa [in Ukrainian].
24. Shkliar, V. (2015). Black Sun. Kharkiv [in Ukrainian].
25. Kravets, A. (2020). Socio-political club “Universe” as a form of educational work at the Lutsk Pedagogical College. Lutsk [in Ukrainian].
26. Bundak, O. Petrovych, V. (2023). Historical information as a source of formation of national identity. *Kulturolohichniy almanakh [Cultural almanac]*, 2, 110–115 [in Ukrainian].
27. The Law of Ukraine “On the Basic Principles of State Policy in the Field of Affirming Ukrainian National and Civil Identity” (2023, January 1). Retrieved from: <https://mva.gov.ua/ua/news/v-ukrayini-nabuv-chinnosti-zakon-pro-osnovni-zasadi-derzhavnoyi-politiki-u-sferi-utverdzhennya-ukrayinskoyi-nacionalnoyi-ta-gromadyanskoyi-identichnosti> [in Ukrainian].
28. Background information on the Law of Ukraine “On the Basic Principles of State Policy in the Field of Affirming Ukrainian National and Civil Identity”. Retrieved from: https://mva.gov.ua/storage/app/sites/1/uploaded-files/Dovidkova_informatsiia_shchodo_Zakonu_Ukrainy [in Ukrainian].
29. On approval of the Procedure for training, retraining and advanced training of specialists in the field of strengthening Ukrainian national and civic identity – Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine (2023, November 14). Retrieved from: <https://osvita.ua/news/90459> [in Ukrainian].
30. Iablonskyi, V. (ed.) (2019). The policy of historical memory in the context of national security of Ukraine: an analytical report. Kyiv [in Ukrainian].
31. Concept of the basic educational subject “History: Ukraine and the World” (2017). *Ukrainian Institute of National Remembrance*. Retrieved from: <http://www.memory.gov.ua/news/volodimir-vyatrovich-predstaviv-kontseptsiyu-vikladannya-istorii-dlya-10-11-klasiv> [in Ukrainian].
32. Contradictions of identities in Ukraine and ways of their regulation in the context of the policy of civic consolidation of the Ukrainian nation: an analytical report (2015). Kyiv [in Ukrainian].

Надійшла до редакції / Received: 21.11.2024
Схвалено до друку / Accepted: 16.12.2024

УДК 373.3/.5.016:0/9(325.3: 470+571)
DOI: 10.31651/2076-5908-2024-2-60-69

Юрій ПРИСЯЖНИЮК

доктор історичних наук, професор кафедри історії України Черкаського національного університету ім. Б. Хмельницького, Черкаси, Україна
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8324-4681>
e-mail: yu-prysyazhnyuk@ukr.net

Лариса СИНЯВСЬКА

доктор історичних наук, професор кафедри історії України Черкаського національного університету ім. Б. Хмельницького, Черкаси, Україна
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5575-5775>
e-mail: syniavska_larysa@ukr.net

НЕОІМПЕРСЬКА ПОЛІТИКА РОСІЯН НА ТИМЧАСОВО ОКУПОВАНИХ УКРАЇНСЬКИХ ТЕРИТОРІЯХ: ВИПАДОК ДИДАКТИЧНОЇ ІСТОРІЇ *

Анотація. *Мета* – провести ексклюзивний аналіз / синтез прийомів маніпулятивного використання російськими окупантами матеріалів дидактичної історії в навчальному процесі на тимчасово окупованих територіях (далі – ТОТ) України.

Наукова новизна. Пропонуємо щонайменше дві інноваційні ідеї. По-перше, нові сциєнтифічні підходи до тлумачення категоріального апарату. Принципового значення набуває «понятійне розширення» історичних назв російської «государственности» – на Російська імперія, СРСР та РФ**. У своїй дидактиці росіяни міфологізують цю традицію, навмисне (штучно) надають їй «безперервного характеру». Так «створюють плацдарм» для ігнорування історії України, аналогічно тому, як вчиняють з минулими всіх завойованих чи підконтрольних собі країн. Проведений аналіз матеріалів, що їх окупанти рекомендують для вивчення учням на ТОТ України, переконливо це засвідчує.

По-друге, автор торкнувся важливих методологічних аспектів викладання, а по суті спекулювання на історії. Росіяни продовжують уможовити всі корисні їм терміни-міфи, що формувалися протягом століть. Серед них особливо зловживають самоідентифікацією «русские». З одного боку, у такий спосіб вони підсилюють власну «національну вищість» над іншими народами, з іншого, намагаються мінімізувати національну свідомість, гордість та окремішність українців. У надв'язуваному ними історичному контексті останні постають або як невід'ємна частина «русского мира», або навпаки – «сепаратисти», «фашисти», «нацисти» тощо. У статті наведено достатньо фактів та аргументів, аби читач міг легко переконатися: усю історію окупації тлумачать на основі актуальних неоімперських міфів і вже в такому вигляді намагаються безпеліційно монополізувати її в навчальному процесі на ТОТ України.

Висновки. «Вписавши» у другій половині XIX ст. у поняття «русские» українців, росіяни вже ніколи не будуть виокремлювати їх за національною ознакою, тобто сприймати як суверенну спільноту громадян певної держави. Це мотивуватиме їхній (імперський) політикум до творення міфу про «братній народ», а далі – до нових і нових домислів. Так триватиме до початку збройного вторгнення в Україну, коли спочатку буде анексовано Крим, частково окуповано Луганщину та Донеччину (2014), а потім ще території Херсонської й Запорізької областей (2022). Як один із прийомів «на довічно» закріпитися на захоплених землях, росіяни інтенсивно експлуатуватимуть можливості освітньої системи. На ТОТ України вони одномоментно знищили український дидактичний досвід і запровадили режим вивчення історії за зразком самої РФ. По суті окупанти перетворили навчальний процес у різновид перманентної пропагандистської кампанії. Асиміляційна політика на ТОТ України з використанням історії фактично стала своєрідною підготовкою для подальших агресивних дій.

Ключові слова: окупація, пропаганда, рух опору, інформаційна війна, історична пам'ять, історична наука, історіографія, дидактика.

Yuriy PRYSIAZHNIUK

Doctor of Sciences (History), Professor, Professor of the Department of History of Ukraine, Bohdan Khmelnytsky National University of Cherkasy, Cherkasy, Ukraine
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8324-4681>
e-mail: yu-prysyazhnyuk@ukr.net

* Статтю підготовлено в межах держбюджетної теми «Протидія історичній політиці країни-агресора РФ у процесі деокупації українських територій» (номер державної реєстрації 0123U101598).

** Тут і далі терміни «государство» й «русские» вживатимемо мовою оригіналу, тобто без перекладу, аби не втрачати ментально-сміслових відтінків їхніх значень.

Larysa SYNIAVSKA

Doctor of Sciences (History), Professor, Professor of the Department of History of Ukraine,
Bohdan Khmelnytsky National University of Cherkasy, Cherkasy, Ukraine

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5575-5775>

e-mail: syniavska_larysa@ukr.net

NEO-IMPERIAL POLICY OF RUSSIANS IN THE TEMPORARILY OCCUPIED UKRAINIAN TERRITORIES: THE CASE OF DIDACTIC HISTORY

Abstract. *The aim of the article is to analyze the techniques of manipulative use of didactic history materials by Russian occupiers in the educational process in the temporarily occupied territories (hereinafter referred to as TOT) of Ukraine.*

The scientific novelty. *At least two innovative ideas are proposed. Firstly, new approaches to the interpretation of the conceptual framework are introduced. The «conceptual differentiation» of the historical designations of Russian statehood – the Russian Empire, the Soviet Union (USSR), and the Russian Federation (RF) – becomes fundamentally significant. Russian didactics mythologizes this tradition, deliberately (artificially) endowing it with a «continuous character». This approach serves as a «Launchpad» for ignoring the history of Ukraine, following a pattern similar to how the occupiers treat the histories of all conquered or controlled countries. The analysis of the materials recommended by the occupiers for student study in the TOT of Ukraine convincingly demonstrates this practice.*

Secondly, the author addresses important methodological aspects of teaching, which, in fact, amount to speculation on history. Russians continue to abstractly apply all useful mythologized terms that have been shaped over the centuries. One of the most exploited notions is «Russians» («русские»). On the one hand, this serves to emphasize their «national superiority» over other peoples. On the other hand, it aims to diminish the national identity, pride, and uniqueness of Ukrainians. In the historical context imposed by the occupiers, Ukrainians are either presented as an inseparable part of the so-called «Russian peace» or, conversely, as «separatists», «fascists», «Nazis» and so on. The article provides sufficient facts and arguments to allow readers to clearly see that the occupiers interpret the entire history through the lens of contemporary neo-imperial myths, which they then impose unconditionally on the educational process in the TOT of Ukraine.

Conclusions. *Since the second half of the 19th century, by incorporating Ukrainians into the concept of «Russians» («русские»), Russians have never again distinguished Ukrainians as a distinct national entity, that is, as a sovereign community of citizens of a particular state. This approach motivates the (imperial) political establishment to create the myth of a «brotherly people», which is subsequently used to justify further fabrications. This trend continued until the onset of the armed invasion of Ukraine, which began with the annexation of Crimea and the partial occupation of Luhansk and Donetsk regions in 2014, and then the occupation of parts of the Kherson and Zaporizhzhia regions in 2022. One of the key methods used to «permanently» consolidate control over the seized territories is the intensive use of the education system. In the TOT of Ukraine, Russian forces simultaneously destroy Ukraine's didactic experience and introduce a model for studying history according to the standards of the Russian Federation. In essence, the occupiers transform the educational process into a form of permanent propaganda campaign. Assimilation policy on the TOT of Ukraine, using history as a tool, effectively serves as preparatory groundwork for further acts of aggression.*

Keywords: *occupation, propaganda, resistance movement, information warfare, historical memory, historical science, historiography, didactics.*

Постановка проблеми. Повномасштабне вторгнення РФ в Україну триває вже понад тисячу днів і ночей. Як раніше АТО / ООС, воно набуло затяжного характеру й по суті перетворилося в довготривалу війну на виснаження. Як часто буває в таких випадках, агресор, який планував військову операцію на кілька місяців, тижнів чи навіть днів, не розрахував сили, і змушений був шукати нові ресурси свого підсилення. Виграти таку війну він міг лише в один спосіб – постійно тримати стратегічну ініціативу, що не так просто. А ще росіянам потрібно було чітко розуміти й перспективи війни, і бодай якось уявляти її цілі та результати – а тут також не все гаразд. Лише за останні неповні три роки вони неодноразово змінювали свої завойовницькі пріоритети. Попервах заявляли про «спеціальну воєнну операцію з демілітаризації та денацифікації України». Проте ця мета швидко збанкрутувала і її довелося коригувати. Тоді пропагандистські канали агресора перманентно заговорили про «історичну місію» усунути від влади «київський антинародний режим», знищити «бандерівців і націоналістів», вийти на адміністративні кордони ОРДЛО, зрештою, ліквідувати Україну як таку, не допустити «захоплення (мілітаризації) її» США, а ще «пробити сухопутний коридор» до Криму, «не завоювати Україну, а відвоювати» та ін. Але щоб не заявляв окупант, весь демократичний світ став свідком антигуманних ненависницьких намірів рашистів. З часом вони й самі перестали їх приховувати, заявили

про прагнення знищити мову, культуру, національну ідентичність українців, а на третьому році війни ще відвертіше – підкорити всіх чи вбити. На тлі воєнних злочинів ці заяви дали підстави вважати «СВО» акцією геноциду.

Впадає у вічі, що у війні проти України ворог активно використав чинник історії. Сам московський диктатор раз по раз звертався до відповідної тематики. З перших слів своїх промов він відверто маніпулював думками слухачів, не дотримувався елементарних наукових вимог тлумачення минулого, а нерідко й здорового глузду. Щоправда, більшість журналістів (експертів), які коментували його оманливі наративи, зазвичай обмежувалися оцінками на кшталт «сказав неправду», «відверто збрехав» тощо. Вони не піднімали (чи робили це вибірково) проблем глибинних причин та безпосередніх мотивів невіглаських заяв. На цьому тлі здавалося, що «государь» навмисно позиціонував себе нещирим, ніби давав зрозуміти: це, мовляв, політика, а в ній бути щирим – собі на шкоду.

З огляду на вищезазначене, зберігається нагальна потреба проаналізувати експлуатацію дидактичної історії в неоімперській, асиміляційній політиці російських окупантів, принагідно дати тлумачення її шкідливого впливу в, так би мовити, «стратегічній перспективі». На цій основі можна буде запропонувати практичні поради українським учителям історії, передусім тим, котрим доводиться мати справу з учнями-переселенцями, також тими, які пізніше переїхали з ТОТ України чи дотепер перебувають там.

Метою статті є спроба ексклюзивного аналізу / синтезу маніпулятивних прийомів використання російськими окупантами дидактичної історії в навчальному процесі на ТОТ України.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У царині цієї проблематики багато працюють не лише історики, а й політологи, психологи, педагоги. Серед них варто назвати прізвища таких дослідників як О. Удод, О. Лисенко, М. Ожеван, О. Шевченко, Л. Герасіна, В. Погрібна, І. Поліщук, Г. Почепцов, О. Курбан, М. Рижков, В. Горбулін, О. Додонов, Д. Ланде, Т. Коваленко, І. Владленова, Е. Кальницький, М. Сенченко, В. Головченко, В. Гондюл, О. Зернецька, А. Фісун, Д. Куклін, С. Чорна, В. Балюк, О. Зайцев, В. Ільницький, Р. Гула, І. Передерій, І. Верховцева, В. Тельвак, В. Масненко, О. Мальована та ін.

Оригінальні міркування щодо відмінностей у площині методології викладання історії в Україні та країні-агресорці запропонував Я. Грицак. Розглянемо їх на такому «дидактичному» прикладі. Очевидно, що між ранньомодерною Російською імперією XVIII ст. і модерною, що формувалася в XIX ст., існувала історична відмінність. У першому випадку це були «володіння» правлячої династії, точніше сказати, самодержавства. Ідентифікація всього, що його прийнято буде називати «руським», пріоритетно відбувалася за цією ознакою. Для пересічної людності бути «руським» значило перебувати в підданстві царя, служити йому й «Отечеству», належати до православ'я (візантійщини). Переконаливим свідченням цього були заклики на кшталт «За царя и Отечество!», у яких чітко простежувалася смислова однотипність вживаних понять. Їхня синкретичність зберігатиметься й надалі, практично до наших днів. Вказуючи в дидактичній літературі та, відповідно, у своїх пропагандистських наративах прізвища «вірних слуг» престолу, зокрема щодо першої половини XIX ст. – М. Сперанського, М. Кутузова, О. Пушкіна, автори підручників не вважали за потрібне особливо виділяти тих, хто не мав прямої комунікації з царями, їхнім найближчим оточенням. Варто погодитися з тезою Я. Грицака, що «українська історія пишеться не згори, а знизу, не державою, а суспільством. А російська історія написана навпаки – як історія російської держави. Це (наша) історія громадянства проти (їхньої) історії підданства» [1]. Тож не дивно, що до «перших історичних постатей» імперського пантеону сьогодні не потрапляють воєначальник П. Багратіон (якого, між іншим, дуже цінував Сталін), декабристи П. Пестель та ін. (ними дозволено захоплюватися, але ставити їх поруч чи розглядати як «рівноправну» альтернативу самодержавству – категорично ні), інтелектуали з «сумнівною репутацією» О. Герцен, В. Белінський, М. Чернишевський та ін. (попри глибоку й щиру вірність більшості з них великодержавним засадам російської «государственности»). Годі й говорити за справжніх національних «будителів-інородців». Що ж до українців, то тут спостерігаємо вимушений «компроміс пам'яті», про що буде сказано окремо.

Виклад основного матеріалу. Своєрідним «здобутком» кремлівської пропаганди можна вважати поверхневе знання в країнах Заходу історії Східної Європи, України та того геополітичного утворення, що в різні часи називалося «Московія», «Російська імперія», «Росія». І ця обставина, як з'ясовується, не випадкова. Минувшина – на свій лад ідеальна площадка для маніпулювання людьми, що добре помітно на прикладі нав'язування учнівському середовищу ТОТ України так званих «історичних знань» окупаційною владою. Чому і власне як вона навчає? Для відповіді на це питання проаналізуємо й дамо оцінку дидактичній літературі, яку московські заїди використовують на тимчасово захоплених ними землях. Для зручності свою увагу зосередимо на окремому періоді. Таким обираємо «довге ХІХ ст.», тобто історичний відтинок, що його вивчають учні 9-х класів.

Маючи за стратегічну мету інкорпорацію України як держави та зросійщення українців як етносу, окупанти намагаються нав'язати свій варіант дидактичної історії, що відома під назвами «История Отечества» та/або «История России». Зазначимо, що принципової різниці для них фактично не існує, що є одним із механізмів досягнення асиміляційних цілей. Зокрема й для всіх інституцій, котрі давали дозвіл на випуск навчальної літератури, а це – «Російське історичне товариство»*, «Російська академія освіти» та «Російський книжковий союз», це одне й теж. Дивуватися такому одноголосю не доводиться, якщо зважити, що додатково «благословили» друк цього видання чимало наукових установ агресора на чолі з академією наук, та ще й з дотриманням вимог історико-культурного стандарту. Тож, будемо мати на увазі, що в пропонованому варіанті смислового тлумачення термінів назви «Россия» і «Отечество» тотожні.

Немає сумніву, що «осучаснення» історії окупантами зроблено навмисно. Виходить так: раніше, тобто у ХІХ ст., були «Россия» й «Отечество», тепер, на початку ХХІ ст. – «Россия» і «Российская Федерация». Нібито, суть одна й та ж, і лишилося тільки «вмонтувати» в цей ряд «Советский Союз», аби російська «государственность» набула «безперервного характеру». Назву вони міфологізують для того, аби надати «наукових підстав» ігнорування альтернативних варіантів національно-державного життя на підвладних землях. А це прямий шлях до відновлення панування на всіх (а, можливо, й більших) територіях, що коли-небудь перебували під зверхністю «августійших» російських можновладців. Така собі формула історичного обґрунтування агресивних війн проти сусідів. Як бачимо, виявилася вона достатньо переконливою, причому як політично (ідеологічно), так і ментально, у чому можна легко переконатися, спілкуючись у соціальних мережах із «масовою російською аудиторією» [2].

Якщо повернутися в «довге ХІХ ст.», то очевидно є потреба розмежовувати все «російське» з «неросійським» передусім у етнічному контексті, бо в національному тоді не існувало. Матиме воно проблеми й надалі. Формування «національного» на імперських засадах спричинить відоме ідеологічне сум'яття. До другої половини ХІХ ст. панславізм, як доктрина російського великодержавного шовінізму, посилиться настільки, що стане на заваді не лише національному «пробудженню» колись підкорених народів, а й становленню самої російської модерної нації. Тому поняття «нація» отримає напрочуд однобічне й достатньо упереджене тлумачення. Це добре помітно у відповідному термінологічному наповненні сучасних підручників, які агресор поширює на ТОТ України. У них усе «національне», по-перше, монополізоване імперським центром (лише «влада» може проводити національну політику, а нації, що перебувають «у підданстві», цього права позбавлені), по-друге, «національна політика» – це щось, що так чи так торкається колись поневолених окраїн імперії, «національної ситуації в них», але аж ніяк не їхньої боротьби за свої інтереси, державну незалежність, по-третє, тобто на довершення, у підручниках відсутнє пояснення самого історичного явища нація і всього національного. Крім того, раз по раз вживано терміни «національність» і «народність», які не мають чіткої й зрозумілої наукової інтерпретації. Дано, що правда, визначення поняття «національна самосвідомість». Її трактовано як «усвідомлення представниками народу своєї духовної, економічної, політичної єдності» [3, с. 110]. Як ця єдність «працює» в конкретних випадках (крім

* «Російське історичне товариство» було створено в 2012 р. саме з метою відродження в суспільстві імперського духу. Його очільники відразу заявили, що будуть послідовниками «Императорского русского исторического общества», що існувало протягом 1866–1917 рр.

імперського) й головне, до чого зобов'язує – не зрозуміло. Деякі виправдувальні мотиви агресії можна спостерігати в апеляції авторів до надуманих «об'єктивних» обставин: по-перше, у натяку на «особливу» цивілізаційну місію «руських», адже станом на першу половину XIX ст. «у більшості народів Північного Кавказу панували родоплемінні відносини»; по-друге, сумновідомою і в наш час геополітикою. Ну як інакше, скажемо з певним сарказмом, могла вчинити «справедлива» Росія, як не «захистити» ці народи від спроб підкорення їх Туреччиною та Іраном? Щось дуже нагадує одну з «причин» повномасштабного вторгнення в Україну 24 лютого 2022 р., коли було заявлено, що, з одного боку, «вплив Заходу є руйнівним для українського суспільства», з іншого, можливий вступ України в НАТО нібито таїть для Росії чи не найбільшу в історії мілітарну небезпеку. Нещодавнє приєднання до Північноатлантичного альянсу Фінляндії й Швеції показало, що так звана «безпекова складова в українському питанні» є звичайним пропагандистським фейком Кремля, бо насправді він боїться чогось іншого.

Російську імперію, а саме так називалося це «государство» у XIX ст., подано як «величну», «найбільшу у світі», чим, вочевидь, учні та учениці на ТОТ України мають гордитися. А отже, думати, що й наступні завоювання, що їх проводитиме імперія, будуть «іти на благо», бо, по-перше, так відбувалося раніше й про це на сторінках підручників сказано багато позитивного, по-друге, чинити спротив агресору нібито безнадійно, позаяк його «СВО» (чи ще якась авантюра!) покликана «задовольняти інтереси» не лише самого агресора, а й його жертв. При цьому в епіцентрі представлених матеріалів абсолютний пріоритет надано монархам-самодержцям та їхньому найближчому політичному оточенню (тут і далі ми аналізуємо типове шкільне видання країни-агресора «История России»). Це чітко простежуємо як по назвах тем, так і в самому наративі. Натомість проігноровано цілі культури (інколи такі значні, що претендують на окреме історіописання), народи (етноси), не кажучи вже про формування модерних націй, що якраз відбувалося в той період історії.

Керуючись кон'юнктурою, росіяни свідомо «вписали» українців (малоросів) XIX ст. у поняття «русские». Якраз у тому столітті воно формувалося, набувало сучасного звучання й значення. Відбувалося це в дусі своєрідної «гри на випередження», таких собі історичних перегонів: встигнуть росіяни «прописати» й «закріпити» українців у своїй ідентичності до того, як ті сформують власну національну самосвідомість, то зможуть історично експлуатувати їх у статусі «донора», не встигнуть – доведеться чи не довічно боротися з «їхнім сепаратизмом». Підстав для оптимізму в імперців попервах вистачало, адже вони вже мали своє національне «государство», українці ж держави – ні. Перші жили співзвучно своїм «екзистенціальним глибинам» ментальності, адекватним їм політичним устроєм, другі ж, після ліквідації козацької державності, були позбавлені такої можливості. Цей перелік відмінностей можна продовжувати. Він видимо зачіпає соціальної й культурної сфер. Про що, зокрема, свідчить різне сприйняття та, відповідно, оцінка існуючого до 1861 р. у двох соціумах інституту кріпосного права. Станом на середину XIX ст. для росіян – це лише гальмо соціально-економічного прогресу, для українців – своєрідний ментально-світоглядний колапс, шлях у «історичну безвихідь», індивідуальне та національне (по мірі формування національної свідомості) приниження.

Проте назва й відповідна їй ідентифікація «русские» – це й реальність, яка слугувала історичною пасткою для українців. Вона зароджувалася «непомітно», орієнтовно ще з другої половини XVII ст. Збірник «Синопис», який побачив світ 1674 р. у Києві, започаткував традицію (на догоду інтересам тогочасних політичних еліт) говорити про єдність Русі (українців) й тієї спільноти, яка себе ще «русской» не називала. Але тоді цього й не потрібно було, а достатньо, що в титулі московського царя з'явилося «Божою милістю Великий Государ, Цар і Великий князь, всієї Великої й Малої, й Білої Росії самодержець...» [4]. Під «рускими» в «Синописі» малися на увазі «православні», точніше «велика східнослов'янська людність», котра лише починала усвідомлювати свою етнічну відмінність, а тому лишалася вкрай уразливою для політичних проєктів (маніпуляцій) [1]. Наведемо лише два приклади. Перший такий: дотепер у масовій свідомості «побуває» переконання, що за віросповіданням українці «єдиновірні» росіянам. Він достатньо стійкий,

про що свідчить болісний «процес прощання» вірян із неукраїнською за духом УПЦ МП. Привабливість цього міфу настільки потужна, що для мільйонів людей навіть масове людиновбивство, жорстока й тривала війна, що її Москва веде проти України вже понад 10 років, не стали причиною, аби попроситися з фальшивими «скріпами» агресора. І це попри те, що історичні, культурні (ментальні) відмінності між українським православ'ям і російською візантійщиною вже відомі й ретельно проаналізовані. Віднедавна вони не є секретом навіть для учнів середніх шкіл. Другий міф, що пов'язаний із текстом «Синопису», і також отримав належну наукову критику, стосується так званої «спільної династії Рюриковичів». Сформувався він аж ніяк не в IX ст., коли на території північної частини сучасної України виникала середньовічна державність зі стольним градом Києвом, не у XII ст., коли літописець творив «Повість минулих літ», а пізніше. Орієнтовно в XVI ст., коли виникла потреба обґрунтувати претензії на титул «збирачів земель» – правителів Московії. Зрозуміло, що обидва ці міфи не мали нічого спільного з етнічною, а тим більше національною ідентифікацією тогочасних спільнот.

Натомість спрацювало інше. «Синопис» виявився дуже політично затребуваним твором – йому знайшлося місце в нових історичних умовах. Скажімо, з (само)проголошенням 1721 р. Російської імперії, інтелектуальна традиція якої лишалася вкрай збідненою (принаймні протягом кількох прийдешніх поколінь), нічого подібного видано не було. «Отечественной истории» просто не існувало (як і факту боротьби населення країни за «свое Отечество»). А ось коли в другій половині XVIII ст. такий досвід нарешті з'явився, швидко прояснилося, що «Синопис» – усе ще найпопулярніша крига для всіх, хто цікавився минулими. І так триватиме ще довго, по суті аж до другої половини XIX ст., коли на порядок денний постане питання модерного «національного пробудження». Тоді росіяни, наповнюючи термін «русские» вже модерним імперським змістом, несподівано для себе з'ясують, що нічого кращого покласти в основу «русского» історичного наративу, ніж твір «(не)своїх» київських книжників другої половини XVII ст., вони не спроможні. Тож, саме «Синопис» посприє творенню імперського (як швидко виявиться – безальтернативного для них) проєкту «великой русской нации». Водночас він спровокує «вічний» російсько-український конфлікт, перманентну ворожнечу й війни, мета яких для самих росіян дуже зрозуміла (хоча через імперські амбіції та гонор публічно ними не названа) – збереження «государства» або «страны», що ментально для них одне й те ж.

У такий спосіб росіяни трансформували ранньомодерний, у своїй основі релігійно-церковний характер відносин у модерний, тобто сучасний національний, для них – шовіністичний. Звідси токсичність терміну «русские» для українців. Вона в тому, що він «увібрав» минуле (термін «Русь» та всю попередню історію), сьогодення («спільну», тобто великодержавну ідентичність), майбутнє (за таких умов – відсутність перспективи національного самоствердження). «Компенсацією», а по суті своєрідною імперською подачкою за перспективу тотальної асиміляції була й лишається практика, що українці нібито ніколи не були дискриміновані на індивідуальному рівні. Хоча, уточнимо, це аж ніяк не односторонній компроміс, а радше двосторонній, до того ж більшою мірою на користь самих імперців. Підкореному українцеві (малоросу) варто було лише перейти на російську мову спілкування (а це вже не компроміс, а капітуляція), подолати («виправити») ознаки/рештки свого «малоросійського наріччя», а найголовніше – беззастережно й послідовно визнавати чинну владу, щиро шанувати й служити її очільнику («государю»). У «відданості престолу» й полягала суть питання, а це вже суто російська версія міжсуб'єктних стосунків.

Саме за таким алгоритмом «співпраці» діють сучасні окупанти на ТОТ України. При першому ж спілкуванні з місцевим населенням вони вимагають отого безапеляційного «говори на русском!» В умовах бойових дій воно звучить як пряма погроза, таке собі перше й останнє попередження. Непоодинокими є випадки, коли не отримавши позитивної для себе відгуку, російські солдати відкривають вогонь на враження. В історичному контексті це звучить не менш однозначно й категорично: українець – ти «русский» чи ні? У випадку ствердної відповіді – «свій», у протилежному разі – «ворог».

Такий розлогий відступ у нашій статті був потрібен для того, аби краще зрозуміти не лише текст, а й контекст дидактичної літератури, яку окупанти поширюють на ТОТ України й намагаються там навчати місцеву учнівську молодь.

Одна з ключових («патріотичних») тем росіян – Франко-російська війна 1812 р., що її інакше як «Отечественная» вони не називають. Щоправда, на відміну від своєрідного аналога 1941–1945 рр., відокремлюють від неї закордонні походи 1813–1815 рр. Нашу увагу привертає вживання згаданого вже поняття «русские». По-перше, на шпальтах дидактичних видань воно фактично повністю витіснило інший термін, використовувати який було б більш логічно й зрозуміло – «россияне». Це спричиняє інтелектуальну колізію. Виникає логічне питання: чому мова йде про закордонні походи «русской», а не російської армії, адже вона «представляла» Російську (не «Русскую» ж) імперію? Такою ж мірою в її складі служили не лише «русские» (великороси, нехай навіть разом із малоросами та білорусами), а й представники інших народів (етносів), так звані «іногородці». Ще приклад. Згаданий уже П. Багратіон був грузином. У сучасній українській Вікіпедії його подають як російського генерала, але цікавіший російський варіант загальнодоступної онлайн-енциклопедії, де він – «русский», який, до того ж, мав прізвисько «Грузинский лев русской армии» [5, с. 27]. Де тут логіка, адже Багратіон, нехай навіть він був православним, ніяк не дотичний до «єдиного центру системи концентричних кіл» [6, с. 12–13] існуючої ієрархії етносів імперії? Складається враження, що термін «русские» слугував і тоді, і тепер емоційним підсиленням такої собі «російськості», позаяк її постійно бракуватиме через непомірні розміри та постійне розширення територій, культурне розмаїття підкорених народів, супровідні проблеми ідентичності, вирішення яких потребувало багато зусиль для внутрішнього облаштування імперії. По-друге, без перебільшення, особлива роль тут належала українцям («українському питанню»). Якщо керуватися пропонованими в дидактиці наративами, мовляв, українці – це «русские», то чому вони раз по раз випадають з історичних мікросюжетів? Для прикладу цікавимося підрозділом підручника, присвяченого партизанському рухові 1812 р. Відразу натрапляємо на прізвища росіян Д. Давидова, О. Чеченського, О. Фігнера, Г. Курінного, Василиси Кожинної, проте жодної згадки про українців. Навіть про дуже відомих із них. Яким, скажімо, був уродженець Сумщини Єрмолай Четвертак, котрий походив із кріпаків, служив у імператорській армії, під час війни потрапив до полону, втік, сформував партизанський загін. Вчорашній кріпак очолював ціле партизанське з'єднання, що в різний час нараховувало від кількох сотень до кількох тисяч активних штиків і шабел, а наприкінці війни отримав звання унтер-офіцера. Не допомогло навіть те, що свого часу Четвертак пройшов відповідну «процедуру зросійщення» в історіографії і тепер більше відомий під прізвищем «Четвертаков». Немає в «истории Отечества» місця й ватажку партизанського загону Федору Потапову, який обрав собі ім'я «Самусь» на честь відомого українського козацького полковника часів С. Палія. Що вже говорити про уславленого командира 27-ї дивізії, генерал-лейтенанта, представника православної, покаянної гілки старовинного польсько-литовського шляхетського роду Дмитра Невірівського, солдат Ф. Дригу, Т. Марченка, С. Шила, П. Мелешка, М. Власенка, Я. Колесника, О. Складнюка, І. Синицю, І. Козлика та тисячі інших. Сьогодні окупанти вважають їх «русскими», але навіть у такому статусі «постійної прописки» в навчальних матеріалах не дають. Що ж, цілком у дусі російського «екстравертивного ірраціонального соціуму», де всупереч логіці прийнято «кидати в жерло вогню мільйони людей, де цінність людини вимірюється примхою... влади, де ніколи не знали, що таке розрахунок» [7, с. 191].

Облаштувавшись на ТОТ України, де вони звично для себе убивають, гвалтують, депортують, окупанти роблять надзусилля, аби переконати всіх, що вони не злочинці, а прийшли в Україну як «визволителі», нібито щоб відновити «історичну справедливість». Одним із чинників такої політики є штучне творення та інтенсивна експлуатація міфу про «багатонаціональне государство». Як воно створювалося – знаємо добре, проте в російських дидактичних виданнях читаємо про щось інше. Зокрема про «політику захисту порядків, встановлених Віденським конгресом», про включення «до складу Росії... нових земель», про якісь «новоросійські землі», про «остаточне підкорення горських народів»,

про «прагнення розширити в цьому регіоні вплив» тощо. І мало хто задумується (а навчальна програма цього й не вимагає), що реально приховано за цими тезами. Тим більше, що все це подається під наголосом «позитивного значення» для місцевого (поневоленого) населення. Настільки «позитивного», що, наприклад, у характеристиці національної політики Олександра І жодного слова про Україну, навіть як частину імперії – такий собі «Юго-Западный край» та й годі. Принагідно згадано Київська, Харківські ярмарки, але хто там і чим торгував, подано без будь-якого «національного забарвлення» [3, с. 54].

Загалом з «багатонаціональним государством» ситуація досить дивна. Сам цей термін окупанти вживають у привабливому для себе значенні, мовляв, на території РФ проживає народів багато, усі вони, треба думати, «добре облаштовані», комунікують, культурно збагачують один одного. Щодо сучасної України, то тут пропонується дещо інша візія – країна, мовляв, «багатонаціональна», тому треба було б її «федералізувати», тобто перетворити на федерацію. А оскільки за своєю сутністю українське суспільство є демократичним (Русь-Україна завжди «була частиною європейського простору, і цей зв'язок у випадку українських земель і певною мірою білоруських практично (ніколи. – Ю. П.) не переривався»), то цей проєкт, за активного й постійного геополітичного тиску самого північно-східного сусіда, спрямований на її децентралізацію, розкол, руйнацію [1]. І дати гідну відповідь на такий виклик у рамках демократичної державної традиції досить складно. Адже нація (до якої прагне українська спільнота, її еліти) – це в першу чергу про громадянство, про політичні свободи. В окупантів «технології» простіші: вони репрезентують не свободи, а підданство, причому на архетипному рівні світосприйняття, що мінімізує роль прийнятих юридичних норм, конституційних положень. Відсутність у російських підручниках України, українців, причому навіть там, де їм належала ключова роль в історії, цілком показова в такому разі.

Щодо поняття «Україна», як воно вживається окупаційною «владою» та й самим московським центром, то тут побутує вже «добре відпрацьований» у наш час стереотип-кліше. Цей термін добре знають, ним користуються, бо до цього спонукає і порівняно краще знання історичного минулого, і реалії сьогодення, насамперед героїчний спротив ЗСУ, інших українських військових формувань, абсолютної більшості українського суспільства. Термін, навіть якщо з ним пов'язувати все «найгірше», «мерзенне», «кроваве», як це робить країна-агресор, котра ментально орієнтована на свої сакральні «скріпи», уже не можна ігнорувати. Причому не лише як територію чи історію, а й національну («бандерівську») державу.

Для прикладу, у липні 2021 р. кремлівський диктатор розмістив у соціальних мережах статтю «Про історичну єдність росіян і українців». Оскільки на першому етапі війни він не змусив Україну до капітуляції, то тепер почав готувати ґрунт для нового наступу й задля цього спробував переконати внутрішнього споживача інформаційної пропаганди та, заодно, світову громадськість, що «України як держави ніколи не існувало. Мовляв, уся її земля й люди – «исконно русские» (ще одне слово-міф, що потребує науково-критичного роз'яснення) [8]. Переносячи дату «створення України» на 1922 р., диктатор «підсилив», як йому здавалося, існуючі міфологеми, чим ще більше «омолодив» Україну (згадаймо, про так звану «польську інтригу» росіяни вели мову ще з 1860-х рр.) [9]. Приблизно через століття, уже в період нинішньої російсько-української війни, росіяни пошири в Інтернеті фейк про те, що українців вигадав австрійський Генеральний штаб під час Першої світової війни. До того, нібито, «був єдиний російський народ», «були там великороси й малороси, вони разом будували Російську державу, але з'явилися диверсанти, які почали робити спецоперації, усякі Грушевські...». Усі вони, згідно з цим фейком, «сиділи на австрійській зарплаті», а Австрія була ворогом Росії [10]. Ось власне чому диктатор попервах прагнув «визволити український народ від київського нацистського режиму», а після півтора роки повномасштабного вторгнення збагнув, що потрібно знищити його весь (крім колабораціоністів).

Віднедавна ідентичність «українець» почала означати для окупантів ворожість, щось близьке до давно міфологізованих «мазепинець», «петлюрівець», «бандерівець», «націоналіст». Раніше лише ці терміни прийнято було пов'язувати з «фашизмом», а тепер

і «українця» додали у цей список. Також назва «Україна» штучно обмежена у використанні. Про неї окупанти пишуть мало, хоча що це, де знаходиться, у чому її сутність, знають добре.

Що ж загалом росіяни пропонують у своїй історичній дидактиці? Якщо відповісти лаконічно, то, крім очевидного ігнорування України, системну підміну понять. Свого часу автор цих рядків досліджував соціальне становище та ментальний світ українського селянства Правобережжя і всієї Наддніпрянщини другої половини XIX – перших десятиліть XX ст. Увагу тоді привернули фрагментарне й опосередковане «визнання етнокультурної самобутності українців», що помітно простежувалося в Південно-Західному краї (на Київщині, Волині й Поділлі) й найбільше було помітним «у своєрідному парадоксі ідеологічного протиборства» [11, с. 507]. З часів реформ 1860–70-х рр. і до початку Першої світової війни представлені здебільшого чиновництвом росіяни загалом не дуже бентежилися тим, як краще пізнати місцевий сільський люд, хоча вважали його «своїм народом» [11, с. 507]. Робили це, зрозуміло, у вигідній для себе манері й у слушний для власної користі час. При цьому, у поняття «свій народ» вони вкладали суперечливий, а нерідко й протилежний зміст [12, с. 121]. У політичних заявах і пропагандистських деклараціях російських імперців український загальний поставав «однаковим з ними за походженням», «частиною російського племені» [13, с. 122].

Традиція ідентифікувати українські землі (як країну, певний етнічний та релігійний простір тощо) на імперський лад – звична для російського агресора. Сьогодні це водночас кілька модифікаційних моделей – від визначення їх «небезпечною для РФ сферою впливу НАТО» до ліквідації політичної суб'єктності України та поділу її території на кілька частин, більшість із яких мають перебувати під безпосереднім контролем Кремля. Мало чим інакше ситуація виглядає в підручниках, де йдеться про історичні події та процеси XIX ст. Замість «України» ми читаємо про все той же «Південно-Західний край», створення в 1832 р. Київського генерал-губернаторства. Щоправда, термін «українські землі» також фігурує. Принаймні для того, аби імператори відкривали на них університети: в 1804 р. – Харківський, у 1834 р. – Київський (університет Святого Володимира).

Росіяни не наважилися оминати постать Т. Шевченка. Бо як же інакше, коли його визнали всі люди доброї волі, і навіть осуджений усім демократичним світом диктатор Гітлер не ризикнув свого часу вчинити інакше. Отож, кількома реченнями пишуть і про нього. Частіше всього у двох місцях – там, де йдеться про становище «Юго-Западного края», і про розвиток культури. Привертає увагу, що в цьому випадку «об'єднавча» назва «східні слов'яни» – «русские» в окупантів не працює. Шевченко – не «русский», хоча такі спроби ідентифікації Кобзаря матимуть місце, у тому числі й у XX ст., а великодержавний поет І. Бунін вважатиме його «абсолютно геніальним поетом», при цьому публічно називатиме його творчість «прикрасою російської літератури». Сьогодні окупанти «розташовують» Шевченка серед представників «національних регіонів» імперії.

Висновки. Свого часу, а саме ще в другій половині XIX ст., росіяни «вписали» українців у поняття «русские». Відтоді вони вже ніколи не були спроможними виокремлювати їх за національною ознакою, тобто сприймати як суверенну спільноту громадян певної держави. Уже а XX ст. це мотивуватиме їх до творення міфу про «братній народ», а на початку XXI ст. – до нових і нових домислів. Так триватиме до початку збройного вторгнення в Україну, коли спочатку буде анексовано Крим, частково окуповано Луганщину та Донеччину (2014), а потім ще території Херсонської й Запорізької областей (2022).

На ТОТ України окупанти відразу повернули «хід історії» до імперських порядків. Аби «довічно» закріпитися на захоплених землях, вони почали інтенсивно експлуатувати можливості освітньої системи. Майже одномоментно знищили український дидактичний досвід і запровадили режим вивчення історії за зразком самої РФ. По суті росіяни перетворили навчальний процес у різновид перманентної пропагандистської кампанії. Неоімперська (асиміляційна) політика з використанням історії фактично стала своєрідною підготовкою для подальших агресивних дій.

Список літератури

1. Грицак Я. Як виник міф про «братні народи» та як його подолати? *УІНП*. 2022, 27 травня. URL: <https://uinp.gov.ua/informaciyni-materialy/rosiysko-ukrayinska-viyna-istorychnyy-kontekst/yaroslav-grycak-yak-vynyk-mif-pro-bratni-narody>.
2. Російська пропаганда в ігрових середовищах : приклад користувацького контенту в Steam. *ЦЕДЕМ*. 2024, 21 травня. URL: <https://cedem.org.ua/analytics/rosiyska-propaganda-steam>.
3. История России. 9 класс. Учебник для образовательных организаций: в 2 ч. Ч. 1. / Н. Арсентьев и др.; под ред. А. Торкунова. 4-е изд. Москва: Просвещение, 2019. 160 с.
4. Олексій Михайлович. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/Олексій_Михайлович.
5. Антелава И. Г. Грузины в Отечественной войне 1812 года. Тбилиси: Мерани, 1983. 96 с.
6. Каппелер А. Мазепинці, малороси, хохли: українці в етнічній ієрархії Російської імперії. *Київська старовина*. 2001. № 5. С. 8–20.
7. Донченко О. А., Романенко Ю. В. Архетипи соціального життя і політика (Глибинні регулятиви психополітичного повсякдення). Київ: Либідь, 2001. 334 с.
8. НЕПРАВДА: Україну создал Ленин в 1922 году. *Вокс Україна*. 2022, 31 травня. URL: <https://voxukraine.org/ru/nepravda-ukraynu-sozdal-lenyn-v-1922-godu>.
9. Грушевський М. Кінець «польської інтриги». 1908. URL: <https://www.m-hrushevsky.name/uk/Publicistics/1908/KinecPolskojiIntrygy.html>.
10. Галушко К. Чий генштаб вигадав Україну? *Збруч*. 2017, 22 січня. URL: <https://zbruc.eu/node/61331>.
11. Присяжнюк Ю. Українське селянство Наддніпрянської України: соціоментальна історія другої половини XIX – початку XX ст.. Черкаси: Вертикаль, 2007. 640 с.
12. Костомаров Н. И. Ответ на выходки газеты (краковской) «Czas» и журнала «Revue contemporaine». *Основа*. 1861. № 2. С. 121–135.
13. Бовуа Д. Битва за землю в Україні 1863–1914. Поляки в соціо-етнічних конфліктах. Київ: Критика, 1998. 334 с.

References

1. Hrytsak, Ya. (2022). How did the myth of «fraternal nations» arise and how to overcome it? Retrieved from: <https://uinp.gov.ua/informaciyni-materialy/rosiysko-ukrayinska-viyna-istorychnyy-kontekst/yaroslav-grycak-yak-vynyk-mif-pro-bratni-narody> [In Ukrainian].
2. Russian propaganda in game environments: an example of user content on Steam. (2024). Retrieved from: <https://cedem.org.ua/analytics/rosiyska-propaganda-steam> [In Ukrainian].
3. Torkunov, A. (ed.). History of Russia. (2019). 9th grade. Textbook for educational organizations. Part 1. Moscow [In Russian].
4. Oleksiy Mykhailovych. Retrieved from: <https://uk.wikipedia.org> [In Ukrainian].
5. Antelava, I. G. (1983). Georgians in the Patriotic War of 1812. Tbilisi [In Russian].
6. Kappeler, A. (2001). Mazepyns, Little Russians, Khokhlas: Ukrainians in the ethnic hierarchy of the Russian Empire. *Kyivska starovyna [Kyiv antiquity]*, 5, 8–20 [In Ukrainian].
7. Donchenko, O. A., Romanenko, Yu. V. (2001). Archetypes of social life and politics (Deep regulations of psychopolitical everyday life). Kyiv [In Ukrainian].
8. FALSE: Ukraine was created by Lenin in 1922. (2022). Retrieved from: <https://voxukraine.org/ru/nepravda-ukraynu-sozdal-lenyn-v-1922-godu> [In Ukrainian].
9. Hrushevskiy, M. (1908). The end of the «Polish intrigue». Retrieved from: <https://www.m-hrushevsky.name/uk/Publicistics/1908/KinecPolskojiIntrygy.html> [In Ukrainian].
10. Galushko, K. (2017). Whose General Staff invented Ukraine? Retrieved from: <https://zbruc.eu/node/61331> [In Ukrainian].
11. Prysiazhniuk, Yu. (2007). The Ukrainian peasantry of Dnieper Ukraine: socio-mental history of the second half of the 19th – beginning of the 20th century. Cherkasy [In Ukrainian].
12. Kostomarov, N. I. (1861). Response to the issues of the (Krakow) newspaper «Czas» and the magazine «Revue contemporaine». *Osnova [Basis]*, 2, 121–135 [In Russian].
13. Beauvois, D. (1998). The battle for land in Ukraine 1863–1914. Poles in socio-ethnic conflicts. Kyiv [In Ukrainian].

Надійшла до редакції / Received: 14.11.2024
Схвалено до друку / Accepted: 16.12.2024

ІСТОРИЧНА АНТРОПОЛОГІЯ

УДК 929:94(477)

DOI: 10.31651/2076-5908-2024-2-70-74

Валерій ЛАСТОВСЬКИЙ

*доктор історичних наук, професор, професор кафедри міжнародних відносин
Київського національного університету культури і мистецтв, м. Київ, Україна*

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8900-5569>

e-mail: lastov@ukr.net

ХУДОЖНІ ПОРТРЕТИ МЕЛЬХИСЕДЕКА ЗНАЧКО-ЯВОРСЬКОГО

Анотація. Ігумен Троїцького Мотронинського монастиря Мельхиседек Значко-Яворський від середини XIX століття постійно перебуває в центрі уваги тих істориків, котрі досліджують проблеми соціально-політичних та релігійних відносин на Правобережній Україні у XVIII столітті. Окрім його життя та діяльності потребує необхідності і вивчення його портрету, що постійно супроводжує наукові публікації. У статті доводиться, що основним зображенням ігумена став портрет, котрий нині зберігається у Національному заповіднику «Києво-Печерська лавра». Вперше цей портрет був оприлюднений у 1864 році істориком Феофаном Лебединцевим, але потім він зазнав змін. **Наукова новизна.** Вперше у історичній науці здійснюється аналіз появи портретів ігумена Мельхиседека та їх зміни в контексті державної політики та існуючих у XIX столітті історичних знань про нього. **Методологія** дослідження заснована на системності, застосуванні методів аналізу, логіки та порівняння. За їх допомогою вдалося встановити послідовність створення портретів Мельхиседека Значко-Яворського та внесення змін в його образ. **Висновки.** Ранній портрет, що зберігається у фондах Національного заповідника «Києво-Печерська лавра», був створений ще на початку XIX століття. Пізніше це зображення було підправлене, внаслідок чого з нього зникли масонські символи. А на його основі наприкінці XIX – на початку XX ст. було виготовлено новий портрет, котрий і зберігається у Троїцькому Мотронинському монастирі. Крім того, раннє зображення ігумена вказує на належність Мельхиседека Значко-Яворського до масонської організації

Ключові слова. Художній портрет, художній образ, Мельхиседек Значко-Яворський, музей, монастир, масонство.

Valerii LASTOVSKYI

*Doctor of Historical Sciences, professor, professor of Department of International Relations,
Kyiv National University of Culture and Arts, Kyiv, Ukraine*

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8900-5569>

e-mail: lastov@ukr.net

ARTISTIC PORTRAITS OF MELCHISEDEK ZNACHKO-YAVORSKI

Abstract. Since the middle of the 19th century, the abbot of the Trinity Motronyn Monastery, Melchizedek Znachko-Yavorsky, has been the focus of attention of historians who study the problems of socio-political and religious relations in Right-Bank Ukraine in the 18th century. In addition to his life and activities, it is necessary to study his portrait, which constantly accompanies scientific publications. The article proves that the main

image of the abbot was the portrait, which is now stored in the National Reserve "Kyiv-Pechersk Lavra". This portrait was first published in 1864 by the historian Feofan Lebedyntsev, but then it underwent changes. **Scientific novelty.** For the first time in historical science, an analysis of the appearance of portraits of abbot Melchizedek and their changes in the context of state policy and historical knowledge about him existing in the 19th century is carried out. **The research methodology** is based on systematicity, the use of methods of analysis, logic and comparison. With their help, it was possible to establish the sequence of creating portraits of Melchizedek Znachko-Yavorsky and making changes to his image. **Conclusions.** The early portrait, which is stored in the funds of the National Reserve "Kyiv-Pechersk Lavra", was created at the beginning of the 19th century. Later, this image was corrected, as a result of which Masonic symbols disappeared from it. And on its basis at the end of the 19th - beginning of the 20th century. a new portrait was made, which was stored in the Trinity Motronynsky Monastery. In addition, the early image of the abbot indicates that Melchizedek Znachko-Yavorsky belonged to the Masonic organization.

Keywords. Artistic portrait, artistic image, Melchizedek Znachko-Yavorsky, museum, monastery, Freemasonry.

Постановка проблеми. Ігумен відомого Троїцького Мотронинського монастиря Мельхиседек Значко-Яворський (1716–1809) у науковій літературі завжди заслуговує на окрему увагу. І це зумовлюється традиційним баченням його щонайменше як борця у відстоюванні прав православного населення перед владою Речі Посполитої у XVIII ст., або ж навіть як ідейного натхненника (якщо не організатора) вершини гайдамацького руху – Коліївщини (1768). При цьому, зазвичай, розповідь про життя і діяльність Мельхиседека чи навіть просто про ситуацію на Правобережжі України в 1760-х рр. супроводжується ілюстрацією портрета цього церковного діяча. Що важливо, в різних наукових виданнях використовуються зображення ігумена, котрі різняться між собою окремими деталями. Сам же портрет Мельхиседека Значко-Яворського, з нашого погляду, заслуговує на окрему увагу, оскільки може додати певної інформації щодо уявлень у XIX ст. як про самого ігумена та його діяльність, так і про певні метаморфози з його зображенням, що зумовлюється як окремими аспектами державної політики, так і наявними історичними знаннями щодо нього.

Мета публікації – здійснити спробу дослідити умови появи та поширення художніх портретів ігумена Мельхиседека Значко-Яворського та з'ясувати обставини, що впливали на їхню зміну.

Аналіз останніх досліджень. Життя та діяльність Мельхиседека Значко-Яворського неодноразово опинялися в центрі уваги істориків ще від середини XIX ст. Загальний історіографічний огляд цього було здійснено у 2004 р. В. Ластовським [7]. Серед досліджень останніх років можна відзначити лише публікацію І. Приліпко, присвячену розгляду художньої інтерпретації образу ігумена в українській літературі [11]. При цьому слід зауважити, що вивченню саме його художніх портретів дослідники уваги поки не приділяли.

Виклад основного матеріалу. На сьогодні відомо два художніх портрети архімандрита, з яких і здійснювалося копіювання та поширення його образу. Один з них зберігається у фондах Національного заповідника «Києво-Печерська лавра», а другий – у фондах Черкаського обласного художнього музею. Обидва портрети мають спільні риси, але водночас і відмінні. Більш давнім, із зазначених портретів, є той, що зберігається в НЗ «Києво-Печерська лавра». Саме з нього було зроблено ту копію, яка вперше була опублікована і представлена громадськості. Це сталося у 1864 р., коли портрет Мельхиседека Значко-Яворського був опублікований в якості ілюстрації до II-го тому I-ї частини «Архива Юго-Западной России», підготовленого до друку відомим українським діячем Феофаном Лебединцевим (1828–1888).

На жаль, у виданні 1864 р. нічого не було сказано з приводу самого портрета, його походження та місцезнаходження. Проте можна вважати, що він був створений десь на початку XIX ст. Цьому є проста підстава. На оригінальному портреті, як і на його копії, присутнє зображення масонських символів, які тримає в руці зображений архімандрит. Це будівельно-креслярські інструменти – косинець і транспортир. Оскільки діяльність масонських організацій була заборонена у 1822 р., а сам Мельхиседек помер у 1809 р., то, зрозуміло, що портрет із масонськими символами можна було створити лише за життя архімандрита і не пізніше. З огляду на це, можна навіть висловити припущення, що й сам

автор портрету також був масоном. Крім того, враховуючи цю та іншу опосередковану інформацію, можна зробити припущення, що Мельхиседек Значко-Яворський став членом масонського гуртка, створеного російськими офіцерами у Києві, ще у 1790-х рр. Між іншим, належність, співпраця та толерантність українського духовенства до масонських осередків наприкінці XVIII – на початку XIX ст. не були чимось неможливим, що підтверджується дослідженням Ю. Хитровської [13].

Нова публікація портрета ігумена Мельхиседека з'явилася вже у 1888 р. як ілюстрація до книги російського історика П. Батюшкова (1811–1892) «Волинь» [1, с. 227]. Автор дав наступне пояснення до цього зображення: «Портрет игумена Мелхиседека сделан с фотографической копии из собрания музея при Киевской духовной академии, а подлинник находится в Лубенском монастыре, Полтавской епархии» [1, с. 54]. Можливо, оригінал дійсно походив із Лубенського Мгарського монастиря, проте встановити це поки що не уявляється можливим. Цілком може бути також, що й оригінал був туди ж повернутий (якщо портрет дійсно звідти походив), але перед цим із нього була зроблена точна копія, що нині зберігається у фондах Національного заповідника «Києво-Печерська лавра», хоча це також з'ясувати достовірно поки що неможливо.

У зв'язку з інформацією про походження портрету з Лубенського монастиря, виникає закономірне питання: чому саме там він знаходився (якщо інформація П. Батюшкова не є помилковою)? Формально Мельхиседек очолював цю обитель лише близько місяця – з 13 червня до 19 липня 1781 р. і жодним чином не відзначився в її житті. Навіть, навпаки, відмовився від цієї посади на користь іншої. Портрет же був виготовлений явно пізніше від 1781 р.

Те, що портрет Мельхиседека Значко-Яворського справді знаходився у стінах Київської духовної академії, засвідчено спеціальним виданням, в якому зподаний перелік усіх картин, що знаходилися в портретному залі цієї установи. Під №80 там і значився відповідний образ [4, с. 23–24]. На жаль, у каталозі цієї виставки, як і у випадку з зображенням 1864 р., відсутня інформація щодо походження портрета (подаються лише біографічні дані). Однак цілком зрозуміло, що в портретній залі академії не могла бути представлена фотографічна копія, яку й опублікував П. Батюшков. Якщо не оригінал, то там могла бути тільки копія, зроблена якимось художником. Фотографічна ж копія, звісно, могла бути зроблена спеціально для таких користувачів інформацією як П. Батюшков.

Тут необхідно звернути увагу на ту обставину, що на портреті, відображеному в книзі П. Батюшкова, вже відсутні масонські символи, а в усьому іншому він ідентичний тому, що був опублікований ще 1864 р. З цього випливає думка, що, можливо, саме в стінах Київської духовної академії його було підправлено під час створення копії. Щодо появи портрету Мельхиседека у виставковому залі Київської духовної академії, то це сталося біля 1869 р. У той час якраз відмічалось 50-річчя установи й одним із заходів святкування стало створення портретної галереї її випускників та інших відомих діячів. З ініціативи тодішнього ректора Ф. Філаретова (1824–1884), з усіх можливих місць (монастирі, храми, приватні колекції) були зібрані оригінали їх портретів або ж, у крайньому випадку, їх копії, які створювалися художниками [8]. Створений портретний зал став достатньо відомим місцем, своєрідним художнім музеєм, який відвідували гості Києва. Так, у 1874 р. його відвідали учасники III-го археологічного з'їзду, котрий фактично мав міжнародний статус. 7 серпня для них була організована екскурсія до Києво-Братського монастиря, де й знаходилася Київська духовна академія. Тодішній учасник з'їзду, російський історик В. Ключевський (1841–1911) після цієї екскурсії коротко зазначив: «В актовом залі академии большое и любопытное собрание портретов» [5, с. 254].

Менш відомий для загалу портрет Мельхиседека, що нині знаходиться в Черкасах. Він з достатньо повною інформацією був опублікований 2004 р. в ілюстрованому виданні «Україна – козацька держава = Ucraina – Terra Cosacorum». Там було зазначено, що автором портрету є невідомий художник, а сам портрет було створено наприкінці XVIII – на початку XIX ст. На портреті є два написи: у верхній частині – «БОРЕЦЬ ЗА ПРАВОСЛАВІЕ / ГОНИМЫЙ ПОЛЯКАМИ И ТОМИМЫЙ ВЪ ИХЪ ТЮРЬМАХЪ / 1753–1769 г. / ВЪ МОНАШЕСТВЕ СЪ 1745 / УМЕРЪ 2 ІЮНА 1809 Г. / ОКОЛО 100 ЛѢТЪ ОТЪ РОДУ» та у

нижній частині – «МЕЛХИСЕДЕКЪ ЯВОРСКИЙ». Картина виконана на полотні олією, має розмір 86х59,5 см. Зберігається в Черкаському художньому музеї під №КВ-2347, Ж-458 [10, с. 228].

До того як потрапити в Черкаський художній музей (створений у 1991 р.), портрет знаходився в Черкаському обласному краєзнавчому музеї (створений у 1918 р.), куди він, своєю чергою, був переданий із Чигирини, де у 1920-х рр. була здійснена невдала спроба створити свій місцевий музей. До цього портрет знаходився в жіночому Троїцькому Мотронинському монастирі, ліквідованому приблизно у 1924 р. Саме під час ліквідації цієї обителі «предмети, що мали історично-художнє значення, були описані для передачі Черкаському окрмузею» [2; 3; 9, с. 78–79].

Портрет Мельхиседека, що знаходився у Мотронинському монастирі, практично повністю співпадає із тим портретом, з якого були зроблені копії у 1860–80-х рр. Винятками є два моменти: по-перше, на ньому так само відсутні масонські символи, як і на копії П. Батюшкова; по-друге, на ньому присутні написи, наведені вище. Виходячи з цього, можна датувати портрет, що зберігається в Черкасах, другою половиною XIX ст. Відсутність масонських символів цілком зрозуміла, з огляду на заборону масонських організацій. А от присутність написів пояснюється вже популярністю образу архімандрита Мельхиседека якраз у другій половині XIX ст., тобто, після публікацій Ф. Лебединцева. До цього його діяльність була відома тільки вузькому колу фахівців, та й то у дуже загальних рисах [7].

Маємо також свідчення відомого історика М. Костомарова (1817–1885), котрий побував у Мотронинському монастирі у травні 1872 р. Там його зустрічав і проводив екскурсію місцевий архімандрит Макарій, в ході якої господарем почесному гостю були представлені різноманітні пам'ятки – портрет Максима Залізняка, візантійські монети, церкви, печери тощо [6, с. 623]. На наявність портрету Мельхиседека історик у своїх спогадах не вказував і, скоріш всього, це свідчить, що його на той момент у монастирі ще не було. На доповнення до цього відзначимо, що й у досить детальних описах майна обителі 1830-х рр. жоден портрет ігумена Мельхиседека Значко-Яворського також не значився [12].

Втім навряд цей портрет був виготовлений пізніше від 1911 р. Це зумовлюється тим, що саме в цей рік чоловічий Мотронинський монастир був керівництвом Київської митрополії розпущений, ченці переведені в інші чоловічі монастирі, а на його місці утворений жіночий монастир. З цього випливає, що портрет, який зберігався у Мотронинському монастирі, а нині знаходиться в Черкаському обласному художньому музеї, був виготовлений як копія, з деякими правками, не раніше 1872 р. і навряд чи пізніше 1911 р. Швидше за все, він був виготовлений саме на замовлення керівництва Мотронинського монастиря, де й зберігався аж до конфіскації радянською владою.

Висновки. Таким чином, цілком очевидно, що поширені в різних публікаціях від 1880-х рр. й у сучасності портрети Мельхиседека Значко-Яворського є копіями з більш раннього зображення, яке, ймовірно, було створене ще за життя архімандрита невідомим поки що художником. Ранній портрет, що зберігається у фондах Національного заповідника «Києво-Печерська лавра», був створений на початку XIX ст. Пізніше це зображення було підправлене, внаслідок чого, з нього зникли масонські символи. Саме на його основі наприкінці XIX – на початку XX ст. було виготовлено новий портрет, котрий і зберігався у Троїцькому Мотронинському монастирі. Крім того, раннє зображення ігумена вказує на належність Мельхиседека Значко-Яворського до масонської організації.

Список літератури

1. Батюшков П. Вольтер. Исторические судьбы Юго-Западного края. Санкт-Петербург, 1888. XV, 288, 316, [1] с.
2. Державний архів Черкаської області. Ф. Р-131. Оп. 1. Спр. 21. 14 арк.
3. Державний архів Черкаської області. Ф. Р-131. Оп. 1. Спр. 25. 26 арк.
4. Для посетителей портретной галереи Киевской духовной академии. Киев, 1874. 34 с.
5. Ключевский В. Письма. Дневники. Афоризмы и мысли об истории. Москва: Наука, 1968. 525 с.

6. Костомаров Н. Исторические произведения. Автобиография. Киев: Издательство при Киевском государственном университете, 1989. 734 с.
7. Ластовський В. Оцінка діяльності ігумена М. Значко-Яворського в історіографії. *Історичний журнал*. 2004. № 12. С. 43–54.
8. Лопухина Е. Юбилей Киевской Духовной Академии в 1869 году и создание портретной галереи Академии (по материалам коллекции Национального заповедника Киево-Печерского историко-культурного заповедника). *Труди Київської Духовної Академії*. № 11. Ювілейний збірник. Київ, 2009. С. 199–204.
9. Мариновський Ю. Документальні свідчення про останні роки монастирів на Черкащині: 20-ті роки ХХ ст. *Український археографічний щорічник*. Вип. 2. Київ: Наукова думка, 1993. С. 68–91.
10. Недяк В. Україна – козацька держава. Київ: ЕММА, 2004. 1215 с.
11. Приліпко І. Художня інтерпретація постаті Мельхіседека Значко-Яворського в українській літературі. *Слово і час*. 2016. С. 42–55.
12. Центральний державний історичний архів України у м. Києві. Ф. 180. Оп. 1. Спр.19. Арк. 1–5.
13. Хитровська Ю. Масонство та православна церква в Україні наприкінці ХVIII – в середині ХІХ ст. *Матеріали III Міжнародної науково-практичної конференції «Науковий потенціал світу – 2006»*. Дніпропетровськ, 2006. Т. 14. С. 18–22.

References

1. Batyushkov, P. (1888). Volyn. Historical destinies of the South-Western region. Saint Petersburg [in Russian].
2. State Archives of Cherkasy Region. Fund R-131, Inv. 1, File 21 [in Ukrainian].
3. State Archives of Cherkasy Region. Fund R-131, Inv. 1, File 25 [in Ukrainian].
4. For visitors of the portrait hall of the Kyiv Theological Academy (1874). Kyiv [in Russian].
5. Klyuchevskiy, V. (1968). Letters. Diaries. Aphorisms and thoughts about history. Moscow [in Russian].
6. Kostomarov, N. (1989) Historical works. Autobiography. Kyiv [in Russian].
7. Lastovskyi, V. (2004). Assessment of the activities of Abbot M. Znachko-Yavorsky in historiography. *Istorychnyi zhurnal [Historical Journal]*, 12, 43–54 [in Ukrainian].
8. Lopuhina, E. (2009). The Anniversary of the Kyiv Theological Academy in 1869 and the Creation of the Academy's Portrait Gallery (based on materials from the collection of the National Reserve of the Kiev-Pechersk Historical and Cultural Reserve). *Trudy Kyivskoi Dukhovnoi Akademii [Proceedings of the Kyiv Theological Academy]*, 11, 199–204 [in Russian].
9. Marynovskiy, Yu. (1993). Documentary evidence about the last years of monasteries in the Cherkasy region: the 1920s. *Ukrainskyi arkheohrafichnyi shchorichnyk [Ukrainian Archeographic Yearbook]*, 2, 68–91 [in Ukrainian].
10. Nediak, V. (2004). Ukraine is a Cossack state. Kyiv [in Ukrainian].
11. Prylipko, I. (2016). Artistic interpretation of the figure of Melchizedek Znachko-Yavorsky in Ukrainian literature. *Slovo i chas [Word and Time]*, 42–55. [in Ukrainian].
12. Central State Historical Archive of Ukraine in Kyiv. Fund 180, Inv. 1, File 19 [in Russian].
13. Khytrovska, Yu. (2006). Freemasonry and the Orthodox Church in Ukraine at the end of the 18th – the middle of the 19th century, *Materialy III Mizhnarodnoi naukovo-praktychnoi konferentsii «Naukovyi potentsial svitu-2006»*. [Materials of the 3rd International Scientific and Practical Conference “Scientific Potential of the World-2006”], 14, 18–22. [in Ukrainian].

Надійшла до редакції / Received: 22.11.2024
Схвалено до друку / Accepted: 16.12.2024

УДК: 94(477)“179/1917”+394
DOI: 10.31651/2076-5908-2024-2-75-85

Антон ГАУК

кандидат історичних наук, м. Київ, Україна
ORCID: <https://orcid.org/0009-0003-7745-9557>
e-mail: anthauk@gmail.com

ДЕСАКРАЛІЗАЦІЯ ОБРАЗУ ЦАРСЬКОЇ ВЛАДИ В ПРЕСІ ТА АГІТАЦІЙНИХ МАТЕРІАЛАХ АНАРХІСТІВ В УКРАЇНСЬКИХ ГУБЕРНІЯХ НА ПОЧАТКУ ХХ ст.

Анотація. У другій половині ХІХ ст. ідеї анархізму почали проникати до Російської імперії, але їхній суттєвий вплив став помітним лише згодом. В Україні в 1903–1904 рр. сформувалися анархістські групи у Ніжині та Одесі, а пізніше – у Харкові, Нікополі, Херсоні, Ялті, Сімферополі, та ін. Незважаючи на проблеми з фінансуванням і конкуренцію з іншими партіями, анархісти активно розвивали свою пропагандистську та видавничу діяльність.

Наукова новизна. У 1904 р. анархістський рух набув поширення, охопивши значні людські маси, які боролися проти існуючого режиму. Пропаганда анархістів розповсюджувалася всіма доступними методами, і вже до середини 1905 р. їхня література продавалася у книгарнях. Однак, зі зростанням інтересу населення, ці видання почали конфісковувати та і врешті вони зникли з вільного обігу. Втім, анархісти активно друкували і розповсюджували листівки, газети та брошури, адресні та орієнтовані для різних верств населення. Ототожнення влади і капіталу відкривало широке поле для маневру в політичному полі, з одного боку, дозволяючи морально виправдовувати експропріацію власності, з іншої – вести підривною діяльністю супроти царизму. Десакралізація царської влади та антиклерикальний посыл стали важливими аспектами анархістської пропаганди, спрямованої на підриив авторитету держави та церкви, а незаконне привласнення багатств і земель, що, на їхню думку, призводило до голоду і зубожіння населення, дозволяло пропаганді знаходити відгук у маргінальних прошарках населення. Критика судової системи, проявлялась у закликах до народних судів та вігілантизму в його найрізноманітніших проявах.

Висновки. Анархісти сприяли розповсюдженню антимілітарних настроїв в часи російсько-японської та Першої світової воєн, які виявилися вкрай невдалими для царизму. Анархістська преса ефективно використовувала емоційну маніпуляцію, десакралізуючи владу і капіталізм, адаптуючи свою риторичку для різних цільових аудиторій. Поточне дослідження є спробою поглянути на анархістську пресу з двох різних сторін – з боку раціональної аргументації у переконанні населення в необхідності повалення державного устрою, а також з точки зору маніпулювання емоціями шляхом застосування публіцистичних прийомів. Надається аналіз лексики, образності та метафор, що найчастіше фігурували як в пресі, так і в агітаційних матеріалах анархістських організацій.

Ключові слова: анархізм, преса, пропаганда, агітація, критика влади, десакралізація, робітничі рухи, влада.

Anton HAUKE

Candidate of Historical Sciences, Kyiv, Ukraine
ORCID: <https://orcid.org/0009-0003-7745-9557>
e-mail: anthauk@gmail.com

DESACRALIZATION OF THE IMAGE OF THE TSARIST POWER IN ANARCHIST PRESS AND AGITATION MATERIALS IN UKRAINIAN PROVINCES AT THE EARLY XX CENTURY

Abstract. In the second half of the 19th century, anarchist ideas began to penetrate the Russian Empire, but their significant influence became noticeable only in the early 20th century. In Ukraine, anarchist groups were formed in 1903-1904 in cities like Nizhyn and Odesa, as well as in Kharkiv, Nikopol, Kherson, Yalta, Simferopol, among others. Despite financial difficulties and competition with other parties, anarchists actively developed their propaganda and publishing activities. Initially, anarchist groups operated under conditions of significant resource scarcity and hostility from other parties.

The scientific novelty. By 1904, the anarchist movement had gained mass support, encompassing large worker masses who fought against the existing regime. Anarchist propaganda was spread by all available means, and by mid-1905, anarchist literature was being sold in bookstores. However, as public interest grew, this literature began to be confiscated and disappeared from open circulation. Nevertheless, anarchists actively printed and distributed leaflets, newspapers, and brochures targeted at various social groups. The identification

of power with capital opened a wide field for maneuvering in the political arena, allowing them on one hand to morally justify expropriating property, and on the other, to engage in subversive activities. The desacralization of tsarist power and the anti-clerical message became important aspects of anarchist propaganda aimed at undermining the authority of the state and the church, while the unlawful appropriation of wealth and land, which they believed led to famine and the impoverishment of the population, allowed their propaganda to resonate with marginalized social groups. The inherent criticism of the judicial system was manifested in calls for people's courts and vigilantism in its various forms.

Conclusions. *The spread of anti-militarist sentiments was evident during the Russo-Japanese War, which was extremely unsuccessful for the tsarist regime, and despite the changing views of some anarchist leaders, also during World War I. The anarchist press effectively used emotional manipulation, desacralizing power and capitalism, and adapting its rhetoric for different target audiences. The current study attempts to view the anarchist press from two different perspectives — from the standpoint of rational argumentation in convincing the population of the need to overthrow the state system, and also from the point of view of emotional manipulation through the use of journalistic techniques. An analysis is provided of the vocabulary, imagery, and metaphors that most frequently appeared in both the press and the agitation materials of anarchist organizations.*

Keywords: *anarchism, press, propaganda, agitation, criticism of authority, desacralization, labor movements, power.*

Постановка проблеми. На початку XX ст. Російська імперія переживала глибоку соціальну, економічну та політичну кризу. Невдоволення владою зростало серед різних верств населення, насамперед робітників, селян та інтелігенції. Як найбільш радикально налаштовані серед політичних організацій, анархісти, внаслідок своєї ідеології виступали не тільки проти влади в Російській імперії, але і проти самої ідеї держави як такої. У своїх агітаційних матеріалах вони використовували адресні тексти, що різнилися риторикою та практикували активну маніпуляцію емоціями населення. Дослідження десакралізації образу влади Російської імперії в анархістських листівках та пресі є важливим для розуміння механізмів, що сприяли падінню царизму в часи системної кризи самодержавства. Це також дозволяє краще усвідомити роль анархістських рухів у процесах політичної та соціальної трансформації, які відбувалися в Росії на початку XX ст.

Мета статті – проаналізувати особливості десакралізації образу влади в Російській імперії, відображені в пресі й агітаційних матеріалах анархістських організацій. Відповідно до мети маємо на меті розв'язати наступні завдання: виділити акценти критики влади в анархістській літературі; з'ясувати їхні методи впливу на думку громадськості через художні засоби мови; прослідкувати відображення образу царя у виданнях анархістів.

Аналіз досліджень і публікацій. У працях радянського періоду, зокрема за авторства В. Коміна [1], С. Канєва [2–3], Є. Корноухова [4] ще відчутний вплив ідеологічних штампів та старих підходів до розгляду історії анархізму, закладених у 1920–30-х рр. Так, радянська історіографія доволі поверхнево розглядає анархістську пресу початку XX ст., що є наслідком спроби «монополізувати» революційний рух, в межах котрого ніхто не міг бути більш палким противником режиму, ніж більшовики. Втім це не відповідає дійсності, з огляду хоча б на той факт, що самі анархісти долучалися до більшовицької боротьби на правах авторитетних і досвідчених активістів зі значними здобутками у сфері пропаганди, організації та проведенні терористичних актів. Лише наприкінці 1980-х рр. вперше з'являються дослідження з історії саме українського анархістського руху. Серед них варто відзначити дослідження О. Лебеденка [5–6], який простежив генезу та розвиток анархістського руху в українських губерніях, шукаючи витоки впливу анархічних ідей на суспільство. Крім того, необхідно виділити ґрунтовну дисертацію В. Савченка [7], який приділяє значну увагу саме історії анархістського руху.

В поточному дослідженні основний акцент робиться на матеріалах анархістської преси, що друкувалася та розповсюджувалася на території сучасної України. Втім частина документів друкувалася за кордоном. Разом із тим, через власне специфіку горизонтальної структурної організації анархістського руху, важко прослідкувати поширення матеріалів як в межах Російської імперії, так і поза ними. Тому важливим вбачається також розгляд документів, що друкувалися в різних містах сучасної Росії та Білорусі.

При написанні статті нами використано опубліковані документи та матеріали. Програмні видання анархістських організацій були видруковані у вигляді брошур або на сторінках анархістської преси. Документальні джерела, зокрема програмно-організаційні матеріали з'їздів, конгресів, конференцій і зборів анархістів почали видавати з початку

1990-х рр. Значну базу для вивчення феномену анархізму в Східній Європі становить двотомник документів, опублікованих за редакцією О. Волобуєва, В. Кривенького, О. Сорокіна, В. Шелохаєва [8]. Він містить матеріали анархістських з'їздів і конференцій, анархістські листівки, витяги з періодичних видань, спогади. Антологія «Анархізм: pro et contra» (за редакцією П. Талерова) [9] і збірка «Історія тероризму в Росії в документах, біографіях, дослідженнях», укладена О. Будницьким [10], також містять низку цікавих документів, що уможливають глибше розкриття проблеми.

Виклад основного матеріалу. Проникнення в Російську імперію ідей анархізму фіксувалося з другої половини XIX ст., але їх суттєвий вплив на соціокультурний ландшафт став помітним лише на початку XX ст. Вже 1903 р. в Україні сформувалися різні анархістські групи, зокрема в Ніжині й Одесі. Формування таких груп могло також відбуватися в Острозі, Кам'янці-Подільському та Києві. У 1904 р. фіксуються також групи в Харкові, Нікополі, Херсоні, Ялті, Сімферополі та Олександрівську [11, с. 48].

В ході пропагандистської та видавничої діяльності анархісти зіштовхнулися зі значними проблемами. На відміну від інших партійних рухів, з котрими ті знаходилися в конкурентних та часто ворожих відносинах, у них було майже відсутнє зовнішнє фінансування, а отже, зазвичай, підтримувати себе доводилося власним коштом та через експропріацію майна та рейдові дії. «Середовищем, в якому розвивався до цього часу анархізм, було переважно робітниче середовище... На початку анархічним групам було дуже важко діяти: брак пропагандистів, брак літератури, бідність коштів, люта ворожнеча з боку інших партій – все це створювало вкрай важку атмосферу. Групи діяли урозбрід» – згадується в документах анархістського видання «Хліб і Воля» [12, с. 9].

Втім уже в 1904 р. анархістська діяльність стрімко розширювалася і набувала характеру масового. Один із анархістських діячів – О. Таратута – згадував: «У 1903–04 роках анархістський рух в Росії прийняв широкі масові розміри... Великі маси робітників боролися і проти самодержавства, і проти демократії, не вірячи політиканам від демократії і від соціал-демократії... Особливо на Півдні і на Заході Росії не було містечка, де б не було значних анархічних організацій. Анархісти проводили страйки, влаштовували демонстрації, проводили багатолюдні мітинги і масовки, читали лекції і вели інтенсивну пропаганду» [13, с. 164–167]. Остання активно розповсюджувалася всіма доступними методами і розглядалася як один із провідних напрямів діяльності анархістських осередків. Унаслідок такого підходу, вона доволі скоро почала давати свої плоди як позитивні, так і негативні. Так, до середини 1905 р. анархістська література розповсюджувалася доволі вільно і наклади брошур продавалися у звичайних книгарнях. Проте зі значним зростом зацікавленості населення, пов'язаним зі збільшенням кількості матеріалів у 1905–1906 рр., правоохоронні органи почали вдаватися до конфіскацій і згодом вона зникла з вільного обігу.

Історик В. Савченко зазначає, що в кожному місті, або ж навіть селі намагалися видавати анархістські листівки. З 1903 по 1912 рр. в Одесі, Ялті, Ніжині видавалися анархістські газети. Анархістський часопис «Земля і воля» друкувався у Черкасах. В українські губернії надходили закордонні видання, приміром, 19 випусків і 6 додатків часопису «Буревісник» та 24 випуски «Хліб і воля», що були найбільш популярними та становили основу агітаційних матеріалів [7, с. 97]. Восени 1906 р. представники федерації анархістів Одеси зібралися на нараду, де вирішили, з-поміж іншого, створити власну друкарню та газету. Також будувалися плани щодо створення «Фонду Української анархістської літератури» та друку літератури українською мовою для широких верств населення в «Австрійській та Російській Україні».

У липні 1906 р. анархісти створили друкарню «Гідра» під Ялтою. Під час поліцейського рейду там вилучили значний обсяг вже надрукованої літератури – 3 тис. листівок та 2 тис. брошур. Того ж року анархісти Києва вели активну пропаганду серед робітничих передмість, зокрема на Куренівці та Деміївці, та видали 6 назв листівок. Анархісти Житомира видрукували кілька накладів листівок. В Летичеві «Українською групою анархістів-комуністів (селянської федерації) «Вільна громада» збирались гроші для видання україномовної газети «Вільна громада». Анархісти Гуляй-Поля видавали та поширювали листівки «К рабочим», «К крестьянам», листівки катеринославської групи та копії закордонних видань. На півночі, як зазначало видання «Хлеб и Воля», також був

«сприятливий ґрунт» для агітаційної видавничої діяльності, зокрема в Чернігові. Водночас у Харкові, що став основним осередком анархізму після 1907 р., діяла чисельна анархо-комуністична група хлібовольців, що мала свою друкарню ще в 1906 р. і видала листівку «Ко всем рабочим» та ін. [7, с. 93, 95, 96, 103].

З метою пропаганди, анархісти використовували легальні періодичні видання, що дозволяло їм заявити про своє існування перед широкою читацькою аудиторією. Практичне значення мало також розповсюдження збірок, присвячених особливостям ведення підривної діяльності та бойових дій [14, с. 182]. Адже терор як і агітація, згідно тверджень князя П. Кропоткіна, були чи не рівноцінними методами: «Ми зовсім не думаємо, щоб терор міг служити засобом для зміни існуючого ладу, а бачимо в ньому тільки прояв абсолютно природного почуття обуреної совісті або ж самозахисту, яке, саме внаслідок цього, і має агітаційне значення, сприяючи розвитку такого ж почуття обурення серед народу». Цей провідник анархізму висунув і найближче завдання руху – створення загальної анархістської федерації [15, с. 32].

У 1909 р. українською мовою надрукували «Повідомлення» «Спілки бідних хліборобів». Листівки на ідиш для західних російських губерній випускали закордонні анархістські осередки, які потім транспортували їх до Російської імперії. Як відзначає В. Савченко, анархічний рух в Україні у 1905–1908 рр. мав потенціал для того, щоб стати серйозною політичною силою [7, с. 96, 152]. Передусім, саме активна пропагандистська діяльність вплинула на залучення значного людського ресурсу до підтримки антидержавницької політики анархістських організацій. Чисельність і тиражі друкованих агітаційних матеріалів важко переоцінити. Хоча, в залежності від необхідності й поточних можливостей, вони різнилися, становлячи приблизно 2–4 тис. примірників. Однак траплялися й більші. Так, до прикладу, Одеська група анархістів-комуністів видавала листівки «Ко всем трудящимся» накладом до 10 тис. примірників [8]. У поодиноких випадках, на своєму піку, вони досягали, ймовірно, і вищих показників, що передбачало значний обсяг роботи як із забезпечення матеріалами і конспірації, так і за обсягом власне друкарської роботи. Проте друк більшості видань здійснювався переважно гектографічним способом. Тобто, горизонтальним контактним друком на желатині, який міг видати максимум 300 більш-менш якісних копій з однієї матриці, а отже, кількість ітерацій по репродукції самої матриці, формування желатиново-гліцеринового шару і сам процес друку загалом були доволі трудомісткими.

Втім закономірно постає запитання – чи тільки кількість друкованих матеріалів вплинула на розповсюдження ідеї повалення державного устрою, з огляду на низьку якість друку самих примірників. Систематичність друкарської діяльності, звісно, охоплювала значну кількість людей, але важливіше звернути увагу на сам зміст. Так, природа анархістської ідеології змушувала до критики як уже існуючої влади, так і тієї, що може потенційно існувати в майбутньому. Адже сама ідея будь-якої державної чи іншої централізованої влади, окрім народної, розглядалась як ворожа. Важливо також розуміти, що в рамках анархістської ідеології влада і капітал – поняття якщо не тотожні, то глибоко симбіотичні одне з іншим за своєю природою. Адже влада захищає капітал і є його носієм, тоді як капітал забезпечує владу. Тому десакралізація влади взаємопов'язана і з десакралізацією багатьох аспектів інституту приватної власності [12, с. 55, 67, 241, 255, 596].

Розділити агітацію умовно можна на умовно на дві основні складові за методами впливу: раціональну і емоційну. В риториці, що зверталася, здебільшого, до маніпуляції емоційною складовою, зазвичай, агітаційні матеріали анархістів послуговувались простим правилом – чим примітивніша пропаганда, тим ширшу аудиторію вона охоплює. База ж «інформаційних реципієнтів», яку мали на меті привернути до своєї ідеології, була вкрай широка, а цілі – вкрай амбітними. Так, в Одесі їх цільовою аудиторією була чимала частина робітників заводів, майстерень, портових вантажників, матросів і кочегарів торгового флоту. Як зазначає В. Савченко, за даними поліцейських звітів, анархісти-синдикалісти мали «таємні профспілки» серед одеських заготівельників, кравців, пекарів, портовиків, моряків, вантажників, робітників судноремонтних і суднобудівних заводів, каменярів, чорноробів, безробітних [7, с. 104]. В основних осередках діяльності анархістів чимала

частка робітників і ремісників була у Катеринославі й околицях, становлячи до 80%, а в Одесі – до 60% [7, с. 153].

У Києві агітація велась серед харчовиків, каретників, безробітних, студентів університету, в Харкові основним напрямком агітації стало заволодіння розумами молоді, зокрема, студентства. У Київській, Полтавській, Катеринославській, Харківській губерніях основою руху стало селянство, яке згодом вже було здатне діяти без централізованої координації з міст і створювати власні осередки на принципах самоорганізації [7, с. 92]. Такі великі та різноманітні за станом і ментальністю верстви населення потребували індивідуального підходу. Саме тут проявилася основна риса риторичних здібностей анархістської пропаганди. Листівки, що розповсюджувалися, були передусім адресними, а їх зміст – «таргетований» як за формою, так і за наративом. Більш того листівки вдало маніпулювали резонансними подіями, актуальними новинами та підлаштовувалися під найбільш гострі питання для кожної з верств населення.

Десакралізація царської влади в агітаційних матеріалах нерідко виражалась у буквальному значенні. Водночас це було пов'язано із необхідністю нівелювати в народному світосприйнятті не лише роль влади, але й церкви. Одним із розповсюджених риторичних прийомів було спочатку ототожнити владу із божественною (чи недоторканою), після чого в самому тексті ця теза нівелювалася. Так, наприклад, у листівці «Жермінталь» буквально спочатку влада в риторичі сакралізується через аналогію із непізнаваністю і виявленістю Бога, рівно як і поняття приватної власності, але «...ось і інший приклад — держава. Що вона собою являє? Ніхто не знає. Пояснення “теологів держави” такі ж неясні й невизначені, як і тлумачення звичайних теологів про Бога», тому «дозвольте нам на завершення навести ще третій приклад – власність. Як релігія і держава, так і власність існують лише як плід людської уяви» [8, с. 55].

Характерною була й персоналізація державників як «пастирів», тобто провідників ідеї: «Держава втілюється для нас в образі її керівників та слуг, як релігія – в образі священнослужителів». Розвінчання подібного ототожнення йшло через деконструкцію й атейстичний посил, виражений в ідентифікації подібних понять лише як плоду людської уяви та розуму, а отже, цілком штучних [8, с. 54–57]. У випуску «Чорний Прапор» використаний той же прийом і присутні також як прямі порівняння із Римом та повстаннями рабів, так і з прямим ототожненням влади як священної, а повстання рабів як закономірний спротив розуму проти віри: «І раби, на своє нещастя, так само часто обожнювали панів, як колись людство – природу, з тією лише різницею, що панівний клас свідомо в усі віки намагався і намагається прищепити рабам почуття релігійної пошани до себе. Вони кажуть: «На нас – відблиск божественного сяйва, панування – наше “божественне право”. Ми – носії розуму, ми вирвали людство з обіймів варварства, осяявши його променями культури. І раби слухалися, схилялися, все глибше занурюючись у рабство» [8, с. 115–116]. У листівці «До всіх трудящих!» також прямим текстом вказується, що «власність капіталістів не є святиною, як це проповідують панове соціалісти» [8, с. 120].

В промові О. Таратути у судовій палаті від 16 травня 1906 р., що була розтиражована та розповсюджувалася серед населення, також фігурували терміни «священна власність» та «священна влада»: «Відтоді, як я підняв голову, щоб побачити, звідки на нас сиплються такі жакливі удари, чому наше життя, життя всіх моїх близьких, рідних і друзів, життя величезної більшості людей перетворене на суцільне страшне страждання, я дізнався наших ворогів: “Священна власність” і “Свята влада”. Ось вороги. Ось стовпи нашого ладу» [8, с. 127]. Подільсько-Бессарабський «Союз анархістів-комуністів» у своїй листівці «Голод. Невігластво. Страх» пішов ще далі й оформив її стилістично строфами і складом, що мав нагадувати Святе Письмо чи проповідь. У саркастичній формі ця листівка мала й жорсткий антиклерикальний наратив: «І приходять до нього священники і кажуть йому: Ми знаємо, що вам обіцяють і царство небесне, де останні будуть першими. І за те, що ми кажемо вам це, – ви платите нам частину своєї праці. І народ слухає і вірить. І гне свою спину на полях і луках під спекою..., дихає отруєним повітрям у майстернях і на заводах, як кріт риється в землях багатих, щоб заплатити служителям Бога. І робить він це, тому що неосвічений» [8, с. 117–118]. Можна припустити, що подібну форму обрали невипадково й вона була

елементом таргетингу, враховуючи релігійність мешканців Подільської губернії. Можливо, це зробили для протидії священикам, які подекуди виконували й адміністративні функції та виступали ретрансляторами офіційної інформації [16].

Спостерігаємо також розвінчання богоданності влади через критику монархічного устрою та архаїчного мислення. Антиклерикальний наратив присутній у листівці, виданій у друкарні Севастопольської революційної бойової дружини «Свобода всередині нас» – «Смерть влади Бога»: «І всі ці нахлібники бога, забравши зі своїми захисниками та спільниками – буржуа і правителями – усе, що ми зробили, змушують нас “вірити”! Що так влаштовано самим богом, богом, якого вони самі й вигадали; голодний повинен голодувати, багатий – об’їдатися – такий “промисел божий”, а щоб ми терпіли, відкрили райський сад, у який будуть нас відправляти після смерті, і все ж таки ті, хто підкорявся владі на землі, тільки ті будуть там насолоджуватися і славословити бога й дякувати йому! (Мабуть, за те, що там не потрібен хліб, а всі ситі святим духом...)» [8, с. 238]. Антиклерикальний посил, пов’язання Бога із царем через помазання і дискредитація царської влади в історичному контексті фігурує також у документі «Летучка анархістів-комуністів», теж із імітацією архаїчного складу [8, с. 251–253]. Зрештою, антицерковний дух багатьох листівок мав й інше підґрунтя. Так, на думку В. Липинського, саме церква була тим началом, що обмежувало природний анархістський потенціал українців, що їм притаманний як нації [17, с. 25–26].

Втім, якщо антиклерикальний посил цілком зрозумілий і притаманний анархістському рухові, як і філософія нігілізму, то десаκραлізація ним наукової сфери – значно оригінальніше явище. Зокрема, анархістський рух мав успіх у Харківському, Одеському та Київському університетах. Окрім того, демітизація авторитету вчених ставила за мету активізувати протестний потенціал студентського прошарку з одного боку, з іншого ж – позбавити авторитету інтелігенцію, яка, зазвичай, притримувалася зважених політичних позицій і насамкінець – монополізувати саме анархістські джерела політінформації як єдині правдиві й ідеологічно вірні. Так, у закликах до студентства цілком іманентним було порівняння структури державної влади зі структурою навчальних закладів. Так, у «Зверненні до студентів всього світу» бачимо наступне: «Школу перетворюють тепер на казарми, де нас навчають сліпому підкоренню законам і державі, сліпому визнанню державної необхідності, сліпому захопленню існуючим». Звісно, зараз це звучить примітивно, але за умов царської Росії – це ефективно підбурювало бунтарський дух, що підтверджується подібними аналогіями, які залишились у масовій культурі й понині. Прикметним також є той факт, що у зверненнях до студентства самодержавна влада позиціонується як анахронізм та пережиток минулого, на протидію молодості аудиторії читачів: «Товариство! Російське самодержавство, безсумнівно, є анахронізмом для нашої епохи, але це не єдиний анахронізм в Європі» [8, с. 45].

Група анархістів «Свободної Коммуни» у листівці «Заклик до соціальної революції!» прямо дискредитує науковців, прирівнюючи їх до духовенства та нівелюючи діяльність і тих, і тих як шахраїв, що своєю працею лише заганняють в інтелектуальну пастку: «Проте в житті все рухається і змінюється, і з рядів раніше слухняних рабів почали лунати стогони, а іноді й різкі протести. Ворог не змусив себе довго чекати, і, скинувши маску релігії, колишні попи з’явилися в облаченні науки» [8, с. 146]. У маніфесті Катеринославської групи анархістів-комуністів також зазначається, що науковці та мислителі лише обслуговують систему. Вони, на думку авторів маніфесту, не лише знищили добробут робітників, але й використали науку для поширення брехні й розпусти. Адже «наймані вчені», які раніше відкидали релігію, тепер знову проповідують її, щоб «духовно отруїти» робітничий клас. Метою цих дій було приспання свідомості трудящих релігійним егоїзмом і збереження влади еліт через підтримку Бога, закону та фальшивих ідей про мораль для продовження свого панування і наживи [8, с. 319].

У випуску «Буревісника» в статті «До питання про організацію союзу російських анархістів-комуністів» виражається лише жаль щодо інтелігенції та «осіб, які критично мислять», через їхню наївність у ставленні до питань державності та партійних організацій [8, с. 311]. Втім у зверненні Федеративної групи анархістів-комуністів «До всіх робітників!», виданому на івриті, зазначалося, з-поміж іншого, що «завдання майбутніх істориків і

сучасних учених мужів полягає і буде полягати в освітленні кожної події, кожного факту, поясненні причин, які до цього призвели, тощо» [8, с. 102]. Таким чином, фактор науки як такої не нівелюється, а лише підкреслюється необхідність майбутнього історичного ревізійонізму з ідеологічно «вірних» позицій.

Звернемо увагу на риторичні прийоми, які використовуються в анархістських виданнях. Найбільша частка агітаційної преси анархістів складається із суміші експресивної лексики, оформленої в довгі складнопідрядні речення, які в надлишковій кількості містять барвисті епітети, порівняння та метафори. Владні інститути, як і представники власників капіталу, красномовно й на постійній основі зображуються як людожери, кровососи, упирі, вампіри, комарі тощо. Пиття «народної крові» є сталою метафорою для більшості текстів, адресованих широким верствам населення, особливо робітникам і селянам: «Геть усіх цих кровопивців – царських ставлеників!»; «Очевидно, цей вампір не відчуває, що минув час нашого ганебного терпіння, що вже прокинувся робочий клас, що ґрунт під ногами буржуазії вже давно почав коливатися»; «Кав'ярня Лібмана на розі Дерibasівської та Преображенської – найбагатша ненажера буржуазії, де кров робітників перетворювалася на смачні страви для розваги кровопивців, – ця кав'ярня повинна говорити робітникам більше, ніж слова всіх краснобаїв» [8, с. 65, 97, 113] тощо. Звісно, «кровожерницька» термінологія зустрічається далеко не тільки в озвучених прикладах, адже тільки їхній перелік зайняв би далеко не одну сторінку.

Демонізація влади закономірно торкнулася і самої особи самодержавця. Доволі прикметним є зображення образу царя як алкоголіка чи особи, яка розповсюджує алкоголізм і в переносному, і в прямому значенні: «Микола II став кабатчиком, наївши винних лавок, широким, по всій Росії, потоком мчить одурманюючу отруту, [а] ви витягуєте останні гроші й кидаєте їх, підставляєте горло й п'єте, п'єте до безумства, до звірства... а потім звинувачуєте Миколу та його уряд» [8, с. 245]. «Лише тільки ми, голодні та змучені від непосильної праці, захочемо правду по землі оселити й нашу годувальницю землю від багатіїв відняти, так зараз же п'яний цар шле міністрів і генералів з нами розправлятися, велить солдатів горілкою напоїти, щоб вони не розуміли, що йдуть розстрілювати братів і рідних батьків» [8, с. 65]. «Але незабаром царям з боярами податків стало мало, уже на один пропій не вистачало; треба було щось інше придумати вигідніше і з меншими клопотами. А такими виявилися фабрики та заводи» [8, с. 60].

Вельми цікавим стосовно як особи царя, так і його влади, видається листівка анархістів-общинників від 1905 р., де в поточному устрої звинувачується татаро-монгольський вплив, а сама царська влада ідентифікується як «східна деспотія», що занесена ззовні. Одночасно із цим тут присутня і міфологема «золотої доби», втілена в образі Святої Русі, що свідчить, ймовірно, про захопленість авторів ідеями «опрошченництва» чи анархо-примітивізму: «Брати-селяни, ми знаємо також, що був час, коли в Русі не було ні поміщиків, ні царів, ні чиновників, а всі люди були рівні, і земля в той час належала лише народу, який працював на ній і ділився нею між собою порівну. Але ось на Русь напала татарщина, запровадила царювання, насадила по всій землі поміщиків, а вільних людей перетворила на холопів. До цих пір живе цей татарський дух – гноблення царське, до цих пір вони над нами знущаються, б'ють нас і саджають до в'язниць» [8, с. 64].

Вже в часи великої війни, образ царя все більше ставав просякнутий саме кривавими конотаціями: «Багато інтернаціоналістів несвідомо перебувають під впливом “тіпного фронту”, їхня воля паралізована страхом зіграти на руку Гінденбургу чи Миколі Кривавому» [8, с. 411]. Проте ще й до того, у часи Російсько-Японської війни анархісти виступали із антимілітарними та антивоєнними закликами, зокрема, намагаючись повернути до своїх лав як військовослужбовців, так і людей, що підлягали мобілізації. Так, у листівці «З приводу війни» викривається імперський за природою спосіб розширення територій як спосіб розгорнути репресивний державницький апарат на нові території, а війна розкривається як злочин проти власних громадян зі сторони влади. Насамкінець листівки йде апеляція до цілком раціональної думки стосовно того, що спротив владі потенційно матиме менше жертв, аніж ті, що відбуваються внаслідок бойових дій: «Подумайте тільки про війни.

Хіба відкриті опору військовій владі обійшлися б вам дорожче, ніж одна битва на Далекому Сході?» [8, с. 41].

Спротив мобілізації та податкам також звучав від анархістів-общинників із закликами не віддавати людей «кровопивцям» [8, с. 65]. Адресований заклик Білостоцької групи анархістів-комуністів «До всіх солдатів!» наголошував на військовій службі як механізмі позбавлення людини власної волі у захисті власних інтересів та налаштуванні людей супроти не тільки свого народу, але й інших, що свідчить про посил щодо наднаціональної та надетнічної природи анархістської революції [8, с. 94]. Віленська група анархістів-комуністів у тому числі виставляла військовослужбовців як жертв режиму: «Користуючись темними і голодними відходами маси з селянства та поліції, користуючись забитим і живцем похованим у душній казармі солдатом, ця розбійнича шайка покрила всю країну трупами, перетворивши її на величезне море крові» [8, с. 119]. Севастопольська Революційна дружина «Свобода всередині нас» у зверненні «До солдатів і матросів» прямо вказувала, що армія і флот – опора режиму і російського, і японського. Натомість дискредитувалася Гаазька мирна конференція, а заклик явно робив акцент на низовій ініціативі до складання зброї, що й було вираженням народної волі: «Держава, закони, приватна власність, війни тримаються лише на нас і якщо ми перестанемо підтримувати, то все... зруйнується» [8, с. 244].

Агітація серед цивільного та військового флотів також була значущою. Так, заклики до бунту й прямі порівняння самодержавного режиму із кораблем присутні у зверненні Південно-руської групи анархістів-синдикалістів «До моряків і робітників!», де риторично ставилося питання причин до повалення режиму: «Кожен свідомий моряк та й кожен вдумливий робітник запитає себе: навіщо ми вбили капітана? Навіщо дозволили собі віддати в жертву розбійникам ще двох борців за робітничу справу, ще двох народних героїв віддати на розтерзання хижаків?» [8, с. 209–210].

Вже в роки Першої світової війни різка зміна позиції Кропоткіна, який закликав вступати до армії у боротьбі, на його думку, з більшим злом, зумовило розкол як серед «хлібовольців», так і серед анархістських організацій загалом, більшість з яких притримувались все ще антимілітарного підходу до своєї діяльності: «І в той час, коли звідусіль лунають крики відчаю: “Досить крові! Досить руйнування!” – ми з глибоким сумом бачимо наших вчорашніх товаришів, П. Кропоткіна, Ж. Грава, Х. Корнеліссена, П. Реклю, Ш. Малато та інших анархістів і антимілітаристів, які заявляють у випущеному ними маніфесті: “Ні, ще мало пролито крові, ще мало зруйновано! Ще рано говорити про мир!”» [8, с. 408–409].

Зазначені раніше багаточисельні образи «кровопивць» та «упирів» базуються не тільки на звинуваченнях через пролиту солдатську кров, але, перш за все, апелюють до незаконного збагачення як елітарного класу, так і відносно нового прошарку буржуазії. Передусім, це ґрунтувалось на марксистському принципі відчуження від виробництва його власників, та здобутків виробництва. Цим, а також вчиненням більш радикальних дій і вичерпаністю мирних методів боротьби, пояснюється необхідність експропріації власності, зокрема землі, фабрик, заводів, знарядь праці, які стали знаряддями поневолення людини людиною [8, с. 144–145]. Із конкретними прикладами доводилась і незаконність привласнення земельних багатств у часи «посткріпацької» епохи внаслідок невдалих та неповноцінних реформ, що були здійснені наприкінці XIX – на початку XX ст. Зокрема, експропріація селянської землі та неправомірний дохід від викупів. На цьому ж тлі засуджувалися торгівельні війни та колоніальна політика Російської імперії [8, 127–128].

Закономірним результатом недопрацьованого аграрного законодавства та зубожіння великої кількості населення, передусім селянського, створило проблему нестачі продуктів харчування. Однією з основних претензій до влади в пресі анархістів був саме голод. Незаконність привласнення земельних багатств, на думку анархістів, стало причиною цієї проблеми [8, с. 34–35]. В ній звинувачували, зокрема, монаршу особу безпосередньо, як у відносно ранньому програмному тексті «Чому ми анархісти» [8, с. 24]. Севастопольська революційна дружина «свободівців» теж метафорично ототожнювала особу царя з голодом: «Голод – володар світу... У світі є цар – цар безжалісний! – Голод назва йому..! Завдяки йому народ йшов на народ, робітник розстрілював робітника, брат душив брата» [8,

с. 235–236]. Недовіра як до царської влади, що спричинила голод і не може цю проблему вирішити, так і до державного апарату загалом стала в програмних текстах чи не основним джерелом розповсюдження ідеї народовладдя, що вміло використовувалася анархістами для навернення до своїх лав нових членів [8, С. 49]. Багаточисельні звинувачення режиму та капіталістів у голоді лунали у значній частці анархістської преси, що свідчить про масовість проблеми, яка була гострою для широких верств населення: «...по містах і селах Росії гинуть голодною смертю сотні тисяч людей» [8, с. 26]. Безробіття, несправедливі умови праці, реакція на страйки також пов'язувалися із цілеспрямованою політикою використання голоду як інструменту впливу на робітничий клас [8, с. 42].

Закономірним наслідком тотальної недовіри до існуючої системи стала й недовіра до судової гілки влади (власне питання таких функцій держави, як монополія на насильство чи судова система є актуальними серед лібертаріанських й анархістських течій і нині). На протигагу державним інституціям, низка анархістських текстів закликала до так званих «народних судів» та віче як прояву прямого народовладдя [8, с. 63]. Натомість, замість анархо-примітивістських за природою закликів до формування місцевого судочинства як частини місцевого самоврядування, здебільшого, лунали прямі заклики до вігілантизму – «Суд прийшов! Суд не милосердний, але правий, грізний, знищив винуватців нещастя трудящих, адже ми, робітники-анархісти-комуністи, не знаємо пощади для кровопивців» [8, с. 112–113]. Принцип же «народного месництва» мав виражатися у терористичних діях стосовно держави та капіталістів [8, с. 146–147].

Делегітимізація як судової, так і виконавчої влади виражалася, передусім, у реакційних текстах щодо судочинства за «коронованого бандита Миколи» над представниками анархістських організацій [8, с. 249]. Систематичність застосування вищої міри покарання призводила до ще більшої радикалізації закликів і дій з боку анархістів. Держава й її судові органи фігурували тільки як системний репресивний апарат, позбавлений будь-яких натяків на справедливість чи легітимність, із подальшими закономірними закликами до повалення цієї «гідри». Схожі мотиви послідовно прослідковуються й в інших матеріалах [8, с. 88, 328–329]. Зрештою, активні каральні дії армії та виконавчої влади, що набували дедалі масовішого характеру, остаточно викривали владу як репресивну і злочинну, що вдавалася до масових розстрілів і тортур, співставних із часами Івана Грозного [8, с. 206–207].

Як відзначалося вище, ставлення анархістів до інших рухів та політичних організацій було не менш негативним та ворожим, ніж до існуючої системи. Так, соціал-демократів публічно звинувачували у викраденні здобутків революції та неспроможності подальшої зміни держави, внаслідок ліберальних поглядів, класової різниці із селянсько-робітничим станом та прислужуванні капіталу [8, с. 216–217]. Безпосередньо Кропоткін неодноразово звинувачував соціал-демократів в їхньому баченні терору як тактики боротьби, подекуди – в занадто м'якій позиції, та загалом демонстрував роздратування їхнім існуванням [10, с. 328–330]. Однак однією із цілей, яку переслідували анархісти подібною риторикою, було переманювання на свій бік досвідчених активістів і широкі верстви їхніх прихильників, що, зрештою, дало потрібний результат. Так, у середовищі соціал-демократів, які перейшли до анархістів, було видано 3 листівки в Смілі, а в Чигирині надруковано листівку «Слухай, брат селянин, анархіста!» есерами, та частиною соціалістів, які також приєдналися до анархістів. Також у 1908 р. на Київщині організація есерів «Українська народна самооборона» діяла разом з анархістами та підтримувала зв'язок із загонами Савицького. В певний час до 30% всіх активних членів анархістських угруповань становили вихідці з інших рухів, організацій чи партій [7, с. 153].

Загалом, лібералізація та парламентаризм дискредитувалися в анархістській пресі й агітаційних матеріалах доволі активно, адже не задовольняли саму мету повалення держави як такої й були в баченні анархічного революціонера лише напівмірою. Більше того в цьому вбачалась і крадіжка здобутків революції та її перспектив [8, с. 122]. Подібну позицію підсилювала теза, що всі досягнені великою кров'ю здобутки парламент максимально прагнув урізати, знецінивши жертви [8, с. 206]. Зокрема, часто викривався і західний досвід парламентських реформ як таких, що не дають реальної свободи ні від гніту держави, ні від влади капіталу. Натомість вони, начебто, надавали буржуазії нові можливості для «поневолення» людей, роблячи їх справжніми бенефіціарами революції [8, с. 82]. Відтак

сама система ідентифікувалася як така, що не здатна до змін, а поступки та реформи – з погляду суб'єкту пропаганди, тобто робітника чи селянина, – жодним чином не позначалися на їхньому статусі пригнобленого класу населення.

Висновки. Анархістська преса та агітаційні матеріали, що у значній кількості розповсюджувалися серед широких верств населення у перше десятиліття XX ст., були вельми успішними. З погляду пропаганди, анархістська кампанія із розповсюдження ідеї анархізму, зрештою, могла бути охарактеризована як успішна. Пропагандисти чуйно та швидко реагували на найбільючіші питання потенційного читача, підлаштовуючи під аудиторію риторичу й структуру тексту, в чому демонстрували вміння маніпулювання емоційною компонентою читача. Десакралізація влади та капіталізму, що, на думку анархістів, її обслуговував та був інструментом в руках державників для поневолення народу, відбувалася переважно в найбільш експресивній манері. Так, «чорний піар» торкався, передусім, особи царя, якого зображували пияком і тираном, судів, які викривалися як злочинні, а виконавча влада – як репресивна і жорстока.

Особливістю анархістської преси була адресність та «таргетованість» змісту, що формувалися відповідно до поставлених цілей. Так, у зверненнях до студентів викривалась анахронічність поточного правлячого режиму, а освітні заклади – як фабрики для створення нового покоління обслуговуючого її персоналу. В закликах до матросів і солдат злочинність влади асоціювалась, перш за все, з примусовою мобілізацією, налаштуванням людей одних проти інших під час придушення заворушень і, зрештою, з великими втратами на війні, зокрема, російсько-японській, де російський флот зазнав фіаско. У селянсько-робітничому прошарку активно експлуатувалася тема голоду, як наслідку ряду непослідовних аграрних реформ, а також нелюдських умов праці на заводах за мізерні кошти.

Зневіра у парламентській реформі ґрунтувалася на революційному досвіді анархістів у західних країнах. Сама ж імперська влада викривалась як така, що до реальних змін системи нездатна. Агресивна політика в риторичі стосовно партійних організацій та течій з іншими політичними поглядами мала запевнити «електорат» в єдиному можливому способі повалення режиму – насильницькому та революційному. Десакралізація будь-якої влади, окрім «народної», реалізовувалася буквально через ототожнення самої ідеї влади та власності як святинь, що насправду є лише вигаданими концептами та можуть і мають бути скинуті з їхніх п'єдесталів. Така реалізація філософії нігілізму, що лягла в основу анархістського світобачення, притаманна більшій частині текстів і стосувався в тому числі й критики стану духовенства. Антиклерикальний мотив пояснювався, з одного боку, помазаністю царя на престол, з іншого – необхідністю висмикнути християнську спільноту з традиційного світобачення та кола церковних авторитетів. Не оминула подібна риторика й наукову сферу, що сприймалася анархістами як нова форма релігійного світобачення. Водночас, на їхню думку, наукова інтелігенція як соціальний прошарок, буцімто, демонструвала поміркованіші погляди на методи і зміни, які мають бути досягнуті. В цілому, преса й агітаційні матеріали анархістів, що були надруковані і в межах Російської імперії, й поза її межами, намагалися максимально делегітимізувати будь-яку владу – і ту, що існувала, й яка могла утворитися внаслідок реформ зі збереженням державного апарату.

Список літератури

1. Комин В. Анархизм в России. Калинин: Калининский гос. пед. ин-т им. М. И. Калинина, 1969. 244 с.
2. Канев С. Революция и анархизм. Мысль, 1987. 328 с.
3. Канев С. Октябрьская революция и крах анархизма (борьба партии большевиков против анархизма 1917–1922 гг.). Мысль, 1974. 415 с.
4. Корноухов Е. Борьба партии большевиков против анархизма в России. Политиздат, 1981. 192 с.
5. Лебеденко О. Анархісти на Україні в 1903–1908 рр. *Український історичний журнал*. 1991. № 11. С. 36–43.
6. Лебеденко А. Анархизм в Украине (конец XIX – начало XX ст.). Киев: Институт истории Украины НАН України, 1995. 192 с.
7. Савченко В. Діяльність анархістських організацій в Україні у 1903–1929 рр.: історичний аспект та політична практика. Київ: Ін-т історії України НАНУ, 2017. 444 с.

8. Анархисты. Документы и материалы: в 2-х т. / под ред. О. Волобуева и др. Т. 1: 1883–1916 гг. РОССПЭН, 1998. 412 с.
9. Анархизм: pro et contra: антология / под ред. П. Талерова. РХГА, 2015. 1142 с.
10. Будницкий О. История терроризма в России в документах, биографиях, исследованиях. Феникс 1996. 576 с.
11. Кривенький В. О численности и размещении анархистских организаций накануне и в период российской революции 1905–1907 гг. МГУ, 1988. 73 с.
12. Анархическое движение в России. Листки «Хлеб и Воля». Лондон, 1906. № 1. С. 9–10.
13. Таратута А. Кропоткин (воспоминания). Сборник статей, посвященный памяти Петра Кропоткина / под ред. А. Борового, Н. Лебедева. Голос Труда, 1922. С. 164–167.
14. Врадій Є. Анархо-комуністичний рух на Півдні України у 1905–1910 рр.: дис. ... к. і. н. – Дніпро, 2011. 229 с.
15. Кривенький В. Анархисты. Политические партии России. Конец XIX — первая треть XX века. Энциклопедия. РОССПЭН, 1996. 702 с.
16. Опря Б. Повсякденне життя православного парафіяльного сільського духовенства Правобережної України (1860-ті – 1917 рр.): дис. ... к. і. н. Кам'янець-Подільський, держ. ун-т. Кам'янець-Подільський, 2011. 275 с.
17. Липинський В. Релігія і Церква в історії України. Київ: Фотовідеосервіс, 1993. 128 с.

References

1. Komin, V. V. (1969). Anarchism in Russia. Kalinin: Kalinin State Pedagogical Institute named after M. I. Kalinin. [in Russian].
2. Kanev, S. N. (1987). Revolution and Anarchism. Mysl [in Russian].
3. Kanev, S. N. (1974). The October Revolution and the Collapse of Anarchism: (The Struggle of the Bolshevik Party Against Anarchism 1917-1922). Mysl. [in Russian].
4. Kornoukhov, E. M. (1981). The Struggle of the Bolshevik Party Against Anarchism in Russia. Politizdat [in Russian].
5. Lebedenko, O. M. (1991). Anarchists in Ukraine in 1903–1908. *Ukrains'kyj istorychnyj zhurnal [Ukrainian historical journal]*, 11, 36–43 [in Ukrainian].
6. Lebedenko, A. M. (1995). Anarchism in Ukraine (End of the 19th – Early 20th Century). Kyiv: Institute of History of Ukraine, NAS of Ukraine [in Russian].
7. Savchenko, V. A. (2017). The Activities of Anarchist Organizations in Ukraine in 1903–1929: Historical Aspect and Political Practice. Kyiv [in Ukrainian].
8. Volobuev, O. V. (et al.) (Eds.). (1998). Anarchists. Documents and Materials. Vol. 1: 1883-1916. ROSSPEN [in Russian].
9. Talerov, P. I. (Ed.). (2015) Anarchism: Pro et Contra. Anthology. RHGA [in Russian].
10. Budnitsky, O. V. (1996). The History of Terrorism in Russia: Documents, Biographies, Studies. Phoenix [in Russian].
11. Krivenky, V. V. (1988). On the Number and Location of Anarchist Organizations on the Eve and During the Russian Revolution of 1905–1907. Dep. INION, 36936 [in Russian].
12. Anarchist Movement in Russia (1906). *Lystky "Khlieb i Volia" [Leaflets "Bread and Freedom"]*, 1, 9–10. London [in Russian].
13. Taratuta, A. Borovoy, A. & Lebedev, N. (Eds.) (1922). Kropotkin (Memories). *Collection of Articles Dedicated to the Memory of Peter Kropotkin* (pp. 164–167). Golos Truda [in Russian].
14. Vradiy, Y. A. (2011). Anarcho-Communist Movement in Southern Ukraine in 1905–1910. Candidate's thesis. Dnipro [in Ukrainian].
15. Krivenky, V. V. (1996). Anarchists. In Political Parties of Russia: The End of the 19th – First Third of the 20th Century. Encyclopedia (p. 702). ROSSPEN[in Russian].
16. Oprya, B. V. (2011). Everyday Life of Orthodox Parish Rural Clergy in Right-Bank Ukraine (1860s–1917). Candidate's thesis. Kamianets-Podilskyi [in Ukrainian].
17. Lypynsky, V. K. (1993). Religion and the Church in the History of Ukraine. Kyiv: Fotovideoservice [in Ukrainian].

Надійшла до редакції / Received: 30.10.2024
Схвалено до друку / Accepted: 25.11.2024

УДК 94:323.1

DOI: 10.31651/2076-5908-2024-2-86-90

Олег ПИЛИПИШИН

кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри педагогіки вищої школи та суспільних дисциплін Тернопільського національного медичного університету ім. І. Я. Горбачевського, м. Тернопіль, Україна
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4073-7512>
e-mail: pylypyshyn@tdmu.edu.ua

Віта КОТУБЕЙ

доктор філософії, старший викладач кафедри географії та суспільних дисциплін Мукачівського державного університету, м. Мукачеве, Україна
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8050-8549>
e-mail: [vitakotubej@gmail.com](mailto:vita Kotubej@gmail.com)

НАСЛІДКИ УКРАЇНІЗАЦІЇ НА ТЕРЕНАХ УРСР СТАНОМ НА 1930 р. (НА АРХІВНИХ МАТЕРІАЛАХ ПОЛЬСЬКОЇ РЕСПУБЛІКИ)

Анотація. *Мета дослідження* – висвітлити наслідки процесу українізації на території України станом на 1930 р. **Методологія дослідження** базується на принципах історизму, системності та на критичному підході, на загально-наукових та спеціальних методах історичної науки. **Наукова новизна** ґрунтується на тому, що задекларована проблема висвітлена на основі раніше невідомих архівних матеріалів Польської Республіки. **Висновки.** Радянська політика «українізації» була для більшовицького керівництва одним із засобів зміцнення влади, а не метою діяльності. Вона не передбачала розвиток української культури на засадах загальнолюдських цінностей, створення суверенної української держави.

Намагання радянського уряду українізувати все офіційне й суспільне життя було насправді тактичними й політичними ходами. Зважаючи на все позитивне, що давала «українізація», українська інтелігенція назагал схвалювала й підтримувала її, хоча в академічних і літературних колах сприймала її як тільки часткове задоволення природних прав українського народу, а то й застерігала вже на самих початках перед небезпекою відродження російського великодержавництва й русифікації. Незважаючи на певні труднощі, які виникали під час процесу «українізації», українська мова поступово набувала ширшого застосування, що сприяло активному розвитку літератури, мистецтва, освіти, науки та видавничої справи, а також загальному національно-культурному відродженню. Однак на початку 1930-х рр. «коренізація» значно сповільнилася, а згодом була зовсім зупинена. Посилення адміністративного контролю в управлінні національно-культурним будівництвом не відповідало розвитку автономії союзних республік і зростання національної свідомості їх населення. В УРСР також почалася кампанія проти так званого націоналістичного ухилу, внаслідок чого багато відомих українських політичних, державних і культурних діячів зазнали репресій.

Ключові слова: українізація, українська мова, навчання, освіта, органи влади.

Oleh PYLYPYSHYN

PhD in History, Associate Professor, Associate Professor of the Department of Higher Education Pedagogy and Social Disciplines I. Gorbachevsky Ternopil National Medical University, Ternopil, Ukraine,
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4073-7512>
e-mail: pylypyshyn@tdmu.edu.ua

Vita KOTUBEY

D. in Philosophy, Senior Lecturer at the Department of Geography and Social Disciplines at Mukachevo State University, Mukachevo, Ukraine
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8050-8549>
e-mail: [vitakotubej@gmail.com](mailto:vita Kotubej@gmail.com)

THE CONSEQUENCES OF UKRAINIANIZATION IN THE USSR AS OF 1930 (ON THE ARCHIVAL MATERIALS OF THE POLISH REPUBLIC)

Abstract. Purpose – of the article is to analyze the course and consequences of the process of Ukrainization on the territory of Ukraine as of 1930. **The research methodology** of the study is based on the principles of historicism, systematicity and a critical approach, on general scientific and special methods of historical science. The scientific novelty is based on the fact that the declared problem is covered on the basis of previously

unknown archival materials of the Polish Republic. **Conclusions.** For the Bolshevik leadership, the Soviet policy of «Ukrainization» was a means of strengthening power, not a goal. It did not envisage the development of Ukrainian culture on the basis of universal values or the creation of a sovereign Ukrainian state. The Soviet government's attempts to Ukrainize all official and social life were in fact tactical and political moves. Given all the positive benefits of «Ukrainization», the Ukrainian intelligentsia generally approved and supported it, although in academic and literary circles it was perceived as only partial satisfaction of the natural rights of the Ukrainian people, and even warned at the very beginning against the danger of reviving Russian great power and Russification.

Despite certain difficulties that arose during the process of «Ukrainization», the Ukrainian language gradually became more widely used, which contributed to the active development of literature, art, education, science, and publishing, as well as to the overall national and cultural revival. In the early 1930s, however, «indigenization» slowed considerably, and later was stopped altogether. The strengthening of administrative control in the management of national and cultural construction did not correspond to the development of the autonomy of the union republics and the growth of national consciousness among their populations. The Ukrainian SSR also launched a campaign against the so-called nationalist bias, which resulted in repression of many prominent Ukrainian political, state, and cultural figures.

Keywords: Ukrainization, Ukrainian language, training, education, authorities.

Постановка проблеми. Політика «українізації», започаткована більшовицьким керівництвом у 20–30-ті рр. XX ст., була частиною офіційного політичного курсу «коренізації», проголошеного на XII з'їзді РКП(б) 1923 р. Метою цієї політики було зміцнення впливу центральної влади в національних республіках після формування СРСР як унітарної держави. «Українізація» задовольняла потребу в розширенні ідеологічного впливу комуністичної партії на українське суспільство. Правовими підставами для реалізації цієї політики стали декрет РНК УРСР «Про заходи у справі українізації шкільно-виховних і культурно-освітніх установ» від 27 липня 1923 р., постанови ВУЦВК і РНК УРСР «Про заходи забезпечення рівноправності мов та про допомогу розвитку української мови» від 1 серпня 1923 р. і «Про заходи термінового проведення повної українізації радянського апарату» від 30 квітня 1925 р.

Згідно з цими документами, планувалася насамперед українізація шкільних, виховних і культурно-освітніх закладів, а також поступове запровадження української мови в усіх радянських і господарських установах, з організацією спеціальних курсів для вивчення української мови. Крім того, передбачалося залучати корінне населення республіки до державного та господарського будівництва, а також враховувати національні фактори під час комплектування партійного і державного апарату та громадських організацій.

Політика українізації була ініціативою комуністичного тоталітарного режиму, що полягає в залученні українців до роботи в радянських, партійних і громадських установах. Метою цієї політики було нейтралізувати національно-визвольні прагнення українського народу та зміцнити більшовицьку владу в УРСР. Передбачалося використання національних кадрів у радянських структурах, а також розширення ідеологічного впливу комуністичної партії на українське суспільство через українську мову та підтримку «пролетарських елементів» у національному культурному житті. Одночасно українізація справила позитивний вплив на розвиток української мови і культури. Наприклад, у 1929 р. приблизно 92% дітей в УРСР навчалися в україномовних початкових школах, а на початку 1930-х рр. більшість газет і книг виходила українською мовою. Однак з часом політика українізації зазнала змін, що призвело до репресій та суворой цензури, які негативно вплинули на українську інтелігенцію та культурне життя, особливо під час Голодомору.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Тема українізації в радянській Україні протягом 1920–30-х рр. є суттєвим елементом вивчення української історії, що привертає увагу багатьох дослідників. У цей період радянська влада намагалася впровадити українську мову та культуру в офіційні інституції. Однак ці зусилля призвели до різноманітних соціальних і етнонаціональних наслідків.

Науково-довідкові матеріали, такі як «Політика українізації в радянській Україні (1920–1930-ті рр.)» [1] та колективна монографія «Українізація 1920–1930-х рр.: передумови, здобутки, уроки» [2], детально висвітлюють як позитивні, так і негативні аспекти цієї політики. Дослідження демонструють, що, хоча українізація принесла певні здобутки в інтеграції української культури, вона також посилювала розбіжності між різними регіонами країни, зокрема між Наддніпрянщиною, Поділлям, Волинням і індустріальним Південним Сходом.

Спостереження О. Рафальського про політико-правовий статус національних меншин ілюструють складність стосунків між українським суспільством і радянською політикою національної ідентичності, що залишає багато запитань для подальшого аналізу [3]. У роботі «Педагогічні кадри Донбасу і політика українізації (1920–1930-ті роки)» І. Богінська детально досліджує особливості кадрового забезпечення освітньої системи Донеччини в період до українізації. Дослідниця справедливо зазначає про домінування класового підходу у відборі педагогічних працівників для Донбасу, а також про поширене серед партійних діячів нехтування національними особливостями УРСР [4].

О. Обидьонова в дисертації «Національні меншини Донбасу в 20–30-ті роки XX століття» вказує на цікавий факт високого рівня урбанізації меншин Донецько-Криворізького регіону [5]. К. Колісник у роботі «Проведення політики українізації на Харківщині в 1923–1932 рр.» аналізує українізацію з різних аспектів у столичному житті України та її окрузі [6]. Л. Місінкевич у дисертації «Національні меншини Поділля в 20–30-х рр. XX ст.» досліджує національну політику радянської влади щодо меншин Поділля [7]. В. Стремєцька в дослідженні «Політика українізації на Півдні України у 20–30-ті роки XX ст.» вивчає українізацію губернського, окружного, районного та сільського апаратів, а також профспілкових і партійних організацій півдня України, підкреслюючи її високу результативність [8].

Мета статті – проаналізувати хід та наслідки процесу українізації на території України станом на 1930 р.

Виклад основного матеріалу. На початку квітня 1930 р. Центральна комісія з українізації в УРСР зобов'язала районні українізаційні комісії завершити до кінця жовтня цього ж року перевірку стану процесу українізації: рівень знань української мови на усій території радянської України. Перш за все, перевірки мали виявити якого рівня володіння українською мовою досягли ті чиновники, які під час попередніх іспитів здобули лише другий або третій рівень. Одночасно центральна комісія звернулася до ряду місцевих органів влади УРСР, зокрема, до Наркомату освіти і Центральної прокуратури, а також до партійних установ і окружних комісій українізації, з вимогою покращити стан українізації в освіті, провести детальні перевірки володіння українською мовою серед професорсько-викладацького складу ЗВО усіх рівнів. Центральна комісія проводила певні зміни в діяльності «Державного Видавництва УРСР», притягуючи до відповідальності осіб, які будь-яким чином виявляють вороже ставлення до українізації та свідомо не виконували розпоряджень уряду. Окрема вимога була до ЦК КПУ, з проханням прискорити українізацію серед партійних службовців старшого віку та молоді [9, s. 25].

Наведемо декілька повідомлень з радянської преси 1930 р. про накази, видані в ході «ефективної українізації». Приміром, Наркомат освіти видав наказ про те, що всім студентам, які завершують навчання, з недостатнім знанням української мови на «перший розряд», не видаватимуть дипломів, а лише тимчасові посвідчення. ОК КПУ в Харкові видав далекосяжні постанови: вести партійну агітацію в містах на 75 %, а на селі тільки українською мовою. Комісаріат соціальної освіти дуже інтенсивно займався подальшим впровадженням української мови як мови навчання у якомога більшій кількості шкіл, підпорядкованих цьому комісаріату [9, s. 25].

Проте, впродовж кількох років кампанія українізації все ще не мала достатнього прогресу і відповідні офіційні установи та відділи УРСР все ще «посилюють діяльність» у цьому напрямі. Необхідно усвідомити і той безсумнівний факт, що, враховуючи відомі прийоми КПУ в «організації» політичного і громадського життя в Україні, українізаційна акція могла бути завершена в короткі терміни. Це цілком недвозначно доводить, що, якщо з одного боку українізаційні прагнення правлячої КП офіційно дуже сильно афішуються, з іншого – ці ж чиновники не проводили практичних заходів, як очікувалося, для реального здійснення процесу українізації. Тому офіційне намагання уряду українізувати все офіційне й суспільне життя було насправді тактичними й політичними ходами [9, s. 26].

Про це свідчать підсумки Всеукраїнської партійно-просвітницької конференції, що відбулася 20 квітня 1930 р. у Харкові, на якій один із членів ЦК КПУ А. Хвиля заявив, «що справа українізації справді пов'язана з національною справою, але вона має служити насамперед революції й уникати всіх націоналістичних моментів», що було досить рішуче.

В свою чергу О. Стецький, який, «не відкидаючи інтернаціоналізму як основи навчання, вимагав урахування в шкільній системі національних відмінностей і навчання на основі українських традицій» [9, s. 26].

Тим не менше конференція прийняла резолюції відповідно до вимог ЦК КПУ, а для вирішення організаційних питань обрала комісію з 15 осіб, завданням якої було запровадити обов'язкове навчання в школах всіх дітей від 7 років – лише рідною мовою дитини, але будь-яка традиція з націоналістичними тенденціями повинна бути опущена в освіті, а головною основою навчання мали бути приклади з життя пролетаріату та III Інтернаціоналу, оскільки метою навчання є виховання дитини як майбутнього борця пролетарської революції. Як зазначала радянська преса у 1930 р. – «завдання виховання дитини рідною мовою майже абсолютно неможливе через гостру нестачу належно підготовленого педагогічного персоналу, внаслідок чого, звісно, залишиться, як було, тобто дитина, якщо взагалі вчитиметься, то тією мовою, якою буде володіти вчитель, тобто в першу чергу російською» [9, s. 27].

Якщо взяти до уваги згаданий наказ Освітньої комісії про видачу випускникам ЗВО тільки свідоцтв, а не дипломів, то слід вважати само собою зрозумілим, що в цих ЗВО знання української мови як викладачами, так і студентами, були на дуже низькому рівні а це означало, що найближчим часом ці університети не в змозі забезпечити школи відповідною кількістю вчителів. Слід згадати, що Наркомат соціальної освіти мав намір додатково відкрити 8500 нових шкіл з українською мовою навчання до вже нібито існуючих 16 800 шкіл. Цифрові дані, звісно, почерпнуті з радянської преси, яка також нарікала на брак кваліфікованих учителів і відповідних підручників та шкільних бібліотек [9, s. 26].

Постановою центральних органів влади УРСР травень 1930 р. було визначено для проведення агітаційної кампанії з поширення української книги. Кампанія під назвою «Місячник пропаганди української книги» виявилася цілковито невдалою, оскільки, крім офіційних гасел чиновників, простий народ не цікавився нею зовсім. Радянська преса опублікувала ряд статей про діяльність державного видавництва УРСР. Зі змісту цих публікацій видно, що в 1927–1928 рр. «Українське державне видавництво» надрукувало 105 млн. примірників книжок, у 1928–1929 рр. – 187 млн., а в 1929–1930 рр. має намір видати 320 млн. примірників книжок. Обороти видавництва зріс з 6,4 до 13,3 млн. крб., але подальшому розвитку заважала нестача паперу і поганий стан поліграфічної промисловості. Також бракувало редакторів та авторів, що могло призвести до невиконання запланованої програми в повному обсязі [9, s. 27].

Крім цього, на травень 1930 р. радянська преса в Україні видавала 103 щоденні журнали, в тому числі – 42 селянські, 23 робітничі, 14 комсомольських і 24 науково-літературних. Загальний наклад цих журналів становив 4 млн примірників на рік, з них – 90% українською мовою, 7% російською та 3% іншими мовами. Найбільший наклад друкував центральний селянський журнал «Радянське село» (610 тис. примірників), за ним – центральна газета КПУ «Комуніст» (142 тис.), «Вісті» (110 тис.), «Комсомолец України» (74 тис.), селянський журнал Шевченківського району «Радянська думка» (72 тис.), «Зоря» в Дніпропетровську (50 тис.), «Пролетарська правда» в Києві (45 тис.), «Чорноморська комуна» в Одесі, «Луганська Правда» і «Диктатура Труда» в Сталіно (40 тис.), «Кочегарка» в Артемівську (30 тис.). Водночас спорадично видавалися (біля 200) неперіодичні журнали так звані роз'їзні редакції, які працювали на КП УРСР [1, s. 27]. «Промисловість» видавала згаданих вище журналів (неперіодичних) 210, вищі наукові установи та армія 134 – усі російською мовою. Згідно журналу «Вісті» за травень 1930 р., з якого взято наведену інформацію, опубліковано в УРСР, поза щоденними газетами, 328 (в тому числі 278 українською) щотижневиків, двотижневиків і щомісячників річним накладом 22457 тис. примірників [9, s. 27].

Висновки. Радянська політика «українізації» була для більшовицького керівництва одним із засобів зміцнення влади, а не метою діяльності. Вона не передбачала розвитку української культури на засадах загальнолюдських цінностей, створення суверенної української держави. Намагання радянського уряду українізувати все офіційне й суспільне життя було насправді тактичними й політичними ходами. Зважаючи на все позитивне, що давала «українізація», українська інтелігенція назагал схвалювала й підтримувала її,

хоча в академічних і літературних колах сприймала як тільки часткове задоволення природних прав українського народу, а то й застерігала вже на самих початках перед небезпекою відродження російського великодержавництва й русифікації.

Незважаючи на певні труднощі, які виникали під час процесу «українізації», українська мова поступово набувала ширшого застосування, що сприяло активному розвитку літератури, мистецтва, освіти, науки та видавничої справи, а також загальному національно-культурному відродженню. Однак на початку 1930-х рр. «коренізація» значно сповільнилася, а згодом була зовсім зупинена. Посилення адміністративного контролю в управлінні національно-культурним будівництвом не відповідало розвитку автономії союзних республік і зростання національної свідомості їх населення. В УРСР також почалася кампанія проти так званого націоналістичного ухилу, внаслідок чого багато відомих українських політичних, державних і культурних діячів зазнали репресій.

Список літератури

1. Політика українізації в радянській Україні (1920–1930-ті рр.): науково-допоміжний бібліографічний показник / упоряд. П. Бондарчук, В. Даниленко, Г. Єфіменко. Київ, 2003. 219 с.
2. Українізація 1920–1930-х рр.: передумови, здобутки, уроки: монографія / ред. В. Смолій. Київ, 2003. 391 с.
3. Рафальський О. Національні меншини України у XX ст.: історіографічний нарис. Київ: Поліус, 2000. 447 с.
4. Богінська І. Педагогічні кадри Донбасу і політика українізації (1920–1930-ті рр.): автореф. дис. ... канд. іст. наук. Донецьк, 2000. 19 с.
5. Обидьонова О. Національні меншини Донбасу в 20–30-ті роки XX століття: автореф. дис. ... канд. іст. наук. Донецьк, 2000. 19 с.
6. Колісник К. Проведення політики українізації на Харківщині в 1923–1932 рр.: автореф. дис. ... канд. іст. наук. Харків, 2001. 23 с.
7. Місінкевич Л. Національні меншини Поділля в 20–30-х рр. XX ст.: автореф. дис. ... канд. іст. наук. Київ, 2000. 19 с.
8. Стремєцька В. Політика українізації на Півдні України у 20–30-ті рр. XX ст.: автореф. дис. ... канд. іст. наук. Миколаїв, 2001. 20 с.
9. Sprawozdanie z życia mniejszości narodowych (za II i III kwartał 1930 r.). Wydział narodowosciowy. Warszawa 1930. T 20. 92 s.

References

1. Policy of Ukrainization in Soviet Ukraine (1920s–1930s). (2003). Scientific and auxiliary bibliographic index / P. Bondarchuk, V. Danylenko, H. Yefimenko. Kyiv [in Ukrainian].
2. Smolii, V. (ed.) (2003). Ukrainization of the 1920s and 1930s: Prerequisites, Achievements, Lessons. Kyiv [in Ukrainian].
3. National Minorities of Ukraine in the Twentieth Century: A historiographical essay. (2000). Kyiv [in Ukrainian].
4. Bohinska, I. (2000). Pedagogical Staff of Donbas and the Policy of Ukrainization (1920-1930): Extended abstract of Candidate's thesis (history). Donetsk [in Ukrainian].
5. Obidyonova, O. (2000). National Minorities of Donbas in the 20s – 30s of the XX century: Extended abstract of Candidate's thesis (history). Donetsk [in Ukrainian].
6. Kolisnyk, K. (2001). Implementation of the Ukrainianization Policy in the Kharkiv Region in 1923–1932: Extended abstract of Candidate's thesis (history). Kharkiv [in Ukrainian].
7. Misinkevych, L. (2000). National Minorities of Podillia in the 20–30s of the XX century: Extended abstract of Candidate's thesis (history). Kyiv [in Ukrainian].
8. Stremetska, V. (2001). Policy of Ukrainization in the South of Ukraine in the 20s –30s of the XX century: Extended abstract of Candidate's thesis (history). Mykolaiv [in Ukrainian].
9. Sprawozdanie z życia mniejszości narodowych (za II i III kwartał 1930 r.). Wydział narodowosciowy. (1930). Warszawa [In Polish].

Надійшла до редакції / Received: 04.11.2024

Схвалено до друку / Accepted: 16.12.2024

УДК 94(477)“1953/1964”+2-7:2-84
DOI: 10.31651/2076-5908-2024-2-91-99

Микита АКЦИОК

аспірант кафедри вітчизняної і зарубіжної історії
Горлівського інституту іноземних мов, м. Дніпро, Україна
ORCID: <https://orcid.org/0009-0002-8436-871X>
e-mail: dudewashere@ukr.net

АНТИРЕЛІГІЙНА КАМПАНІЯ ДОБИ «ВІДЛИГИ» В ПОЛІТИЧНОМУ АСПЕКТІ

Анотація. Мета статті – аналіз чинників, які потенційно могли сприяти трансформації релігійних організацій у політичні. Для цього необхідно дослідити структуру релігійних організацій, кількість прихильників, систему поповнення кадрів, матеріальну базу, їхню фінансову і господарську діяльність. **Наукова новизна.** На основі архівних матеріалів доводиться, що релігійні організації мали значний політичний потенціал. Наявність потенційного політичного опонента стала причиною масштабної антирелігійної кампанії у період «відлиги». **Висновки.** У релігійних організацій був наявний політичний потенціал, котрий за певних умов міг призвести до їхньої трансформації в політичні організації. Така ситуація зумовлювалася наступними чинниками: наявністю у релігійних організацій міцної матеріальної бази, значною кількістю прихильників, кількість яких щороку ставала більшою; функціонуюча система поповнення кадрів, які виховувались на відмінній від пануючої в СРСР ідеології; прошарок активного духовенства, котрий міг ефективно організувати функціонування парафії; зрештою, тим фактом, що релігійні організації фінансово не залежали від держави і могли задовольняти власні потреби самостійно.

Ключові слова: антирелігійна кампанія, «відлига», релігійні організації, політичні організації, трансформація.

Mykyta AKSIUK

Graduate student of the Department of Ukrainian and Foreign History of
the Horlivka Institute of Foreign Languages, Dnipro, Ukraine
ORCID: <https://orcid.org/0009-0002-8436-871X>
e-mail: dudewashere@ukr.net

ANTI-RELIGIOUS CAMPAIGN OF THE “THAW” AGE IN A POLITICAL ASPECT

Abstract. The purpose of the article is to identification of factors that are potentially could contribute to the transformation of religious organizations into political ones. To do this it is necessary to analyze the structure of religious organizations, the number of followers, the recruitment system, the material base, their financial and economic activities. **Scientific novelty.** On the basis of archival materials, it is proved that religious organizations had significant political potential. The presence of a potential political opponent caused a large-scale anti-religious campaign during the «thaw». **Conclusions.** Religious organizations had political potential, which under certain conditions could lead to their transformation into political organizations. This situation was determined by the following factors: the presence of religious organizations with a strong material base, a significant number of followers, the number of which was increasing every year, a functioning system of recruiting personnel who were educated on an ideology that deferred from the dominant ideology in the USSR, a layer of active clergy who could effectively organize the functioning of the parish, last but not least religious organizations were financially independent of the state and could meet their own needs independently.

Keywords: anti-religious campaign, «thaw», religious organizations, political organizations, transformation.

Постановка проблеми. У роки Другої світової війни радянське керівництво змінило вектори релігійної політики держави. Лихоліття війни вимагало залучення усіх наявних у СРСР ресурсів, щоб згуртувати населення для продовження боротьби із нацистською Німеччиною. У 1943 р. було відновлено інститут патріаршества православної церкви, дозволено здійснювати богослужіння, реєструвати релігійні громади і молитовні будинки із церквами, починається поступове відновлення системи духовної освіти тощо. Розпорядженням Ради народних комісарів СРСР за № 17350-р, держбанку СРСР дозволяли відкривати церкві рахунки для збереження її коштів.

Після війни використання церкви в інтересах державної політики на міжнародній і внутрішній аренах не припинялось. Організовувати взаємодію між урядом і релігійними організаціями, а також слідкувати за втіленням релігійної політики у життя мали утворенні

впродовж 1943–1944 рр. спеціальні державні органи – Рада у справах Руської православної церкви (РС РПЦ) і Рада у справах релігійних культів (РСРК). Зміна засад релігійної політики із воєнничого атеїзму на більш ліберальне ставлення дозволила релігійним організаціям зміцнити свої суспільні позиції. Зокрема, вдалося відновити організаційну структуру, набути значну матеріальну базу, до міри відновити і поповнити склад духовенства, збільшити кількість прихильників, налагодити господарську та комерційну діяльність. Так, керівництво періоду «відлиги» від початку зіштовхнулося з фактично автономною структурою всередині держави, що мала всі ознаки політичної організації. Побачивши потенційного політичного супротивника, партійна верхівка одразу спробувала істотно його послабити. Щоб убезпечити себе від можливого сценарію, коли релігійні організації зможуть трансформуватися в організації політичні, комуністична партія розпочала наступ на релігію.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Починаючи огляд історіографії проблеми, варто звернути увагу на дослідження О. Лисенка «По́за Божими заповідями: релігійна політика тоталітарних режимів в Україні у 1939–1946 рр.» (2023), де проаналізовані причини, що підштовхнули Сталіна до відновлення релігійного життя в СРСР. Загалом, аналіз наукового доробку дослідників, котрі торкалися питання релігійної політики СРСР періоду «відлиги», дозволяє говорити, що єдиного погляду відносно причин антирелігійної кампанії не існує. Як правило, зазначається, що існував комплекс причин, котрий і зумовив початок наступу на релігійні організації. Так, В. Войналович основну причину наступу на релігійні організації вбачає у прийнятті партійною верхівкою програми побудови комуністичного суспільства, що не передбачала будь-якої опозиції правлячій ідеології [1]. Думки, що рішення про форсоване подолання релігійного світогляду радянська влада прийняла у контексті утвердження ідеї побудови комунізму в найближчому майбутньому, дотримуються В. Баран [2] та І. Луковенко [3]. Втім варто зауважити, що рішення про остаточну перемогу соціалізму в СРСР і програму побудови комунізму були прийняті на ХХІ і ХХІІ з'їздах КПРС у 1959 і 1961 рр., тоді як перші спроби «владнати справи» з релігійними організаціями комуністична верхівка здійснює мали місце ще в 1954 р.

Дехто з авторів вважає, що вирішальним фактором антирелігійної кампанії було особисте негативне ставлення до релігії першого секретаря ЦК КПРС М. Хрущова [4]. Хоча, на нашу думку, позиція останнього не могла бути іншою, адже його зростання як партійного лідера відбувалося на тлі розгнужаної антирелігійної політики влади 1920–30-х рр. Відтак це навряд чи могло бути вирішальним чинником, що зумовив зміну релігійної політики. Натомість В. Єленський пише, що антирелігійна кампанія «була б неможлива принципово, якби Перший секретар, а згодом і прем'єр не виявили неблаганну волю до заглушення релігійної активності й якнайшвидшого викорінення релігійності взагалі». Він також відзначає, що здійсненню антирелігійної кампанії посприяли і досягнення науково-технічної сфери. Остання розгорталася на тлі виходу першого штучного супутника на орбіту Землі, польоту Ю. Гагаріна у космос тощо [5]. Втім останні аргументи не видаються аж занадто переконливими, оскільки старт антирелігійній кампанії було дано ще в 1954 р., тобто задовго до згаданих подій.

Важливими і найближчими до нашої позиції є висновки О. Шубіна, котрий вбачає основну мету державного тиску на релігію, принаймні стосовно православної церкви, у тому, аби повернути релігійну організацію у «рамки, за межі яких РПЦ далеко вийшла після війни». Це зумовлювалося тим, що партійно-державний апарат після смерті Сталіна послабив контроль над суспільством, а церква за таких умов продовжувала би існувати як незалежна корпорація із «власним господарством, ідеологією та військовою дисципліною» [6]. Зі свого боку, О. Лахно, дослідивши протестантські громади України зазначив, що релігійна політика радянської держави на межі 1950–60-х рр. зумовлювалася поширенням релігійних ідей серед радянського суспільства, тоді як комуністична ідеологія мала б замінити собою і віру, і церкву [7]. Додатковим, але не менш значущим фактором, що зумовив наступ на церкву, В. Войналович [1] і О. Шубін [6] називають економічний, адже радянська влада шукала можливостей заволодіти великими прибутками, котрими розпоряджались релігійні організації.

Отже, наявна історіографія проблеми розкриває значну кількість аспектів, що призвели до антирелігійної кампанії. Разом з тим варто відзначити, що політичні причини

антирелігійної кампанії увагою дослідників оминались, а зосереджувалась, у першу чергу, на ідеологічній несумісності релігії та комунізму. На нашу думку, політичне керівництво доби «відлиги» побачило в релігійних організаціях потенційного політичного опонента. З метою недопущення трансформації релігійних організацій у політичні, коли «керівній і спрямовуючій» ролі комуністичної партії буде сформована альтернатива, по релігійних організаціях було нанесено превентивного удару.

Мета статті – проаналізувати чинники, що здатні були вплинути на процес трансформації релігійних організацій у політичні. У цьому ракурсі, ставиться завдання виокремити складові діяльності релігійних організацій, що могли сприяти потенційній трансформації й якими були розгалужена організаційна структура, наявність значної кількості прихильників (віруючі), система виховання і поповнення кадрів, окрема ідеологія, міцна матеріальна база, а також фінансова і господарська незалежність від держави.

Виклад основного матеріалу. Перші кроки, здійсненні керівництвом періоду «відлиги» у релігійній сфері, жодним чином не виглядали ліберальними. 7 липня 1954 р. ЦК КПРС прийняв постанову «Про значні недоліки у проведенні науково-атеїстичної пропаганди та заходи з її покращення», що ознаменувала початок активних дій проти релігійних організацій. Причини, що змусили радянську владу вдатись до цього, наводились у постанові як відповідна реакція на пожвавлення діяльності «церковників та сектантів», котрі усіма доступними їм засобами намагаються «розширити і укріпити свій вплив на населення». Саме ця обставина, на нашу думку, змусила владу вступити з церковниками в боротьбу за населення. Це означає, що влада побоювалася впливу церкви як політичної організації.

Радянська влада вважала, що за допомогою преси, благодійної діяльності й урочистих богослужінь церква намагається залучити якомога більше громадян до релігії. Закономірним результатом таких дій вони називали відрив громадян від свідомої й активної участі у будівництві комунізму [8, с. 428–429]. Головну причину, що дозволила церкві активізуватися, комуністична верхівка вбачала у відсутності належно поставленої науково-атеїстичної пропаганди. Отже, остання, вочевидь, розглядалась як засіб боротьби з релігією. Провина за таку недалекоглядність лягала на всі ланки державно-партійної вертикалі від республіканських ЦК, райкомів і обкомів КПРС аж до громадських організацій, професійних спілок і первинних партійних організацій. Зокрема, в постанові зазначалося, що серед частини радянських і партійних робітників укорінилась думка, що після ліквідації класової бази церкви і припинення її «контрреволюційної діяльності» необхідність атеїстичної пропаганди відпала, адже у ході комуністичного будівництва релігійна ідеологія викориниться сама собою.

За нових умов, коли партійне керівництво відмовилося від використання масових репресій, йому довелося шукати інші ресурси для протидії релігійним організаціям. Протиставити релігійній активності воно пропонувало науково-атеїстичну пропаганду. З цією метою, до антирелігійної роботи залучався весь партійно-державний апарат. Організація заходів із постановки науково-атеїстичної пропаганди лягала на плечі республіканських ЦК, райкомів і обкомів партії. Основне завдання, яке необхідно було реалізувати, полягало у «викритті реакційної сутності релігії та тієї шкоди», що вона приносить, коли відволікає частину громадян від комуністичного будівництва [8, с. 430]. Щоб реалізувати намічені завдання було передбачено широкий спектр форм і засобів здійснення «ідейно-політичного впливу»: лекції, доповіді, бесіди, преса, радіо, кіно, театр.

Відділу пропаганди і агітації ЦК КПРС доручалося ввести цикл лекцій з науково-атеїстичної пропаганди у програми університетів марксизму-ленінізму і до семінарів пропагандистських працівників, з метою підготовки кадрів у сфері науково-атеїстичної пропаганди. Значний обсяг роботи було передбачено для Міністерства культури СРСР і його республіканських колег, котрі, разом із Всесоюзним товариством із розповсюдження політичних і наукових знань, мали слідувати не лише за постановкою лекційної пропаганди природничо-наукових знань, але й опікуватись виданням науково-атеїстичної літератури, випуском документальних і художніх фільмів з відповідної тематики тощо [8, с. 430–431]. Міністерство вищої освіти СРСР і республіканські міністерства просвітництва мали посилити виховну роботу серед учнів і студентів у дусі воєнничого атеїзму,

«викладання предметів (історія, література, природознавство, фізика, хімія та ін.) наситити атеїстичним змістом, а до програм вишів із діалектичного й історичного матеріалізму включити теми з науково-атеїстичних питань». До відповідної пропаганди залучали також комсомольські та профспілкові організації. Державні видавництва зобов'язували активізувати випуск літератури з питань релігії і атеїзму. Зокрема, роботи класиків марксизму-ленізму з цих питань, окремі роботи і фрагменти античних мислителів і французьких просвітників, художні твори класиків російської і зарубіжної літератури тощо. До висвітлення питань природничо-наукової й атеїстичної пропаганди мали підключитись редакції центральних і місцевих газет і журналів [8, с. 431–432].

У стислі терміни ЦК КПУ прийняв постанову «Про заходи з виконання постанови ЦК КПРС “Про значні недоліки у проведенні науково-атеїстичної пропаганди та заходи з її покращення”». Вже наприкінці серпня 1954 р. засідання бюро обкомів комуністичної партії України затверджували власні постанови. Так, Кіровоградський обком КПУ 28 серпня 1954 р. затвердив постанову «Про заходи з виконання постанови ЦК КПРС “Про значні недоліки у проведенні науково-атеїстичної пропаганди та заходи з її покращення”». Вона майже повністю повторювала текст центральної постанови КПРС, перелік обов'язкових заходів так само залишився без змін. Єдиним доповненням можна вважати укази міськомам і райкомам КПУ організувати обговорення постанови ЦК КПРС на закритих зборах первинних партійних організацій [9, арк. 13–18]. Отже, антирелігійна пропаганда мала поширюватись серед усіх верств і вікових категорій населення, а для втілення постанови у життя були задіяні всі ланки партійної системи.

Після прийняття постанови ЦК КПРС, адміністративний тиск на релігійні організації істотно посилювався. Чиновники втручались у внутрішнє життя релігійних громад, утисків зазнавало духовенство, значно збільшилась кількість антирелігійних публікацій. Дії органів влади нерідко супроводжувались порушенням діючого законодавства про культи, що закономірно викликало обурення вірян і наражалося на спротив. Так, у с. Білоусівці Черкаської обл. невдоволенні віруючі почали кидати каміння у людей, яких очолював голова Драбівського райвиконкому. Водночас вони намагалися винести культові речі з молитовного будинку [10, арк. 154, 169–173].

Невдоволення діями влади значної частини населення змусило радянську владу змінити тактику та відмовитися від жорстких адміністративних дій. Вже 10 листопада 1954 р. вийшла інша постанова ЦК КПРС «Про помилки у проведенні науково-атеїстичної пропаганди серед населення». На відміну від липневої, листопадову постанову опублікували у центральній і місцевій пресі задля того, щоб її побачило якомога більше мешканців СРСР. У ній безпосередньо зазначалося, що «мають місце випадки, коли на сторінках преси і в усних виступах пропагандистів деякі служителі релігійних культів і віруючі безпідставно зображуються людьми, які не заслуговують політичної довіри», повідомлялося про факти адміністрування релігійних громад, грубого ставлення до духовенства тощо [8, с. 446–447]. Отже, партійне керівництво не бажало втратити прихильність значної частини населення держави, що теж було питанням суто політичним.

Провину за такі перегини в антирелігійній роботі, що «повністю суперечать програмі і політиці комуністичної партії», ЦК КПРС знову переклав на нижчі партійні та державні органи. Відповідно республіканські ЦК, обкоми і крайкоми КПРС зобов'язували припинити дії, що суперечать лінії партії і Конституції СРСР. Так, комуністична партія намагалася видати себе за захисників конституційних прав віруючих. У постанові зазначали, що раніше церква переслідувалася тільки через антиурядову й антирадянську діяльність, тепер же соціальне коріння релігії підірване, «знищена база, на котру спиралась церква», і духовенство в більшості має лояльні позиції щодо радянської влади. Отже, боротьба із «релігійними передсудами» набула суто ідеологічного характеру – боротьби наукового і релігійного світоглядів [8, с. 447–448]. Не дивлячись на допущені помилки, послаблення науково-атеїстичної пропаганди постанова не передбачала, що означало продовження боротьби за душі віруючих.

Одразу після публікації цієї постанови, обласні уповноважені РС РПЦ і РСРК отримали завдання визначити, якою буде реакція на неї духовенства та вірян. Отриманні дані необхідно було надати телефоном, а потім письмово, не пізніше 15 листопада (для РС

РПЦ) і 20 листопада (для РСРК) [11, арк. 37; 12, арк. 28]. В цілому, відгуки були позитивними, адже листопадова постанова ЦК змогла заспокоїти і духовенство, і вірян, які вже передбачали нові репресії проти церкви. Так, старший пресвітер євангельських християн-баптистів у Кіровоградській обл. Медушевський в особистій бесіді з обласним уповноваженим П. Бондаренко зауважив: «Пресвітери громад, там де я бував, знаходяться у стані розгубленості і питають мене: чи не закриють усі церкви в СРСР?». Далі він дякував комуністичній партії й уряду за турботу, що «швидко і своєчасно» відреагували на неправильні нападки [13, арк. 94–95]. Екзарх України, митрополит Іоанн висловився наступним чином: «Премудра постанова. Дуже радий і вдячний. Усе там зважено, ніхто нічого сказати не може. Вперше дається детальний коментар до статті конституції з цього питання. А найголовніше на віруючих і духовенство не лягає політична тінь за те, що вони вірують» [10, арк. 183–184]. Очевидно, реакція віруючих і загалом усього населення задовольнила вище партійне керівництво. Віряни, разом із духовенством, дякували КПРС, уряду, особисто М. Хрущову, висловлювали лояльність і відданість «радянській вітчизні», хоча напевно вони могли сказати щось інше.

Безперечно радянську владу конфесії цікавили саме як організації в «ленінському» прочитанні цього терміну, тобто як структури, що об'єднують людей для досягнення політичних цілей. Невипадково, напевно, М. Хрущов в інтерв'ю В. Херсту відзначав: «У нашій країні багато церков, і кожна з них має повну свободу дій, якщо вона не втручається у політичне життя держави. Якщо служителі церкви будуть переплітати свою проповідницьку діяльність із політичною агітацією проти радянського устрою, це буде порушенням нашої Конституції» [14, с. 3].

Яку ж інформацію мали збирати уповноважені Рад і передавати у вищі інстанції? Звіти уповноважених передбачали надання комплексної інформації, починаючи від характеристики роботи уповноважених, динаміки змін кількісного складу релігійних громад і духовенства, кількості отриманих скарг і клопотань про відкриття церков, – до характеристики конкретних дій духовенства, церковних рад і релігійних громад зі зміцнення церкви. У тому числі, й окремі звіти щодо діяльності монастирів і духовних навчальних закладів [11, с. 15–19]. Загалом, період взаємин держави з релігійними організаціями після листопадової постанови ЦК дослідники характеризують як вельми сприятливий для більшості конфесій [1, с. 82; 4, с. 107]. Хоча дві попередні постанови ЦК з питань релігійної політики, прийняті за досить короткий проміжок часу, разом із бажанням контролювати настрої населення, свідчили, що релігійне питання неабияк непокоїло партійне керівництво.

Чи були у влади підстави для політичних підозр? Щоб відповісти на це запитання варто з'ясувати загальний стан релігійних організацій в Українській РСР напередодні нової фази антирелігійної кампанії. Почнемо з православної церкви, найбільшої конфесії республіки. На 1 січня 1957 р. в Україні були зареєстровані 8547 діючих церков і молитовних будинків, православне духовенство налічувало 6075 осіб, з яких – 19 єпископів, 5750 священників і 306 дияконів [15, арк. 168]. Загалом, на 1957 р. РПЦ нараховувала 71 архієрея, з яких – 1 патріарх, 7 митрополитів, 29 архієпископів і 34 єпископи. На архієрейському Соборі 1944 р. брали участь лише 38 єпископів. Із 71 архієрея, 56 були висвячені у сан упродовж 1941–1956 рр. [16, арк. 194]. Православна церква мала власний централізований апарат управління, а згідно «Положення про управління РПЦ» 1945 р. вища церковна влада належала Помісному Собору. У періоди між ними управління церквою здійснював Священний Синод разом із Патріархом. Для управління різними галузями церковного життя були створені окремі відділи (управління справами, учбовий, пенсійний комітети). Церква поділялась на єпархії, що очолювались єпархіальним архієреєм, а їхні межі мали співпадати з обласними, крайовими та республіканськими кордонами. Єпархії поділялися на благочинні округи на чолі з благочинними, які призначались архієреєм. Благочинний слідкував за життям парафій та їхніми потребами. Парафіяльна громада очолювалась настоятелем храму для здійснення господарчого, релігійного життя парафії та догляду за храмом.

Уповноважені не вели обліку кількості православних віруючих, тому послуговуватись доводиться даними німецького дослідника Г. Зімона, які наводить П. Бондарчук. Згідно з ними, на кінець 1950 р. кількість парафіян РПЦ у СРСР коливалась у межах 20–40 млн.

осіб, не менше чверті з яких припадало на Україну [4, с. 131]. В Україні діяли 40 зареєстрованих монастирів (30 жіночих і 10 чоловічих) із 2734-ма насельниками [17, арк. 110]. Отже, разом із розгалуженим адміністративним апаратом і централізованою структурою управління, православна церква мала міцну матеріальну базу, котра хоч і поступалась дореволюційним часам, все ж була вельми значною.

Окрім РПЦ, в Українській РСР також діяли інші конфесії. Станом на 1958 р. тут діяли євангельські християни-баптисти (ЄХБ), а зареєстрованих громад налічувалось 1346, разом із 1363 служителями культу. На відміну від православної церкви, ЄХБ вели облік віруючих, і на цей рік їх було 102494 [18, арк. 3]. Якщо порівнювати із попереднім 1957 р., то кількість віруючих зросла більше, ніж на півтори тисячі осіб, а якщо із 1955 р. – то приріст прихильників нараховуватиме більше п'яти з половиною тисячі осіб [15, арк. 344].

Загалом, характерною ознакою цього періоду можна вважати той факт, що кількість зареєстрованих релігійних громад із року в рік повільно зменшувалася, натомість кількість вірян щороку зростала (крім католицької церкви), хоча дані щодо цього часом різняться. Менше з тим, очевидним є факт, що релігійні організації користувались підтримкою значної частини населення, при тому, що дані наведені нижче стосуються лише офіційно зареєстрованих груп. Так, на 1958 р. в Україні, разом із ЄХБ, всього нараховувалось 1847 зареєстрованих релігійних громад, 1732 служителя культу і біля 321500 віруючих, тоді як у 1948 р. віруючих налічувалося 272700. З них на римо-католицьку церкву припадали 170 зареєстрованих громад, 72 ксьондзи і 89600 віруючих. Реформаторська церква (кальвіністи) налічувала 91 громаду, 62 служителів культу, 44600 вірян. Адвентисти сьомого дня – 115 громад, 112 служителів культу, 9368 віруючих. Юдеї – 42 громади, служителів культу – 29 й орієнтовно 31300 віруючих. Старообрядницька церква обох напрямів – 72 громади, 63 служителі культу і 33,5 тис. послідовників. Також незначна частка припадала на молокан – 5 громад, 5 служителів культу, біля 599 вірян і караїмів – 1 громада, 1 служитель культу й 110 вірян [18, арк. 8].

Ефективна діяльність релігійних організацій цілком залежала від наявних у них ресурсів, зокрема, досвідченого й освіченого духовенства. Від них залежала не тільки якісна взаємодія з населенням, поширення релігійної ідеології, а також і організація всього циклу життєдіяльності єпархії. У звітах обласних уповноважених можна чітко прослідкувати залежність активності та міцності релігійної громади від досвіду й авторитету священика. Наведемо декілька прикладів: у 1955 р. до Кіровоградської єпархії із заслання повернулись 5 священиків, яких Кіровоградський єпископ Іннокентій призначив на приходи. Зокрема, Пустотін Іван Семенович (1894 р. н.) за короткий час зміг владнати суперечності між настоятелем церковної громади та групою віруючих у с. Дмитрівці Знаменського району. Останні підозрювали настоятеля у розтраті церковних грошей. Новопризначений священик навів лад, а церковна рада щоквартально мала звітувати перед двадцяткою про фінансово-господарську діяльність, а також опікуватися благоустроєм внутрішнього стану молитовного будинку. Натомість священик Арсеній Ігнатійович Книшов (1901 р. н.) сам попросив єпископа дати йому «найслабший приход». Єпископ призначив його у с. Ігнатівку, де громада була слабка, прибутки незначні, а єпископ мав надавати їм фінансову допомогу, щоб громада могла хоча б сплатити податки. Новий панотець зміг знайти псаломщика, регента із Одеської обл., якого запросив на службу, організував хор, через що зросли відвідуваність церкви й її прибутки. Йому вдалось за 4 місяці служби відремонтувати залізний дах церкви та зробити косметичний ремонт, очевидно, не без допомоги єпархіального управління [19, арк. 4–6]. Відповідно якісно поставлена організаційна робота могла посприяти у тому числі й політичній консолідації.

Із наведених вище фактів видно, що на кожен зареєстрований православний храм припадало менше одного священнослужителя. Одним із засобів, яким намагались подолати дефіцит священиків, була функціонуюча система поповнення кадрів. Вона складалася з 2 духовних академій та 8 семінарій. В Українській РСР працювали три семінарії – Київська, Одеська та Луцька, в яких на 1 вересня 1956 р. навчалися 366 осіб. У 1956–1957 н. р. до духовних семінарій була подана 381 заява на вступ, що на 77 більше, ніж у попередньому році. На перший курс зараховано 113 осіб, із яких до Київської семінарії – 33, Одеської – 40, Луцької – 40. Віковий склад першокурсників мав наступний вигляд: 44 особи у віці від

18 до 20 років (39%), 57 осіб – 21–30 років (54%) і 12 осіб – 30–40 років (7%) [20, арк. 5–6]. Збільшення попиту на духовну освіту серед населення у цей період відзначають й інші автори, наприклад В. Баран [2, с. 202].

Навчання у семінаріях здійснювалось на відмінних від марксизму-ленінізму засадах. Серед світських предметів у семінаріях викладали лише Конституцію СРСР і російську мову, й, як правило, це робили викладачі непов'язані з церквою. Інші дисципліни, що мали вивчати семінаристи (більше двадцяти), були затверджені у статуті православних духовних семінарій 1953 р. З-поміж них – історія Старого і Нового заповітів, катехізис, Священне писання Старого Заповіту, Священне писання Нового заповіту, догматичне богослов'я, моральне богослов'я, основне богослов'я з історією релігії, порівняльне богослов'я, практичне керівництво для пастирів, літургика, гомілетика тощо [21, арк. 14–15].

Від початку навчальної діяльності, згадані семінарії випустили 269 осіб. Так, у 1956 р. випускників було 45 осіб (Київська – 6, Одеська – 21, Луцька – 18) [20, арк. 22]. Можна сказати, що за десятиліття роботи це не надто вражаючий результат, але поряд із цим, зі слів уповноваженого РС РПЦ по УРСР Г. Корчового, «семінарії, за відсутності відсіву, могли б випускати до 120 осібна рік». Щорічно з семінарій відсіювались до 50% учнів через різні причини, як-то служба в армії або неуспішність у навчанні [22, арк. 7]. Навіть якщо прийняти до уваги факт того, що духовні семінарії були взяті на баланс Московської Патріархії лише у 1953 р., за два навчальні роки вони потенційно могли б випустити 240 священників.

Окрім православних семінарій, в Українській РСР не було закладів духовної освіти інших конфесій, хоча це не означає, що вони не опікувалися питаннями поповнення особового складу. Протестантські громади самостійно обирали собі пресвітерів із найбільш авторитетних членів. Старші пресвітери ЄХБ, разом із релігійними громадами, опікувалися вихованням і підготовкою проповідників. З цією метою вони використовували не тільки Біблію і журнал «Братський вісник», що виходив кожні два місяці, але й класичну літературу. Вони також радили проповідникам уважно опрацьовувати роботу Я. Коменського «Велика дидактика» [15, арк. 142].

На цьому етапі уповноважені також відмічали збільшення прибутків церкви, що неодмінно мало свідчити про не спадаючу підтримку церкви з боку населення держави. На 1956 р. прибутки усіх церков в Україні зросли на 10% і загалом становили 145 млн. руб., проти 130 млн. руб. у 1955 р. Прибутки духовенства у 1956 р. склали 44 млн. руб. Церковні прибутки відчутно збільшувалися, головним чином у церквах промислових районів, а також у церквах великих міст в усіх областях республіки. «Такий стан фінансово-господарських справ церкви дозволяв окремо взятій релігійній громаді витратити більше коштів на благоустрій своїх молитовних будівель, на придбання різного культового майна, на утримання і розширення платних церковних хорів», – відзначав заступник голови РС РПЦ по УРСР Г. Катунін [15, арк. 287–289]. До прикладу, прибутки церков у Кіровоградській обл. зросли на 20% у 1956 р., порівняно з 1955 р., і склали 3215853 руб., а у 1955 р. вони становили 2652953 руб. Основний прибуток приносив продаж свічок, у 1956 р. він склав 2037990 руб., хоча придбано їх було у Московської Патріархії на 280 тис. руб. Інші статті прибутків у 1956 р. – це пожертви під час богослужінь – 365100 руб., окремі пожертви вірян – 238459 руб., продаж проскур – 249560 руб., продаж різних ритуальних атрибутів (хрестики, вінчики, масло тощо) – 199280 руб.

Єпископ Кіровоградської єпархії Інокентій частину прибутків витрачав на ремонт і благоустрій культових споруд. З цією метою на купівлю будівельних матеріалів було витрачено 273768 руб., на платню за будівельно-ремонтні роботи – 254250 руб., на купівлю будинків для молитовних цілей і під квартири церковного причту – 80500 руб. Ще 83900 руб. Інокентій витратив, аби придбати вбрання для духовенства та інші церковні приладдя. Також 46523 руб. витрачено на різні газети та журнали для духовенства [23, арк. 36–38]. Наголосимо, при цьому Кіровоградська єпархія було доволі слабкою, на відміну від єпархій, що знаходились у розвинених промислових областях, як-то Сталінська (з 1961 р. Донецька), де прибутки церкви у 1960 р. становили більше 17 млн. руб. [3, с. 160].

Уповноважені РСРК не вели узагальненої фіксації фінансово-господарської діяльності неправославних релігійних організацій. Тим не менш, окремі факти вони фіксували. Можна

упевнено говорити, що релігійні організації інших конфесій також мали змогу забезпечувати власні господарські потреби. Прибуток громади ЄХБ у Запоріжжі за 1954 р., що складався тільки з добровільних пожертв віруючих, склав 51217 руб. Із цієї суми духовному центру на місію відправлено половину прибутку – 24476 руб. Усе інше витрачено на утримання служителів культу, обслуговуючого персоналу та молитовного будинку [24, арк. 82].

Уповноважений РСРК по УРСР П. Вільховий у звіті за 1957 р. відмітив, що майже всі костьоли РКЦ капітально відремонтовані, а огорожі приведені до ладу. В Житомирі кафедральний костел, під виглядом реставрації культурної пам'ятки, капітально відремонтували та прикрасили, витративши біля 150 тис. руб. У Львові так само, під виглядом збереження архітектурного пам'ятника, розпочали ремонт недіючої каплички, що стояла біля кафедрального костюлу. На це ксьондз Керницький зібрав більше 100 тис. руб. А у с. Струги Хмельницької обл. капітально відновили будівлю костюлу, що не діяв протягом десяти років, витративши до 100 тис. руб. [18, арк. 23]. Зрозуміло, релігійні організації цілковито обходилися без допомоги держави та були здатні самотужки забезпечувати власні потреби.

Висновки. Таким чином, попередній аналіз свідчить, що релігійні організації мали значний політичний потенціал, який за певних умов міг реалізовуватись і перетворити релігійні організації на політичні. Це було зумовлено наступними чинниками: релігійні організації мали міцну матеріальну базу, значну кількість прихильників, котра щороку ставала більшою, вони мали змогу поповнювати власні кадри, які виховувались на відмінних від вчення марксизму-ленінізму ідеологічних засадах; духовенство займалося не тільки поширенням релігійної ідеології, а разом із тим організацією функціонування довірених їм парафій; зрештою, релігійні організації були фінансово незалежні від держави, а їхні прибутки надходили від добровільних пожертв віруючих і господарської діяльності конфесій. Водночас варто відзначити, що кожен із виокремлених факторів потребує окремого дослідження.

Список літератури

1. Войналович В. А. Партійно-державна політика щодо релігії та релігійних інституцій в Україні 1940–1960-х років: політологічний дискурс. Київ: Світогляд, 2005. 741 с.
2. Баран В. К. Україна: новітня історія (1945–1991 рр.). Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2003. 670 с.
3. Луковенко І. Г. Радянська держава і Російська православна церква на Донеччині у 1943–1964 роках: монографія. Донецьк: Донбас, 2011. 353 с.
4. Бондарчук П. М. Релігійні течії в радянській Україні (середина 1940-х – середина 1980-х років): історико-релігієзнавче дослідження. Київ: Інститут історії України НАН України, 2019. 268 с.
5. Єленський В. Суворі «відлиги». Замітки про антицерковну кампанію кінця 50-х – початку 60-х років. *PICU*. 2010. URL: https://risu.ua/suvora-vidliga-zamitki-pro-anticerkovnu-kampaniyu-kincyua-50-h-pochatku-60-h-rokiv_n40217.
6. Шубін А. В. Притеснення русскої православної церкви в 50-х – 60-х гг. Советский конкордат. *Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету*. 2008. Вип. XXII. С. 170–180.
7. Лахно О. Церковна опозиція Євангельських християн-баптистів в Україні (1940 – 1980 роки). Полтава: Друкарська майстерня. 2009, 288 с.
8. КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и Пленумов ЦК: в 12 т. Издательство политической литературы, 1985. Т. 8. 542 с.
9. Державний архів Кіровоградської обл. (далі – ДАКО). Ф. 429. Оп. 5. Спр. 656. 189 арк.
10. Центральний державний архів громадських об'єднань та українців (далі – ЦДАГОУ). Ф. 1. Оп. 24. Спр. 3532. 225 арк.
11. ДАКО. Ф. 6662. Оп. 1. Спр. 16. 38 арк.
12. ДАКО. Ф. 5045. Оп. 1. Спр. 19. 32 арк.
13. ДАКО. Ф. 5045. Оп. 1. Спр. 20. 105 арк.
14. Беседа Н. С. Хрущова с главой газетно-издательского треста В. Р. Херстом. *Правда*. 1957. 29 нояб. (№ 333). С. 1–3.
15. ЦДАГОУ. Ф. 1, Оп. 24, Спр. 4494. 368 арк.

16. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВОУ). Ф. 4648. Оп. 3. Спр. 195. 268 арк.
17. ЦДАВОУ. Ф. 4648. Оп. 3. Спр. 181. 116 арк.
18. ЦДАВОУ. Ф. 4648. Оп. 4. Спр. 206. 31 арк.
19. ДАКО. Ф. 6662. Оп. 1. Спр. 21. 61 арк.
20. ЦДАВОУ. Ф. 4648. Оп. 3. Спр. 204. 222 арк.
21. ЦДАВОУ. Ф. 4648. Оп. 3. Спр. 138. 88 арк.
22. ЦДАГОУ. Ф. 1, Оп. 24. Спр. 4263. 300 арк.
23. ДАКО. Ф. 6662. Оп. 1. Спр. 23. 44 арк.
24. ЦДАГОУ. Ф. 1, Оп. 24. Спр. 4038. 320 арк.

References

1. Voinalovych, V. A. (2005). *Party-state policy regarding religion and religious institutions in Ukraine in the 1940s-1960s: a political discourse*. Kyiv [In Ukrainian].
2. Baran, V. K. (2003). *Ukraine: contemporary history (1945–1991)*. Lviv [In Ukrainian].
3. Lukovenko, I. H. (2011). *The Soviet state and Russian Orthodox Church in Donetsk region in 1943–1964*. Donetsk [In Ukrainian].
4. Bondarchuk, P. M. (2019) *Religious currents in Soviet Ukraine (mid-1940s - mid-1980s): historical and religious research*. Kyiv [In Ukrainian].
5. Yelenskyi, V. (2010). *Severe «thaw»*. Notes on the anti-church campaign of the late 1950s and early 1960s. Retrieved from: https://risu.ua/suvora-vidliga-zamitki-pro-anticerkovnu-kampaniyu-kincy-a-50-h-pochatku-60-h-rokiv_n40217 [In Ukrainian].
6. Shubin, A. V. (2008). Opression of the Russian Orthodox Church in the 50s–60s. Soviet concordat. *Naukovi pratsi istorychnoho fakultetu Zaporizkoho derzhavnoho universytetu [Scientific works of the Faculty of History of Zaporizhzhya State University]*, 22, 170–180 [In Russian].
7. Lakhno, O. (2009). *Church opposition of Evangelical Christian Baptists in Ukraine (1940–1980)*. Poltava [In Ukrainian].
8. Egorov, A. G. (Ed.). (1985). *CPSU in resolutions and decisions of congresses, conferences and plenums of the Central Committee*. (Vol. 8) [In Russian].
9. State Archieve of Kirovograd Region. Fund 429. Inv. 5. File. 656 [In Russian].
10. Central State Archives of Public Organizations of Ukraine. Fund 1. Inv. 24. File. 3532 [In Russian].
11. State Archieve of Kirovograd Region. Fund 6662. Inv. 1. File. 16 [In Russian].
12. State Archieve of Kirovograd Region. Fund 5045. Inv. 1. File. 19 [In Russian].
13. State Archieve of Kirovograd Region. Fund 5045. Inv. 1. File. 20 [In Russian].
14. (1957, November 29) Conversation between N. S. Khrushchov and the head of the newspaper and publishing trust V. R. Hirst. *Pravda*, 333, 1–3 [In Russian].
15. Central State Archives of Public Organizations of Ukraine. Fund 1. Inv. 24. File. 4494 [In Russian].
16. Central State Archives of Supreme Bodies of Power and Government of Ukraine Fund. 4648. Inv. 3. File. 195 [In Russian].
17. Central State Archives of Supreme Bodies of Power and Government of Ukraine Fund. 4648. Inv. 3. File. 181 [In Russian].
18. Central State Archives of Supreme Bodies of Power and Government of Ukraine Fund. 4648. Inv. 4. File. 206 [In Russian].
19. State Archieve of Kirovograd Region. Fund 6662. Inv. 1. File. 21 [In Russian].
20. Central State Archives of Supreme Bodies of Power and Government of Ukraine Fund. 4648. Inv. 3. File. 204 [In Russian].
21. Central State Archives of Supreme Bodies of Power and Government of Ukraine Fund. 4648. Inv. 3. File. 138 [In Russian].
22. Central State Archives of Public Organizations of Ukraine. Fund 1. Inv. 24. File. 4263 [In Russian].
23. State Archieve of Kirovograd Region. Fund 6662. Inv. 1. File. 23 [In Russian].
24. Central State Archives of Public Organizations of Ukraine. Fund 1. Inv. 24. File. 4038 [In Russian].

Надійшла до редакції / Received: 14.11.2024

Схвалено до друку / Accepted: 16.12.2024

УДК 323.15/474.7)+39]: [008+7(477)(045)
DOI: 10.31651/2076-5908-2024-2-100-104

Ірина ПОНОМАРЬОВА

*доктор історичних наук, професор кафедри мовних та гуманітарних дисциплін
Донецького національного медичного університету, м. Кропивницький, Україна;
Інститут Середземноморських досліджень, Греція
ORCID: <https://orcid.org/0009-0000-3243-3319>
e-mail: iryna.ponomaryova@gmail.com*

ВІДОБРАЖЕННЯ ЕТНІЧНОЇ САМОБУТНОСТІ ГРЕКІВ ПРИАЗОВ'Я У СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ КУЛЬТУРІ ТА МИСТЕЦТВІ

Анотація. Мета. Метою даного дослідження є аналіз і дослідження процесів збереження та відображення етнічної ідентичності греків Приазов'я в сучасній українській культурі та мистецтві. Зважаючи на історичний контекст і виклики, пов'язані з окупацією територій, це дослідження спрямоване на виявлення механізмів збереження культурної спадщини цієї етнічної групи.

Наукова новизна. У роботі висвітлено малодосліджені аспекти культурного спадку греків Приазов'я, зокрема архітектура, традиційний одяг, музика та танці, які зазнали значних трансформацій під впливом соціально-політичних змін, але водночас зберегли свою автентичність. Особлива увага приділяється впливу сучасних технологій на збереження та популяризацію цієї спадщини в умовах глобалізації та військових загроз.

Оригінальність дослідження. Дослідження вперше аналізує збереження етнічної ідентичності греків Приазов'я через призму сучасних викликів, таких як окупація частини територій та використання цифрових технологій для збереження культурного спадку. Залучення міжнародної співпраці, зокрема з ЮНЕСКО, розглядається як ключовий елемент у підтримці та збереженні культурної ідентичності греків Приазов'я.

Висновки. У результаті дослідження встановлено, що грецька громада Приазов'я, попри численні виклики, зуміла зберегти свою культурну спадщину та адаптувати її до сучасних умов. Важливу роль у цьому процесі відіграють культурні організації, фольклорні ансамблі та використання сучасних технологій. Окупація територій створює нові загрози для збереження спадщини, однак активна міжнародна співпраця та цифрове документування можуть стати ефективними засобами для підтримки зв'язку з традиціями.

Ключові слова: греки Приазов'я, етнічна ідентичність, культурна спадщина, архітектура, цифрове збереження.

Iryna PONOMARYOVA

*Dr. (History), Professor of the Department of Linguistics and Humanities, Donetsk National Medical University, Kropyvnytskyi, Ukraine; Institute for Mediterranean Studies, Greece
ORCID: <https://orcid.org/0009-0000-3243-3319>
e-mail: iryna.ponomaryova@gmail.com*

REFLECTION OF THE ETHNIC IDENTITY OF THE GREEKS OF THE AZOV REGION IN CONTEMPORARY UKRAINIAN CULTURE AND ART

Abstract. Purpose. The purpose of this research is to analyze and study the processes of preserving and reflecting the ethnic identity of the Greeks of the Azov region in contemporary Ukrainian culture and art. Considering the historical context and challenges related to the occupation of territories, this study aims to identify mechanisms for preserving the cultural heritage of this ethnic group.

Scientific novelty. The study highlights underexplored aspects of the cultural heritage of the Azov Greeks, particularly architecture, traditional clothing, music, and dance, which have undergone significant transformations under socio-political changes but have retained their authenticity. Special attention is paid to the impact of modern technologies on the preservation and promotion of this heritage in the context of globalization and military threats.

Originality. This research analyzes for the first time the preservation of the ethnic identity of the Azov Greeks through the prism of contemporary challenges, such as the occupation of some territories and the use of digital technologies to preserve cultural heritage. International cooperation, particularly with UNESCO, is considered a key element in supporting and preserving the cultural identity of the Azov Greeks.

Conclusions. The research concludes that the Greek community of the Azov region, despite numerous challenges, has managed to preserve its cultural heritage and adapt it to contemporary conditions. Cultural organizations, folklore ensembles, and the use of modern technologies play a crucial role in this process. The

occupation of territories poses new threats to heritage preservation, but active international cooperation and digital documentation can serve as effective means of maintaining the connection to traditions.

Keywords: Azov Greeks, ethnic identity, cultural heritage, architecture, digital preservation.

Постановка проблеми. Етнічна ідентичність є одним із найважливіших аспектів, що визначає самобутність та збереження культурної спадщини будь-якого народу. Греки Приазов'я, які переселилися з Криму до Маріупольського повіту наприкінці XVIII ст., є яскравим прикладом етнічної групи, що зуміла зберегти свою культуру, традиції та мову в умовах багатонаціонального суспільства. Відтоді, як перші грецькі поселення виникли на півдні України, їхня культура почала взаємодіяти з місцевими традиціями, створюючи унікальний культурний феномен.

З плином часу, за умов постійних політичних і соціальних змін, а також під впливом глобалізації й урбанізації, традиції греків Приазов'я зазнали значних трансформацій. Сьогодні, коли світ швидко змінюється, збереження етнічної ідентичності стає все більш складним завданням. Важливо не лише зберегти, але й адаптувати ці традиції до сучасних умов, інтегруючи їх у нові форми культурного вираження.

Особливо актуальним стає питання, як етнічна самобутність греків Приазов'я відображається в сучасній українській культурі та мистецтві. За умов, коли національна ідентичність часто переплітається з глобальними тенденціями, саме культура і мистецтво можуть стати тим містком, що з'єднує минуле з майбутнім. Через сучасні форми культурного вираження – від літератури та музики до театру й кіно – можливо, не лише зберегти культурну спадщину, але й передати її новим поколінням, забезпечуючи тяглість традицій та їхню актуалізацію в новому часі. Таким чином, дослідження того, як етнічна самобутність греків Приазов'я інтегрується до сучасної української культури, не лише сприяє збереженню цієї спадщини, але й допомагає зрозуміти, як етнічні меншини можуть збагачувати загальнонаціональну культуру, створюючи нові форми та змістовні шари культурного життя України.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Етнічна самобутність греків Приазов'я вже привертала увагу дослідників, які вивчають різні аспекти їхньої культурної спадщини. Так, у монографії «Джерела з історії греків Північного Приазов'я» А. Гедьо надав комплексний аналіз архівних матеріалів, що стосуються діяльності греків з кінця XVIII – до початку XX ст. Ці матеріали включають актові документи, матеріали експедицій, листування та інші важливі джерела, що дають змогу глибше зрозуміти специфіку етнокультурного розвитку греків Приазов'я [1, с. 30–32; 2–4]. На сучасному етапі важливу роль у дослідженні життя греків в Україні відіграє відділ українсько-грецьких зв'язків Інституту історії України НАН України, зокрема, варто відзначити дослідження Н. Терентьевої, яка зосереджує увагу на різних аспектах історії греків України, включаючи економічні, культурні та просвітницькі [2, с. 150–152; 4]. Етнографічна специфіка культури греків Приазов'я знайшла відображення й у роботах І. Пономарьової, яка вивчає процеси збереження та трансформації музично-танцювального мистецтва греків Приазов'я як важливого елементу етнічної ідентичності [5, с. 99–101]. Сучасні дослідження продовжують аналізувати матеріальну та нематеріальну культуру греків Приазов'я, що дає змогу краще зрозуміти, як ці традиції зберігаються та трансформуються у межах сучасного українського суспільства [6, с. 85–90].

Метою статті є аналіз і дослідження процесів збереження та відображення етнічної ідентичності греків Приазов'я у сучасній українській культурі та мистецтві.

Виклад основного матеріалу. Грецька громада Приазов'я, переселена з Криму в кінці XVIII ст., утворила унікальну культурну спільноту, яка не лише зберегла свою етнічну самобутність, але й значною мірою вплинула на культурний ландшафт сучасної України. Їхня культурна спадщина, що включає архітектуру, традиційний одяг, музику та танцювальні традиції, є важливим джерелом для вивчення етнічної історії та демонструє складні процеси культурної адаптації [3, с. 125–127].

Переселення греків з Криму до Приазов'я було результатом указу російської імператриці Катерини II у 1778 р., який дозволив християнському населенню покинути Крим після його анексії Російською імперією. Ця міграція, яка охопила біля 30 тис. осіб,

мала значний вплив на етнічний склад Північного Приазов'я. Згідно з дослідженнями А. Гедьо, греки переселилися на території, які раніше були малозаселеними або взагалі не заселеними, заснувавши нові поселення, серед яких найбільш відомі – Маріуполь, Сартана, Урзуф, Старий Крим, Керменчик і Ялта [2, с. 58–60].

Архітектура грецьких сіл Приазов'я є важливим елементом культурної спадщини греків, що переселилися з Криму в кінці XVIII ст. Вона відображає поєднання традиційних грецьких будівельних практик, адаптованих до нових природних і соціальних умов Приазов'я, а також впливи османської і української архітектурних традицій. Ці села стали унікальними прикладами культурного синтезу, який зберігає своє значення і сьогодні [8, с. 105–107]. Сучасні архітектурні проекти в Приазов'ї часто включають елементи традиційної грецької архітектури, що сприяє збереженню культурної спадщини і водночас адаптує її до сучасних умов. Це є свідченням того, що архітектура грецьких сіл Приазов'я продовжує жити і розвиватися, залишаючись важливою частиною етнічної ідентичності греків [6, с. 120–122].

Традиційний одяг греків Приазов'я є важливим елементом їхньої культурної спадщини, що відображає історичні процеси, культурні впливи та етнічну ідентичність. Протягом століть одяг зазнавав значних трансформацій, але при цьому зберігав свою самобутність і символічне значення. Як відзначає І. Пономарьова, ці зміни були зумовлені економічними та соціальними факторами, але навіть у радянські часи греки зберігали деякі елементи свого традиційного одягу для особливих випадків [7, с. 98–100].

Музика і танці греків Приазов'я відображають багатошарову історію цього народу, яка включає впливи як давньогрецької, так і візантійської, османської та слов'янської культур. На думку І. Пономарьової, грецькі музичні традиції зберігають елементи давньогрецьких мелодійних структур, поєднані з візантійськими церковними співами та народними піснями, які були перенесені до Приазов'я разом із переселенцями з Криму [6, с. 85–90]. Вплив османської музики, зокрема використання мікротонів та специфічних ритмічних малюнків, також відчутний у традиційній музиці греків Приазов'я. Це виявляється в народних піснях, таких як «Манес», що зберігають османську мелодичну структуру і виконуються у супроводі традиційних інструментів, таких як бузукі та канун [5, с. 99–101]. Водночас адаптація до нових умов життя в Приазов'ї привнесла в грецьку музику елементи українського фольклору, зокрема, характерну гармонію та інструментальний супровід [7, с. 95–97].

Танці греків Приазов'я є важливим елементом їхньої культурної спадщини і мають глибокі корені в давньогрецьких та візантійських традиціях. Вони виконуються під музику, що часто має складну ритмічну структуру і характеризується використанням мікротонів, що є типовим для музики Східного Середземномор'я. Як зазначає Лариса Єрмакова, танці греків Приазов'я часто мають символічний характер і є невід'ємною частиною ритуалів, таких як весілля, хрещення та інші важливі події в житті громади [8, с. 115–118].

У XX ст., під впливом радянської політики, багато аспектів грецької культури зазнали трансформації. Однак, починаючи з 1990-х рр., відбувається активний процес відродження грецьких танцювальних традицій. Зростання національної самосвідомості після здобуття Україною незалежності стало поштовхом для відновлення і популяризації грецької культури. І. Пономарьова стверджує, що цей процес був значною мірою підтриманий грецькими культурними товариствами, які активно працюють над відродженням танцювальних традицій [7, с. 39–40].

Важливу роль у цьому процесі відіграють і фольклорні ансамблі, приміром «Сартанські Самоцвіти», які спеціалізуються на виконанні традиційних грецьких танців. Такі ансамблі не лише зберігають старовинні танцювальні традиції, але й адаптують їх до сучасних умов, виступаючи на міжнародних фестивалях і популяризуючи грецьку культуру в Україні та за її межами. Ансамблі виконують танці в традиційних костюмах, що додає автентичності їхнім виступам і сприяє збереженню культурної спадщини [9, с. 359–360]. Збереження танцювальних традицій також підтримується через навчання молоді. В багатьох грецьких громадах Приазов'я функціонують школи танцю, де молоде покоління навчається традиційних грецьких танців. Ці школи відіграють ключову роль у передачі культурних знань і навичок, що дозволяє зберегти традиції для майбутніх поколінь [5, с. 99–101].

Грецька музика Приазов'я зберегла багато традиційних елементів, включаючи використання специфічних музичних інструментів, таких як бузукі, лютня, канун та ліра. Ці інструменти відіграють ключову роль у виконанні народних пісень і танців. Дослідження І. Пономарьової показують, що бузукі, зокрема, залишається центральним інструментом у грецькій народній музиці, оскільки його мелодійні можливості дозволяють відтворювати складні музичні фрази, характерні для грецького фольклору [7, с. 40]. Традиційні грецькі пісні, такі як «Манес», виконуються в супроводі цих інструментів і відрізняються своєю мелодійністю та ритмічною структурою. Ці пісні часто мають тематичний зв'язок із життям і побутом греків Приазов'я, вони відображають історичні події, любов, сімейні відносини та інші важливі аспекти життя громади [5, с. 99–101].

Сучасні грецькі музиканти в Приазов'ї активно працюють над збереженням і популяризацією своєї музичної спадщини. Вони організовують концерти, виступають на фестивалях і активно використовують сучасні технології для запису та збереження народних пісень. Наприклад, створення онлайн-архівів дозволяє зберегти ці пісні для майбутніх поколінь і робить їх доступними для ширшої аудиторії [10]. Збереження музичних і танцювальних традицій греків Приазов'я стикається з рядом викликів. Сучасні соціально-економічні умови, міграція молоді до великих міст, процеси глобалізації створюють загрозу для збереження автентичних культурних практик. Однак, завдяки активній роботі культурних організацій і громад, грецька музика і танці продовжують жити і розвиватися [9, с. 359–360].

Важливим аспектом збереження культурної спадщини, звісно, є залучення молодого покоління до вивчення і практикування традиційних танців і музики. Навчальні програми, фестивалі та інші культурні заходи сприяють популяризації грецької культури серед молоді, що є запорукою її збереження в майбутньому [5, с. 99–101].

Висновки. У результаті дослідження виявлено, що етнічна ідентичність греків Приазов'я, яка формувалася протягом кількох століть під впливом різних культур й історичних подій, залишається значущою частиною українського культурного простору. Незважаючи на численні виклики, зокрема радянську політику уніфікації та сучасні загрози, пов'язані з глобалізацією та окупацією, грецька громада Приазов'я зуміла зберегти свою культурну спадщину, адаптуючи її до нових умов. Сучасна українська культура, зі свого боку, активно інтегрує елементи грецької спадщини, що виявляється у збереженні та популяризації традиційної архітектури, музики, танців, одягу. Завдяки роботі культурних організацій, таких як фольклорні ансамблі, та підтримці молодого покоління, грецькі традиції продовжують жити і розвиватися. Важливим аспектом цього процесу є використання сучасних технологій для збереження культурної спадщини. Цифрові архіви та онлайн-музеї відіграють ключову роль у документуванні та популяризації грецької культури, забезпечуючи її доступність для широкої аудиторії.

Окупація частини територій, де мешкають греки Приазов'я, створює нові виклики для збереження їхньої культурної спадщини. Проте активна міжнародна співпраця та зусилля зі збереження культури через цифрові технології дозволяють підтримувати зв'язок з традиціями навіть в умовах військового конфлікту. У підсумку, збереження та популяризація етнічної ідентичності греків Приазов'я є важливим завданням для українського суспільства. Вона не лише збагачує національну культуру, але й сприяє підтримці культурної різноманітності в умовах сучасних викликів.

Список літератури

1. Гедьо А. В. Джерела з історії греків Північного Приазов'я (кінець XVIII – початок XX ст.). Київ, 2001. 241 с.
2. Гедьо А. В. Грецькі громади Ніжина та Північного Приазов'я в актових матеріалах середини XVII – XIX ст. Київ, 2005. 416 с.
3. Гедьо А. В. Соціальний статус і розвиток господарства грецьких громад України середини XVII–XIX ст.: джерелознавчий аспект: автореф. дис. ... д-ра іст. наук: 07.00.06. Донецький національний університет. Донецьк, 2006. 37 с.
4. Геде А., Новикова С. Феоктист Хартахай. Підприємці й меценати: грецькі підприємці та громадські діячі в Україні XVII–XIX ст. Історико-бібліографічні нариси. Київ, 2001. С. 220–227.

5. Пономарьова І. С. Музично-танцювальне мистецтво греків Приазов'я як джерело вивчення етнічної історії. *Вісник Київського національного університету. Серія: Історія*. 2004. Вип. 75. С. 99–101.
6. Пономарьова І. С. Сучасні напрями етнологічних досліджень греків Приазов'я. *Схід. Аналітично-інформаційний журнал*. 2003. № 7 (57). С. 85–90.
7. Пономарьова І. С. Теоретико-практичний комплекс по вивченню грецької спільноти Приазов'я. Мариуполь, 2003. 40 с.
8. Дмитрієнко М., Литвин В., Томазов В., Яковлева Л., Ясь О. Греки на українських теренах: нариси з етнічної історії. Документи, матеріали, карти. Київ: Либідь, 2000. 483 с.
9. Харабет В. В. Сартанские самоцветы [в кн.:] *Харабет В. В. Эллинистический мир. Хронология греков Украины*. Мариуполь: ООО «ППНС», 2016. С. 359–360.
10. Шурхало Д. Історія Маріуполя: від заснування до «Азовсталі». *Радіо Свобода*. 10 травня 2022. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/istoriya-mariupol/31842579.html>.

References

1. Hedio, A. V. (2001). Sources on the history of the Greeks of Northern Pryazovia (end of the 18th – beginning of the 20th century). Kyiv [in Ukrainian].
2. Hedio, A. V. (2005). Greek communities of Nizhyn and Northern Pryazovia in the act materials of the middle of the 17th – 19th centuries. Kyiv [in Ukrainian].
3. Hedio, A. V. (2006). Social status and economic development of Greek communities in Ukraine in the mid. 17th – 19th centuries: a source-study aspect: Abstract of dissertation for the degree of Doctor of Historical Sciences. Donetsk National University. Donetsk [in Ukrainian].
4. Hede, A., & Novikova, S. (2001). Feoktist Khartakhai. In: Smoliy, V. (Ed.). *Entrepreneurs and Philanthropists: Greek Entrepreneurs and Public Figures in Ukraine of the 17th – 19th centuries. Historical and Bibliographical Essays* (pp. 220–227). Kyiv [in Ukrainian].
5. Ponomaryova, I. S. (2004). Musical and dance art of the Greeks of Pryazovia as a source of study of ethnic history. *Visnyk Kyivskoho natsionalnoho universytetu. Serii: Istoriia [Bulletin of Taras Shevchenko National University of Kyiv. History]*, 75, 99-101 [in Ukrainian].
6. Ponomaryova, I. S. (2003). Modern directions of ethnological research of the Greeks of Pryazovia. *Skhid. Analitychno-informatsiyni zhurnal [East. Analytical and informational journal]*, 7(57), 85–90. [in Ukrainian].
7. Ponomaryova, I. S. (2003). Theoretical and practical complex for studying the Greek community of Pryazovia. Mariupol [in Ukrainian].
8. Dmytrienko, M., Lytvyn, V., Tomazov, V., Yakovleva, L., & Yas, O. (2000). Greeks in the Ukrainian lands: Essays on ethnic history. Documents, materials, maps. Kyiv: Lybid [in Ukrainian].
9. Kharabet, V. V. (2016). Sartan Gems. In: Kharabet, V. V. *Hellenistic World. Chronology of the Greeks of Ukraine* (pp. 359-360). Mariupol [in Ukrainian].
10. Shurkhalo, D. (2022, May 10). History of Mariupol: From the founding to «Azovstal». *Radio Svoboda [Radio Freedom]*. Retrieved from: <https://www.radiosvoboda.org/a/istoriya-mariupol/31842579.html>.

Надійшла до редакції / Received: 13.08.2024
Схвалено до друку / Accepted: 25.11.2024

УДК 355.018(477)-058.65:355.48(470:477)“2014/2024”

DOI: 10.31651/2076-5908-2024-2-105-116

Василь ІЛЬНИЦЬКИЙ

доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії України та правознавства Дрогобицького державного педагогічного університету ім. І. Франка, м. Дрогобич, Україна; доцент кафедри мобілізаційної, організаційно-штатної та кадрової роботи Національної академії сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного, м. Львів, Україна
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4969-052X>
e-mail: vilnickiy@gmail.com

Роман ЦАРИК

студент магістратури Дрогобицького державного педагогічного університету ім. І. Франка, м. Дрогобич, Україна
ORCID: <https://orcid.org/0009-0008-2925-6794>
e-mail: tsarykroman@ukr.net

МАТЕРІАЛЬНО-КУЛЬТУРНІ АСПЕКТИ УВІЧНЕННЯ ПАМ'ЯТІ УКРАЇНСЬКИХ ЗАХИСНИКІВ І ЗАХИСНИЦЬ ПІД ЧАС РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ (2014–2024)

Анотація. Мета – проаналізувати матеріально-культурні аспекти політики пам'яті в сучасній Україні щодо українських захисників і захисниць, які віддали своє життя у боротьбі з російською агресією. **Методологія дослідження** включає принципи історизму, науковості, авторської об'єктивності, а також загальнонаукові (аналіз, синтез, типологізація) та спеціально-історичні (історико-генетичний, історик-системний, історико-типологічний) методи. **Наукова новизна.** Вперше досліджуються матеріально-культурні аспекти політики пам'яті в сучасній Україні щодо українських захисників і захисниць, які віддали своє життя у боротьбі з російською агресією (2014–2024).

Висновки. Отже, матеріально-культурна складова меморіалізації учасників, жертв та подій російсько-української війни включає розробку проектів і встановлення пам'ятників, меморіалів, пам'ятних знаків і дощок, облік, фіксацію та впорядкування кладовищ полеглих захисників і захисниць України. Український інститут національної пам'яті започаткував і вів базу даних захисників України, які загинули під час проведення АТО. До кінця 2021 р. було обліковано 4496 загиблих і померлих українських військовослужбовців; обліковано 523 сектори, де поховано 1694 загиблих і померлих осіб, які брали участь у захисті України під час проведення АТО/ООС. Керуючись законом про декомунізацію, УІНП формував пропозиції щодо перейменування населених пунктів. Частина перейменувань, починаючи з 2016 р., була пов'язана з героями російсько-української війни. Констатовано, що від 2014 р. місцеві громади та державні органи влади в Україні прагнули ушанувати загиблих воїнів встановленням пам'ятних дощок. На 1 січня 2020 р. у містах і селах України було встановлено 3287 меморіальних дощок українським захисникам. З метою уніфікації меморіальних знаків УІНП розробив проект типової меморіальної дошки захисникам України. За ініціативи Міністерства ветеранів у 2020 р. було затверджено і поширено серед місцевих та державних органів влади, громадських організацій «Порядок встановлення меморіальних дощок загиблим захисникам України». Поступово визрілий й проекти загальнонаціонального масштабу. Так, у Києві на стіні Михайлівського Золотоверхого монастиря було започатковано меморіальний комплекс «Стіна пам'яті полеглих за Україну», на якому до серпня 2020 р. було встановлено 4,5 тис. знімків українських героїв, полеглих у боях з російським агресором. У 2022–2023 рр. було законодавчо оформлено і започатковано влаштування Національного військового меморіального кладовища, яке знаходиться у с. Гатне Фастівського р-ну на Київщині, затверджено дві форми надмогильних пам'ятників. Значним здобутком стала розробка «Рекомендацій для місцевих органів виконавчої влади, органів місцевого самоврядування та громадських організацій щодо заходів, пов'язаних зі збереженням та вшануванням пам'яті учасників, жертв і подій Російсько-української війни» (2023–2024 рр.), які спрямовані на визначення єдиних засад комеморативних практик щодо вшанування пам'яті учасників і жертв сучасної російсько-української війни.

Ключові слова: політика пам'яті, російсько-українська війна, меморіальна дошка, меморіальний комплекс, місця пам'яті, Український інститут національної пам'яті.

Vasyl ILNYTSKYI

*PhD hab. (History), Professor, Head of the Department of History of Ukraine and Law,
Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University, Drohobych, Ukraine;
Associate Professor, Department of Mobilization, Personnel and Human
Resources Management, Hetman Petro Sahaidachnyi National
Ground Forces Academy, Lviv, Ukraine
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4969-052X>
e-mail: vilnickiy@gmail.com*

Roman TSARYK

*Master's student Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University, Drohobych, Ukraine
ORCID: <https://orcid.org/0009-0008-2925-6794>
e-mail: tsarykroman@ukr.net*

MATERIAL-CULTURAL ASPECTS OF COMMEMORATING THE MEMORY OF THE UKRAINIAN DEFENDERS DURING THE RUSSO-UKRAINIAN WAR (2014–2024)

Abstract. *The purpose* is to analyze the material cultural aspects of the memory policy in modern Ukraine regarding the Ukrainian defenders, who sacrificed their lives in the fight against the Russian aggression. **The methodology of the research** is based on the principles of historicism, scientificity, authorial objectivity, as well as general scientific (analysis, synthesis, typology) and special historical (historical genetic, historian systemic, historical typological) methods. **The scientific novelty** lies in the fact that the material and cultural aspects of the memory policy in modern Ukraine regarding the Ukrainian defenders, who sacrificed their lives in the fight against the Russian aggression (2014–2024) have been studied for the first time.

Conclusions. Hence, the material and cultural component of the commemoration of the participants, the victims and the events of the Russo-Ukrainian War includes the development of projects and the installation of monuments, memorials, commemorative signs and plaques, registration, recording and arrangement of cemeteries of the fallen defenders of Ukraine. The Ukrainian Institute of National Remembrance launched and maintained a database of the Ukrainian defenders, who died during the ATO. There were registered 4,496 dead and deceased Ukrainian servicemen; 523 sectors were registered, where 1,694 dead and deceased persons by the end of 2021, who took part in the defense of Ukraine during the ATO/JFO were buried. Guided by the law on decommunization, the UINP made offers regarding renaming settlements. Part of the renamings, starting in 2016, was associated with the heroes of the Russo-Ukrainian War. It was noted that since 2014, the local communities and the state authorities in Ukraine have sought to honor the fallen soldiers by installing the memorial plaques. As of January 1, 2020, there were installers 3,287 memorial plaques to the Ukrainian defenders in cities and villages of Ukraine. In order to unify the memorial signs, the UINP developed a draft of a typical memorial plaque to the defenders of Ukraine. On the initiative of the Ministry for Veterans, in 2020, the "Procedure for Installing Memorial Plaques to the Fallen Defenders of Ukraine" was approved and distributed among the local and the state authorities and public organizations. The projects of a nationwide scale matured gradually. Hence, there was launched the memorial complex "The Wall of Memory of Those Who Fell for Ukraine" in Kyiv on the wall of the St. Michael's Golden-Domed Monastery, on which 4,500 photos of the Ukrainian heroes, who died in battles with the Russian aggressor, were installed by August 2020. In 2022–2023, the establishment of the National Military Memorial Cemetery, located in the village of Gatne, Fastiv district, Kyiv region, was legally formalized and initiated, and two forms of gravestone monuments were approved. A significant achievement was the development of "The Recommendations for the Local Executive Bodies, Local Governments and Public Organizations on the Measures Related to the Preservation and Commemoration of the Memory of Participants, Victims and Events of the Russo-Ukrainian War" (2023–2024), which are aimed at determining the common principles of the commemorative practices for commemorating the memory of the participants and the victims of the modern Russo-Ukrainian War.

Keywords: *memory policy, Russo-Ukrainian War, memorial plaque, memorial complex, places of memory, Ukrainian Institute of National Remembrance.*

Постановка проблеми. Російсько-українська війна, яка почалася у лютому 2014 р. й триває до сьогодні, поставила перед українським суспільством нові виклики у сфері історичної пам'яті, а перед Українською державою нагальні завдання у сфері формування і утвердження пам'яті про наслідки російської агресії. Центральною установою щодо формування та реалізації політики пам'яті в Україні, як відомо, є Український інститут національної пам'яті (далі – УІНП) та його міжрегіональні відділення. Саме ця інституція формує визначальні засади політики пам'яті щодо жертв і подій російсько-української

війни, накопичивши впродовж минулих десяти років значний досвід реалізації історико-меморіальних проєктів і започаткувавши нові комеморативні практики, спрямовані на консолідацію українського суспільства перед екзистенційними загрозами для нації і держави. Відзначимо, що в сучасній українській історичній та політологічній науці проблема реалізації політики пам'яті щодо подій російсько-української війни є недостатньо дослідженою, оскільки представлена незначною кількістю наукових студій і публікацій.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Формування засад національної політики пам'яті в незалежній Україні привернуло увагу дослідників майже два десятиліття тому, коли було засновано УІНП. Найбільш знаний український дослідник у сфері історичної політики О. Гончаренко у 2017 р. опублікував монографію, в якій висвітлено політику пам'яті президентів України Л. Кучми, В. Ющенка та В. Януковича [9]. А. Киридон проаналізувала становлення політики пам'яті в Україні упродовж 1991–2015 рр. [24]. Дослідниця Ю. Литвиновська запропонувала періодизацію політики пам'яті в Україні [26]. Певні фактологічні, історіографічні та історіософські аспекти досліджуваної проблеми розкрито в аналітичній доповіді «Політика історичної пам'яті в контексті національної безпеки України» [30], аналітичній записці «Виклики національній політиці пам'яті в часи «гібридної війни»» [6], монографії А. Киридон [25], статтях І. Похиленко [34], О. Свйонтик, Р. Терещенка [39], С. Ніколаєва [29], В. Бурлакової [2]. Окремі аспекти проблеми представлені у працях В. Старки, В. Ільницького, М. Галіва, В. Тельвака, О. Карпенко [7; 8; 20; 21; 43; 44], в яких розкрито історіографічні, джерелознавчі та мас-медійні візії щодо сучасної російсько-української війни.

Мета статті – проаналізувати матеріально-культурні аспекти політики пам'яті в сучасній Україні щодо українських захисників і захисниць, які віддали своє життя у боротьбі з російською агресією.

Виклад основного матеріалу. Матеріально-культурна складова меморіалізації учасників, жертв та подій російсько-української війни включає розробку проєктів і встановлення пам'ятників, меморіалів, пам'ятних знаків та дощок, а також облік, фіксацію та впорядкування кладовищ полеглих захисників і захисниць України.

Ведучи мову про *облік загиблих українських захисників і захисниць*, відзначимо, що УІНП ще в 2014 р. започаткував і вів базу даних захисників України, які загинули під час проведення АТО. До кінця 2015 р. вдалося з'ясувати достовірні дані про 2600 осіб, які загинули в АТО, виконуючи свій обов'язок захисту нашої Вітчизни. У той час українська громадськість започаткувала «Книгу пам'яті», тож УІНП, співпрацюючи з громадськістю, надав понад 700 біографічних довідок про героїчних оборонців України від російської агресії і терористичних організацій «ЛНР», «ДНР» [12].

Працівники УІНП займалися й питаннями обліку військових поховань на кладовищах у містах, селищах і селах України. До кінця 2015 р. їм вдалося зафіксувати 260 секторів військових поховань, де було поховано 820 українських захисників – учасників АТО. Вони також співпрацювали з громадськістю міської адміністрацією м. Херсона у справі розробки ескізного плану сектору військових поховань, яке знаходиться на «Кладовищі Геологів». Активну роботу УІНП проводив у напрямі розробки проєкту типового надгробку, який слугував би взірцем для встановлення на могилах загиблих бійців АТО. На цим проєктом працювали Олександр Михайлицький – доцент Національної академії образотворчого мистецтва і архітектури, і Костянтин Синицький, викладач цього ж закладу вищої освіти [12].

У 2016 р. до бази даних УІНП про загиблих під час проведення АТО було внесено нові дані. На 1 жовтня цього року зафіксували 3403 загиблих українських воїнів. Продовжувалася робота щодо обліку секторів військових поховань: на кінець грудня 2016 р. зафіксовано 436 таких секторів, в яких було поховано 1135 вояків [13].

Слід відзначити, що у 2016 р. була відновлена робота щодо створення Національного військового меморіального кладовища. Як відомо, ще у 2011 р. Верховна Рада України прийняла постанову «Про Національне військове меморіальне кладовище» [32], якою передбачалося створення цього кладовища і проведення відповідних організаційних заходів, визначено відповідальні установи. Однак це питання залишалося нереалізованим.

У лютому 2016 р. було оновлено склад організаційного комітету з питань створення і забезпечення діяльності Національного військового меморіального кладовища, до якого увійшли представники міністерств (Міністерства оборони, Міністерства культури, Міністерства соціальної політики, Міністерства регіонального розвитку, Міністерства фінансів), Державної служби у справах ветеранів війни та учасників АТО, ЗСУ, СБУ, Держгеокадастру, Київської обласної державної адміністрації, виконкому Київської міської ради, а також заступник голови УІНП [41]. Працівники УІНП розробили Концепцію кладовища і відповідне положення [13].

До кінця 2017 р. УІНП зумів зібрати і перевірити інформацію про 3889 загиблих учасників АТО. Водночас вдалося зафіксувати 458 секторів військових поховань (поховано 1374 українських вояків) у містах і селах України. Це дало змогу працівникам УІНП надати достовірну і уточнену інформацію для інтернет-проєкту «Книга пам'яті полеглих за Україну» щодо похованих героїв на Краснопільському кладовищі, а також кладовищах у Харкові та Херсоні [14].

Впродовж 2018 р. у базі УІНП були зібрані дані про 4138 загиблих і померлих захисників України. До кінця цього ж року працівники інституту зафіксували 505 секторів військових поховань, в яких були поховані 1568 осіб – воїнів ЗСУ, Національної гвардії України, добровольчих формувань, прикордонників, які загинули під час АТО [15].

У 2019 р. співробітники УІНП разом з представниками Міністерства оборони України та громадськими організаціями працювали над розробкою військового поховального ритуалу. Було підготовленого проєкт цього заходу, який передано до Міністерства ветеранів України. У вересні і жовтні 2019 р. було проведено дві репетиції військового поховального ритуалу із залученням вояків Окремого президентського полку [16]. Робота над проєктом тривала і в 2020 р. [17]. Відтак улітку 2021 р. було прийнято Закон щодо внесення змін до інших законів України, яким упроваджено новий взірець військового поховального ритуалу [11]. У додатках до Закону було розміщено музичні ноти сигналів «Пам'ять» і «Шана» (для відання військових почесностей), схема розміщення військовослужбовців почту під час поховання загиблого (померлого) захисника України, схема складання державного прапора України [18].

За 2020 р. працівники УІНП додали до своєї бази даних про загиблих українських воїнів ще 74 інформаційні довідки. Загальна чисельність облікованих загиблих та померлих українських захисників сягнула 4405 осіб. За цей же час було внесено до бази інформацію про 58 українських вояків, які були поховані у секторах військових поховань. До кінця 2020 р., згідно з даними УІНП, в Україні було 523 таких секторів, де упокоїлися 1694 загиблих і померлих українських захисників – учасників російсько-української війни [17].

Керуючись законом про декомунізацію, УІНП формував пропозиції щодо *перейменування населених пунктів*. Частина перейменувань, починаючи з 2016 р., була пов'язана з героями АТО. Так, у 2016 р. на честь бійця 51-ї бригади ЗСУ Петра Сусваля, який отримав важке поранення у боях за Савур-Могили і помер 2 вересня 2014 р., було назване його рідне село Жовтневе на Волині (зараз – с. Сусваль Володимир-Волинського р-ну). На честь військовослужбовця 28-ї ОМБ Віталія Токаря, котрий загинув у боях під Мар'інкою на Донеччині 10 листопада 2014 р., було названо його рідне село Кудрявцівка (тепер – с. Токарівка Веселинівського р-ну Миколаївської обл.). Старший солдат 93-ї ОМБ Максим Єфімчук загинув 20 квітня 2015 р. під час мінометного обстрілу у селищі Піски на Донеччині. На його честь було перейменовано с. Октябрське на с. Максимівка (Синельниківський р-н Дніпропетровської обл.). Сержант цієї ж бригади Віталій Ільїн загинув внаслідок обстрілу російськими військами українських бійців, які рухалися гуманітарним коридором під Іловайськом. Його рідне с. Панфілівка було перейменоване на с. Ільїне (Чернігівський р-н Запорізької обл.). Десантник Сергій Добропас, воїн 25-ї десантно-повітряної бригади, загинув разом з іншими 48 побратимами 14 червня 2014 року. Він перебував у літаку Іл-76, який був збитий російськими терористами при заході на посадку на аеродромі м. Луганськ. На його честь було назване с. Червоний Лиман – тепер с. Добропасове Покровського р-ну на Дніпропетровщині. Крім того, за ініціатив УІНП було перейменовано два населені пункти, які на той час знаходилися на тимчасово

окупованій території України. Йдеться про с. Ленінське Новоазовського р-ну Донецької області, яке отримало назву с. Ужівка на честь капітана Степана Криворученка («Уж»), який пішов добровольцем на війну, воював у полку «Азов», загинув 5 лютого 2015 р. у боях біля с. Широкине Волноваського району на Донеччині. Селище Красний Пахар (тепер Ступакове) було назване на честь лейтенанта Івана Ступака, офіцера 25-ї окремого батальйону, який поліг у важких боях під м. Дебальцеве 29 січня 2015 р. [13].

Увічнення пам'яті загиблих учасників російсько-української війни здійснювалося в Україні найчастіше шляхом *встановлення меморіальних дощок*. За підрахунками УІНП, впродовж 2014 р. в Україні було встановлено 124 меморіальні дошки, нійбільше у Житомирській (20), Чернігівській (14), Кіровоградській (13) областях. Особливим став випадок у загальноосвітній школі № 18 м. Дніпродзержинськ (зараз – м. Кам'янське) Дніпропетровської області, де було встановлено 12 портретів загиблих героїв і таким чином сформовано «стіну пам'яті» [4].

Меморіальні дошки були доволі різного формату, передусім щодо символіки, зображень та текстової частини. У загальнодержавних та регіональних ЗМІ України дуже часто зустрічаємо повідомлення про встановлення меморіальних дощок. Так, у Полтаві 27 і 28 травня 2015 р. було встановлено меморіальні дошки двом воїнам АТО. На приміщенні гімназії № 21 було встановлено пам'ятну дошку Миколі Чепізі, який загинув у боях в липні 2014 р. На стіні середньої школи № 11 було відкрито дошку Валерію Боняківському, старшині міліції, який воював у складі батальйону «Дніпро-1» і загинув 16 жовтня 2014 р. неподалік с. Нетайлове на Донеччині. За мужність і героїзм його було посмертно нагороджено орденом «За мужність» III ступеня. На першій дошці виднівся напис «У цій гімназії навчався захисник України, який віддав своє життя за збереження єдності і цілісності української держави рядовий Чепіга Микола Миколайович». На другій дошці було викарбувано такий текст: «У цій школі з 1977 по 1987 рік навчався Валерій Боняківський, який загинув, захищаючи державний суверенітет і територіальну цілісність України, кавалер ордену «За мужність» 3-го ступеня (посмертно)» [40]. На фасаді Монастирчанського Навчально-виховного комплексу (Івано-Франківська обл.) на початку вересня 2015 р. було встановлено меморіальну дошку учаснику АТО Володимирі Сулику. Він воював з серпня 2014 р. у складі 79-ї Миколаївської аеромобільної бригади, захищав Донецький аеропорт, був одним з ушанованих «кіборгів». 12 лютого 2015 р. його бригаду було перекинуто під Дебальцеве, де підрозділ потрапив під танковий обстріл. Згідно з указом Президента Петра Порошенка його посмертно було нагороджено орденом «За мужність» III ступеня [28]. На усіх названих дошках лексичні ознаки тексту відрізнялися. На одній із них не було ні української державної, ні військової символіки, на інших двох вона містилася в різних частинах дошки (вгорі зліва або внизу посередині).

Намагаючись уникнути недоліків в оформленні меморіальних таблиць і запровадити уніфіковані вимоги, УІНП ініціював розробку проекту типової меморіальної дошки захисникам України. Проект виготовив О. Михайличук – доцент Національної академії образотворчого мистецтва та архітектури України. Відтак проект було презентовано на нарадах з представниками громадськості, органів місцевого самоврядування, істориками, митцями [13]. Подавалися такі технічні характеристики дошки (розмір 55 x 110 x 4,5 см, вага Н" 20 кг; візуально складається з двох частин – верхньої, однакової для всіх дощок, і нижньої – на якій наноситься шляхом гравірування індивідуальний текст), стилістика (Хрест Симона Петлюри, напис «Борцям за волю України», Малий Державний герб України – тризуб) [31]. Слід відзначити, що згідно з даними державних органів станом на 1 січня 2020 р. у містах і селах України було встановлено 3287 меморіальних дощок українським захисникам [2].

Однак ще до того як проект було затверджено, відповідно до нього почали виготовляти меморіальні дошки для вшанування пам'яті захисників України, які загинули внаслідок російської агресії. Так, 22 травня 2016 р. у м. Слов'янську Донецької області було встановлено меморіальна таблиця військовому пілоту, капітану Ігореві Грішину. Він загинув 2 травня 2014 р. у зоні АТО внаслідок обстрілу і збиття українського вертольота російськими бойовиками. Посмертно був підвищений до звання капітана і нагороджений

орденом Богдана Хмельницького III ступеня [3]. Крім того, за цим же проектом було виготовлено пам'ятну дошку на честь загиблого бійця ЗСУ Володимира Бражника. Її було встановлено у приміщенні загальноосвітньої школи № 4 м. Лиман Донецької області [13].

Щоправда в Україні траплялися випадки вандалізму щодо меморіальних знаків учасникам АТО. Так, у листопаді 2019 р. в Полтаві було розбито гранітний монумент, в якому була вмонтована інтерактивна дошка пам'яті. Міській владі лише у листопаді 2024 р. вдалося відновити інтерактивну дошку коштом громади. З метою уникнення подальших спроб пошкодження інтерактивну дошку обладнали спеціальною системою захисту [27].

Ще одним засобом вшанування пам'яті полеглих українських захисників і захисниць у ході російсько-української війни стало *формування місць пам'яті*, в чому брали участь представники громадськості, органів влади та релігійних організацій. Яскравим прикладом такої синергії зусиль щодо вшанування українських героїв є «Стіна пам'яті полеглих за Україну». У її створенні взяли участь релігійні та державні інституції: Українська Православна Церква Київського патріархату (УПЦ КП), Національний військово-історичний музей України, редакція сайту «Книга пам'яті полеглих за Україну». Вона постала на бічній стіні Михайлівського Золотоверхого монастиря, з боку вулиці Трьохсвятительської у Києві в серпні 2015 р. Хоч певною попередницею була стіна з фотографіями загиблих в зоні АТО захисників і захисниць України, яку було створено влітку 2014 р. поблизу Центрального будинку офіцерів Збройних Сил України. У той час на банері розмістили фотографії 206 осіб. В другій половині осені на «Стіні пам'яті полеглих за Україну» біля Михайлівського Золотоверхого монастиря вже було 800 фотографій захисників [42]. У квітні 2017 р. кількість світлин сягнула 3 тис. У 2018 р. біля цього меморіалу встановили електронний термінал з базою даних про загиблих осіб, знімки яких містилися на «Стіні пам'яті полеглих за Україну» [38]. У серпні 2020 р. меморіалу було розширено – на ньому розмістили майже 4,5 тис. нових світлин. Оновлену «Стіну...» освятив митрополит Православної Церкви України Епіфаній [10].

Традиція встановлення меморіальних дощок і відкриття меморіальних пам'ятників загиблим захисникам України продовжувалася і після початку повномасштабного російського вторгнення. Історик і журналіст Роман Кабачій описав заходи щодо увічнення пам'яті українського пілота Андрія Пильщикова («Джус»). Ще при житті його зображення потрапило на мурал «Привид Києва» на Подолі. Він виступив з ініціативою відкриття пам'ятної дошки «Джуса» на стіні школи у Харкові, де навчався пілот. Однак Р. Кабачій різко розкритикував пам'ятник Олександру Мацієвському, який встановили 6 грудня 2023 р. на території музею «Київська фортеця». Скульптура була виготовлена з силікону у повний зріст і встановлена у скляній будці. Вона відображала останні хвилини життя героя, якого розстріляли російські терористи і він загинув зі словами «Слава Україні!». «Пам'ятник» викликав неоднозначну реакцію в соцмережах, насамперед тому, що не відповідав усталеній практиці вшанування померлих героїв, а також тому, що був розміщений біля військового госпіталю, а це викликало суперечливі почуття в поранених бійців. Причому це вже був третій пам'ятник (після Ніжина і Тбілісі), який фіксував О. Мацієвського у момент розстрілу [22].

Історик Р. Кабачій відзначив проблему хаотичної і погано скоординованої меморіалізації пам'яті загиблих українських героїв у селах і маленьких містечках, де важко проконтролювати форму, зміст і стиль меморіальних дощок чи інших меморіалів. Водночас він похвалив ретельне планування пантеону в Тернополі. Відзначив і те, що деякі родини бажають для свого загиблого родича окремі пам'ятники, причому там, де вже встановлено уніфіковані меморіальні знаки. Історик констатував факт спонтанного формування громадянами місць пам'яті. Так, коли у 2023 р. Національний музей історії України створив виставку «Сталеві титани Бахмута», то мешканці Києва приносили квіти і вінки до експонатів. Тому трапляється, що й музейні виставки набувають іншого значення і звучання [22]. Деякі експерти фіксують певні недоліки в комеморативній політиці: з одного боку, цілком правильно, увічнювати пам'ять полеглих героїв сучасної російсько-української війни, але з іншого – у Києві досі немає пам'ятника чільному діячеві українського

визвольного руху початку ХХ ст. С. Петлюрі [22]. З іншого боку, слід констатувати все більшу увагу органів місцевого самоврядування саме до визначених УІНП меморіальних практики і візріців пам'ятних знаків. Відомо, що представники інституту входили до складу робочих груп щодо встановлення меморіалів воїнам АТО/ООС, як наприклад в Одесі [18].

У 2022 р. фахівці УІНП розпочали роботу над концепцією меморіалізації місць пам'яті, розпочавши роботу з Київської області та підготувавши проект «Дорога пам'яті» [19]. У травні того ж року Верховна Рада України проголосувала за закон про Національне військове меморіальне кладовище [35]. У серпні 2023 р. була видана постанова Кабінету Міністрів України «Про реалізацію експериментального проекту щодо проектування Національного військового меморіального кладовища». Відповідно до неї, передбачалося створення проекту кладовища на території територіальної громади села Гатне Фастівського р-ну на Київщині [33]. Щоб розв'язати земельні питання, Верховна Рада України у грудні 2023 р. ухвалила законопроект, відповідно до якого місце розташування Національного військового меморіального кладовища має визначати уряд України [5]. Відтак почалася робота над розробкою дизайну надмогильних споруд [23]. Міністерство у справах ветеранів розробило спільно з Державною установою «Національне військове меморіальне кладовище» проект вигляду надгробків на кладовищі і затвердили дві форми надмогильних пам'ятників: 1) хрест; 2) плити, заокруглені у верхній частині. Було визначено, що зразок надгробка обиратимуть родичі загиблих [1]. Відомо, що справа утворення Національного військового меморіального кладовища супроводжувалася скандалами, які висвітлювалися у ЗМІ. Так, з'ясувалося, що переможцем тендеру на зведення першої черги кладовища став консорціум «Білдінг ЮА», який було створено наступного дня після оголошення тендеру. Цей факт, безумовно, викликав підозри щодо новоствореної компанії. Щоправда, директор Державної установи «Національне військове меморіальне кладовище» Ярослав Старушенко повідомив, що консорціум створила група компаній, які мають значний досвід у реалізації меморіальних проектів, зокрема працювали над будівництвом Музею Голодомору [37].

Значним здобутком стала розробка «Рекомендацій для місцевих органів виконавчої влади, органів місцевого самоврядування та громадських організацій щодо заходів, пов'язаних зі збереженням та вшануванням пам'яті учасників, жертв і подій Російсько-української війни» [36]. Рекомендації напрацювали УІНП, Музей Революції Гідності та Національний музей історії України у Другій світовій війні. Їх обговорили 29 серпня 2023 р., а в лютому 2024 р. було оприлюднено на сайті УІНП та надіслано у державні адміністрації різних рівнів. Рекомендації складаються з трьох розділів: 1) меморіальні місця й місця поховань; 2) музеєфікація війни; 3) комеморативні, мистецькі, дослідницькі та інші заходи. У додатках було представлено такі аспекти як хронологія російсько-української війни, історичний досвід облаштування військових місць пам'яті в незалежній Україні, досвід меморіалізації російсько-української війни на прикладі Чернігова, врахування гендерного компонента при меморіалізації місць пам'яті, а також методика усної історії [36]. Над розробкою цих рекомендацій працювали Антон Дрогобич, Володимир Тилищак, Вікторія Яременко, Тетяна Ковтунович, Іван Стичинський, Анастасія Гайдукевич-Качура, Катерина Романова, Ольга Сало, Ірина Коцаб'юк.

Висновки. Отже, матеріально-культурна складова меморіалізації учасників, жертв та подій російсько-української війни включає розробку проектів і встановлення пам'ятників, меморіалів, пам'ятних знаків і дощок, облік, фіксацію та впорядкування кладовищ полеглих захисників і захисниць України. Важливо, що УІНП започаткував і вів базу даних захисників України, які загинули під час проведення АТО. До кінця 2021 р. було обліковано 4496 загиблих і померлих українських військовослужбовців; обліковано 523 сектори, де поховано 1694 загиблих і померлих осіб, які брали участь у захисті України під час проведення АТО/ООС. Керуючись законом про декомунізацію, УІНП формував пропозиції щодо перейменування населених пунктів. Частина перейменувань, починаючи з 2016 р., була пов'язана з героями російсько-української війни. Констатовано, що від 2014 р. місцеві громади та державні органи влади в Україні прагнули ушанувати загиблих воїнів встановленням пам'ятних дощок. На 1 січня 2020 р. у містах і селах України було

встановлено 3287 меморіальних дощок українським захисникам. З метою уніфікації меморіальних знаків УІНП розробив проєкт типової меморіальної дошки захисникам України. За ініціатииви Міністерства ветеранів у 2020 р. було затверджено і поширено серед місцевих та державних органів влади, громадських організацій «Порядок встановлення меморіальних дощок загиблим захисникам України». Поступово визрілий й проєкти загальнонаціонального масштабу. Так, у Києві на стіні Михайлівського Золотоверхого монастиря було започатковано меморіальний комплекс «Стіна пам'яті полеглих за Україну», на якому до серпня 2020 р. було встановлено 4,5 тис. знімків українських героїв, полеглих у боях з російським агресором. У 2022–2023 рр. було законодавчо оформлено і започатковано влаштування Національного військового меморіального кладовища, яке знаходиться у с. Гатне Фастівського р-ну на Київщині, затверджено дві форми надмогильних пам'ятників. Значним здобутком стала розробка «Рекомендацій для місцевих органів виконавчої влади, органів місцевого самоврядування та громадських організацій щодо заходів, пов'язаних зі збереженням та вшануванням пам'яті учасників, жертв і подій Російсько-української війни» (2023–2024 рр.), які спрямовані на визначення єдиних засад комеморативних практик щодо вшанування пам'яті учасників і жертв сучасної російсько-української війни.

Список літератури

1. Балюх Н. (2023). Будівництво Національного військового меморіального кладовища: затверджена єдина форма надгробків. *Суспільне*. URL: <https://suspilne.media/kyiv/791257-budivnictvo-nacionalnogo-vijskovogo-memorialnogo-kladovisa-zatverdzena-edina-forma-nadgrobkiv>.
2. Бурлакова В. (2021). Що таке пам'ятати: 17 фактів про вшанування пам'яті загиблих у російсько-українській війні. URL: https://censor.net/ua/resonance/3298318/scho_take_pamyataty_17_faktiv_pro_vshanuvannya_pamyati_zagyblyh_u_rosiyiskoukrayinskiyi_viyini.
3. В Слов'янську відкрили меморіальну дошку загиблому в небі над містом воїну АТО. (2016). URL: <https://web.archive.org/web/20160526203944/http://slavdelo.dn.ua/2016/05/21/v-slavyanske-otkryili-memorialnuyu-dosku-pogibshemu-v-nebe-nad-gorodom-voinu-ato-foto>.
4. В Україні встановили 124 меморіальні дошки, присвячені героям війни (2014). URL: <https://old.uinp.gov.ua/news/v-ukraini-vstanovili-124-memorialni-doshki-prisvyacheni-geroyam-viini>.
5. Верховна Рада України прийняла в цілому Закон щодо забезпечення будівництва Національного військового меморіального кладовища. (2023). URL: <https://www.rada.gov.ua/news/razom/244589.html>.
6. Виклики національній політиці пам'яті в часи «гібридної війни». Аналітична записка. (2015). URL: <https://niss.gov.ua/doslidzhennya/gumanitarniy-rozvitok/vikliki-nacionalniy-politici-pamyati-v-chasi-gibridnoi-viyni>.
7. Галів М., Ільницький В. Характер сучасної російсько-української війни (2014–2023): вітчизняний історіографічний дискурс. *Проблеми гуманітарних наук: збірник наукових праць Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка. Серія: Історія*. 2023. Вип. 13/55. С. 47–73.
8. Галів М., Ільницький В., Карпенко О. Проблематика геноциду Росії щодо українців в українських засобах масової інформації (2022–2024). *Новітня доба* / гол. ред. М. Романюк. Львів. 2024. Вип. 12. С. 75–96.
9. Гриценко О. А. Президенти і пам'ять. Політика пам'яті президентів України (1994 – 2014): підґрунтя, послання, реалізація, результати. Київ: «К.І.С.», 2017. 1136 с.
10. Епіфаній освятив оновлену Стіну пам'яті загиблих за Україну (2020). *Укрінформ*. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-society/3084937-epifanij-osvativ-onovlenu-stinu-pamati-zagiblih-za-ukrainu.html>.
11. Закон України «Про внесення змін до Закону України «Про Статут гарнізонної та вартової служб Збройних Сил України» щодо військового поховального ритуалу» від 2.07.2021 р. № 1622-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1622-20#Text>.
12. Звіт УІНП за 2015 р. URL: <https://uinp.gov.ua/pro-instytut/zvity/zvit-2015>.
13. Звіт УІНП за 2016 р. URL: <https://uinp.gov.ua/pro-instytut/zvity/zvit-2016-rik>.
14. Звіт УІНП за 2017 р. URL: <https://uinp.gov.ua/pro-instytut/zvity/zvit-za-2017-rik>.
15. Звіт УІНП за 2018 р. URL: <https://uinp.gov.ua/pro-instytut/zvity/765>.
16. Звіт УІНП за 2019 р. URL: <https://uinp.gov.ua/pro-instytut/zvity/zvit-za-2019-rik>.
17. Звіт УІНП за 2020 р. URL: <https://uinp.gov.ua/pro-instytut/zvity/zvit-za-2020-rik>.

18. Звіт УІНП за 2021 р. URL: <https://uinp.gov.ua/pro-institut/zvity/zvit-za-2021-rik>.
19. Звіт УІНП за 2022 р. URL: <https://uinp.gov.ua/pro-institut/zvity/zvit-za-2022-rik>.
20. Ільницький В., Куцька О. Періодизація російсько-української війни (2014–2022) в українському науковому дискурсі. *Проблеми гуманітарних наук: збірник наукових праць Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка. Серія Історія*. 2023. Вип. 13/55. С. 162–177.
21. Ільницький В., Старка В., Галів М. Російська пропаганда як елемент підготовки до збройної агресії проти України. *Український історичний журнал*. 2022. Вип. 5. С. 43–55. doi: 10.15407/uhj2022.05.043.
22. Кабачій Р. (2023). Аморальність реалізму: як не втратити людяність в процесі вшанування померлих героїв. URL: <https://life.pravda.com.ua/culture/2023/12/8/258194>.
23. Карбан А. (2024). Національне військове меморіальне кладовище: обговорення дизайну намогильних споруд. *Історична правда*. URL: <https://www.istpravda.com.ua/columns/2024/02/9/163633>.
24. Киридон А. Політика пам'яті в Україні (1991–2015 рр.). *Україна–Європа–Світ. Міжнародний збірник наукових праць. Серія: Історія, міжнародні відносини*. 2015. Вип. 15. С. 244–250.
25. Киридон А. Гетеротопії пам'яті. Теоретико-методологічні проблеми студій пам'яті. Київ: Ніка-Центр, 2016. 320 с.
26. Литвиновська Ю. Етапи реалізації політики пам'яті в Україні (1991–2023 рр.). *Консенсус*. 2024. № 1. С. 92–104.
27. Мурдза Я. (2024). У Полтаві відновили розбиту дошку пам'яті учасників АТО. URL: <https://zmist.pl.ua/news/u-poltavi-vidnovyly-rozbytu-doshku-pamyati-uchasnykiv-ato>.
28. На Прикарпатті відкрили меморіальну дошку загиблому бійцю АТО Володимиру Суслику. (2015). *Вікна*. URL: <https://vikna.if.ua/news/category/ato/2015/09/06/39977/view>.
29. Ніколаєв С., Терещенко Р. Діяльність Українського інституту національної пам'яті щодо збереження пам'яті про сучасну російсько-українську війну у 2022 р. *Наука і освіта України в умовах російсько-української війни: виклики та завдання в контексті національної безпеки*. Т. І. Київ–Дрогобич–Львів–Переяслав–Ужгород–Запоріжжя: ВД «Гельветика», 2023. С. 34–37.
30. Політика історичної пам'яті в контексті національної безпеки України: аналітична доповідь / за ред. В. Яблонського. Київ: НІСД, 2019. 144 с.
31. Порядок встановлення меморіальних дошок загиблим захисникам України. Методичні рекомендації. (2020). URL: <https://mva.gov.ua/storage/app/sites/1/uploaded-files.pdf>.
32. Постанова ВРУ «Про Національне військове меморіальне кладовище» від 02.11.2011 р. № 3459-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3459-17#Text>.
33. Постанова КМУ «Про реалізацію експериментального проекту щодо проектування Національного військового меморіального кладовища» від 19.08.2023 р. № 870. URL: <https://www.kmu.gov.ua/npras>.
34. Похиленко І. С. Тенденції актуалізації історичної пам'яті в контексті сучасної російсько-української війни. *Розумовські зустрічі: збірник наукових праць*. 2023. Вип. 10. С. 77–85.
35. Рада ухвалила закон про створення Національного військового меморіального кладовища. (2022). *Укрінформ*. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-society/3797524-rada-uhvalila-zakon-pro-stvorennia-nacionalnogo-vijskovogo-memorialnogo-kladovisha.html>.
36. Рекомендації для місцевих органів виконавчої влади, органів місцевого самоврядування та громадських організацій щодо заходів, пов'язаних зі збереженням та вшануванням пам'яті учасників, жертв і подій Російсько-української війни (2024). URL: <https://uinp.gov.ua/elektronni-vydannya/metodychni-rekomendaciyi-dlya-miscevyh-gromad-shchodo-zberezhennya-i-vshanuvannya-pamyati-uchasnykiv-zhertv-i-podiy-rosiysko-ukrayinskoji-viyny>.
37. Рибальська А., Сергієць А. (2024). Військове кладовище на Київщині: пояснили, чому перемогла компанія, яку створили під тендер. *Суспільне*. URL: <https://suspilne.media/kyiv/779835-vijskove-kladovise-pid-kievom-poasnili-comu-peremogla-kompania-aku-stvorili-pid-tender>.
38. «Стіна народної пам'яті» у Києві буде меморіальною зоною – КМДА (2018). *Радіо Свобода*. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/news/29278576.html>.
39. Свійонтик О., Терещенко Р. Діяльність Українського інституту національної пам'яті щодо збереження пам'яті про сучасну російсько-українську війну у 2014–2021 роках. *Новітня доба* / ред. М. Романюк. 2024. Вип. 12. С. 18–32.
40. Синицька Д. (2015). У Полтаві відкрили меморіальні дошки двом бійцям, загиблим в зоні АТО. URL: <https://poltava.to/news/33764>.
41. Склад Організаційного комітету питань створення і забезпечення функціонування Національного військового меморіального кладовища (затверджено постановою КМУ від 11.02.2016 р. № 215). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/215-2016-%D0%BF#Text>.

42. У центрі Києва відкрили стіну пам'яті загиблих бійців АТО. (2015). *Лівий берег*. URL: https://lb.ua/society/2015/05/30/306696_tsentre_kieva_otkrili_stenu_pamyati.html.
43. Ilnytskyi V., Telvak, V. Ukraine Under the Conditions of the Second Year of Existential War in Analysts' Reflections of the Warsaw Centre for Eastern Studies. *Skhidnoievropeiskyi Istorychnyi Visnyk East European Historical Bulletin*. 2024. Issue 31. P. 218–237. doi:10.24919/2519-058X.31.306344.
44. Telvak V., Ilnytskyi V. A Year of Existential War in Analytical Reflections of the Warsaw Centre for Eastern Studies. *Skhidnoievropeiskyi Istorychnyi Visnyk – East European Historical Bulletin*. 2023. Issue 27. P. 249–258. doi: 10.24919/2519-058X.27.281552.

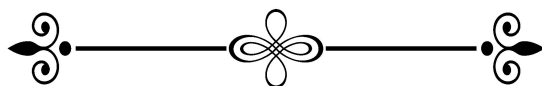
References

1. Baliukh, N. (2023). Construction of the National War Memorial Cemetery: a single form of tombstones approved. *Suspilne*. Retrieved from: <https://suspilne.media/kyiv/791257-budivnictvo-nacionalnogo-vijskovogo-memorialnogo-kladovisa-zatverdzena-edina-forma-nadgrobkiv/> [in Ukrainian].
2. Burlakova, V. (2021). What is remembering: 17 facts about honoring the memory of those who died in the Russian-Ukrainian war. Retrieved from: https://censor.net/ua/resonance/3298318/scho_take_pamyataty_17_faktiv_pro_vshanuvannya_pamyati_zagyblyh_u_rosiyiskoukrayinskiyi_viyini [in Ukrainian].
3. In Slovyansk, a memorial plaque was opened to the fallen ATO soldier in the sky over the city. (2016). Retrieved from: <https://web.archive.org/web/20160526203944/http://slavdelo.dn.ua/2016/05/21/v-slavyanske-otkryili-memorialnuyu-dosku-pogibshemu-v-nebe-nad-gorodom-voinu-ato-foto/> [in Ukrainian].
4. In Ukraine, 124 memorial plaques dedicated to war heroes were installed. (2014). Retrieved from: <https://old.uinp.gov.ua/news/v-ukraini-vstanovili-124-memorialni-doshki-prisvyacheni-geroyam-viini> [in Ukrainian].
5. The Verkhovna Rada of Ukraine adopted the Law on Ensuring the Construction of the National War Memorial Cemetery in its entirety. (2023). Retrieved from: <https://www.rada.gov.ua/news/razom/244589.html> [in Ukrainian].
6. Challenges to the National Memory Policy in Times of “Hybrid War”. Analytical Note. (2015). Retrieved from: <https://niss.gov.ua/doslidzhennya/gumanitarniy-rozvitok/vikliki-nacionalniy-politici-pamyati-v-chasi-gibridnoi-viyni> [in Ukrainian].
7. Haliv, M., Ilnytskyi, V. (2023). The nature of the modern Russian-Ukrainian war (2014–2023): domestic historiographical discourse. *Problemy humanitarnykh nauk: zbirnyk naukovykh prats Drohobyskoho derzhavnogo pedahohichnoho universytetu imeni Ivana Franka. Seriya: Istoriia*, 13/55, 47–73 [in Ukrainian].
8. Haliv M., Ilnytskyi V., Karpenko O. (2024). The problem of the Russian genocide against Ukrainians in the Ukrainian mass media (2022–2024). *Novitnia doba [New Age]*, 12, 75–96 [in Ukrainian].
9. Hrytsenko, O. (2017). Presidents and memory. The policy of memory of the presidents of Ukraine (1994–2014): background, message, implementation, results. Kyiv [in Ukrainian].
10. Epiphanius consecrated the updated Wall of Memory of those who died for Ukraine. (2020). Ukrinform. Retrieved from: <https://www.ukrinform.ua/rubric-society/3084937-epifanij-osvativ-onovlenu-stinu-pamati-zagiblyh-za-ukrainu.html> [in Ukrainian].
11. Law of Ukraine “On Amendments to the Law of Ukraine “On the Statute of the Garrison and Guard Services of the Armed Forces of Ukraine” Regarding Military Funeral Ritual”. (2.07.2021 № 1622-IX). Retrieved from: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1622-20#Text> [in Ukrainian].
12. UINP Report for 2015. Retrieved from: <https://uinp.gov.ua/pro-institut/zvity/zvit-2015> [in Ukrainian].
13. UINP Report for 2016. Retrieved from: <https://uinp.gov.ua/pro-institut/zvity/zvit-2016-rik> [in Ukrainian].
14. UINP Report for 2017. Retrieved from: <https://uinp.gov.ua/pro-institut/zvity/zvit-za-2017-rik> [in Ukrainian].
15. UINP Report for 2018. Retrieved from: <https://uinp.gov.ua/pro-institut/zvity/765> [in Ukrainian].
16. UINP Report for 2019. Retrieved from: <https://uinp.gov.ua/pro-institut/zvity/zvit-za-2019-rik> [in Ukrainian].
17. UINP Report for 2020. Retrieved from: <https://uinp.gov.ua/pro-institut/zvity/zvit-za-2020-rik> [in Ukrainian].
18. UINP Report for 2021. Retrieved from: <https://uinp.gov.ua/pro-institut/zvity/zvit-za-2021-rik> [in Ukrainian].
19. UINP Report for 2022. Retrieved from: <https://uinp.gov.ua/pro-institut/zvity/zvit-za-2022-rik> [in Ukrainian].

20. Ilnytskyi, V. & Kutska, O. (2023). Periodization of the Russian-Ukrainian war (2014–2022) in the Ukrainian scientific discourse. *Problemy humanitarnykh nauk: zbirnyk naukovykh prats Drohobyskoho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu imeni Ivana Franka. Seriiia Istoriiia [Problems of Humanities. History Series: a collection of scientific articles of the Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University]*, 13/55, 162–177, doi: <https://doi.org/10.24919/2312-2595.13/55.283087> [in Ukrainian].
21. Ilnytskyi, V., Starka, V., Haliv, M. (2022). Russian Propaganda as an Element of Preparation for Armed Aggression Against Ukraine. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal [Ukrainian historical journal]*, 5, 43–55 doi: 10.15407/uhj2022.05.043 [in Ukrainian].
22. Kabachii, R. (2023). The Immorality of Realism: How Not to Lose Humanity in the Process of Honoring the Dead Heroes. Retrieved from: <https://life.pravda.com.ua/culture/2023/12/8/258194/> [in Ukrainian].
23. Karban, A. (2024). National War Memorial Cemetery: Discussion of the Design of Gravestones. *Istorychna pravda*. Retrieved from: <https://www.istpravda.com.ua/columns/2024/02/9/163633/> [in Ukrainian].
24. Kyrydon, A. (2015). The Politics of Memory in Ukraine (1991–2015)]. *Ukraina-Yevropa-Svit. Mizhnarodnyi zbirnyk naukovykh prats. Seriiia: Istoriiia, mizhnarodni vidnosyny*, 15, 244–250 [in Ukrainian].
25. Kyrydon, A. (2016). Heterotopias of Memory. Theoretical and Methodological Problems of Memory Studies. Kyiv [in Ukrainian].
26. Lytvynovska, Yu. (2024). Stages of Implementation of Memory Policy in Ukraine (1991–2023). *Konsensus*, 1, 92–104 [in Ukrainian].
27. Murdza, Ya. (2024). A Broken Board of Memory of ATO Participants Restored in Poltava. Retrieved from: <https://zmist.pl.ua/news/u-poltavi-vidnovyly-rozbytu-doshku-pamyati-uchasnykiv-ato> [in Ukrainian].
28. A memorial plaque to the fallen ATO fighter Volodymyr Suslyk was unveiled in the Carpathian region. (2015). *Vikna*. Retrieved from: <https://vikna.if.ua/news/category/ato/2015/09/06/39977/view> [in Ukrainian].
29. Nikolaiev, S., Tereshchenko, R. (2023). Activities of the Ukrainian Institute of National Remembrance in Preservation of the Memory of the Modern Russian-Ukrainian War in 2022. *Nauka i osvita Ukrainy v umovakh rosiisko-ukrainskoi viiny: vyklyky ta zavdannia v konteksti natsionalnoi bezpeky*. Vol. I. Kyiv–Drohobych–Lviv–Pereiaslav–Uzhhorod–Zaporizhzhia (P. 34–37) [in Ukrainian].
30. The Politics of Historical Memory in the Context of National Security of Ukraine: Analytical Report. Kyiv [in Ukrainian].
31. The procedure for installing memorial plaques to the fallen defenders of Ukraine. Methodological recommendations. (2020). Retrieved from: <https://mva.gov.ua/storage/app/sites/1/uploaded-files.pdf> [in Ukrainian].
32. Resolution of the Verkhovna Rada of Ukraine “On the National Military Memorial Cemetery” (02.11.2011, № 3459-VI). Retrieved from: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3459-17#Text> [in Ukrainian].
33. Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine “On the implementation of an experimental project on the design of the National Military Memorial Cemetery” (19.08.2023, № 870). Retrieved from: <https://www.kmu.gov.ua/npas/pro-realizatsiiu-eksperymentalnoho-proektu-shchodo-> [in Ukrainian].
34. Pokhylenko, I. (2023). Trends in the actualization of historical memory in the context of the modern Russian-Ukrainian war. *Rozumovski zustrichi: zbirnyk naukovykh prats*, 10, 77–85 [in Ukrainian].
35. The Rada adopted the law on the creation of the National Military Memorial Cemetery. (2022). *Ukrinform*. Retrieved from: <https://www.ukrinform.ua/rubric-society/3797524-rada-uhvalila-zakon-pro-stvorennia-nacionalnogo-vijskovogo-memorialnogo-kladovisa.html> [in Ukrainian].
36. Recommendations for local executive authorities, local governments and public organizations on measures related to the preservation and commemoration of the participants, victims and events of the Russian-Ukrainian war. (2024). Retrieved from: <https://uinp.gov.ua/elektronni-vydannya/metodychni-rekomendaciyi-dlya-miscevyh-gromad-shchodo-zberezhennya-i-vshanuvannya-pamyati-uchasnykiv-zhertv-i-podiy-rosiysko-ukrayinskoyi-viiny> [in Ukrainian].
37. Rybalska, A., Serhiets, A. (2024). Military cemetery in Kyiv region: explained why the company created under the tender won. *Suspilne*. Retrieved from: <https://suspilne.media/kyiv/779835-vijskove-kladovise-pid-kiyevom-poasnili-comu-peremogla-kompania-aku-stvorili-pid-tender/> [in Ukrainian].
38. “Wall of People’s Memory” in Kyiv will be a memorial zone – Kyiv City State Administration (2018). *Radio Svoboda*. Retrieved from: <https://www.radiosvoboda.org/a/news/29278576.html> [in Ukrainian].

39. Sviontyk, O., Tereshchenko, R. (2024). Activities of the Ukrainian Institute of National Remembrance in Preservation of the Memory of the Modern Russian-Ukrainian War in 2014–2021]. *Novitnia doba [New Age]*, 12, 18–32 [in Ukrainian].
40. Synytska, D. (2015). Memorial plaques to two soldiers killed in the ATO zone were unveiled in Poltava. Retrieved from: <https://poltava.to/news/33764/> [in Ukrainian].
41. Composition of the Organizing Committee for the Establishment and Operation of the National War Memorial Cemetery (11.02.2016, № 215). Retrieved from: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/215-2016-%D0%BF#Text> [in Ukrainian].
42. In the center of Kyiv, a wall of memory of the fallen ATO fighters was opened. (2015). *Livyi bereh*. Retrieved from: https://lb.ua/society/2015/05/30/306696_tsentre_kieva_otkrili_stenu_pamyati.html [in Ukrainian].
43. Ilnytskyi, V., & Telvak, V. (2024). Ukraine Under the Conditions of the Second Year of Existential War in Analysts Reflections of the Warsaw Centre for Eastern Studies. *Skhidnoievropeyskyi Istorychnyi Visnyk [East European Historical Bulletin]*, 31, 218–237, doi:10.24919/2519-058X.31.306344.
44. Telvak, V. & Ilnytskyi, V. (2023). A Year of Existential War in Analytical Reflections of the Warsaw Centre for Eastern Studies. *Skhidnoievropeyskyi Istorychnyi Visnyk [East European Historical Bulletin]*, 27, 249–258, doi: 10.24919/2519-058X.27.281552.

Надійшла до редакції / Received: 28.11.2024
Схвалено до друку / Accepted: 16.12.2024

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

УДК 94(450) «14/16»

DOI: 10.31651/2076-5908-2024-2-117-125

Андрій СЕНЧЕНКО

здобувач кафедри історії, Національний університет
«Києво-Могилянська академія», м. Київ, Україна

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2101-7691>

e-mail: senchenko.andrii@gmail.com

ВИНИКНЕННЯ ІДЕЇ КОМПЛЕКТУВАННЯ ЗБРОЙНИХ СИЛ ДЕРЖАВИ ЗА ДОПОМОГОЮ ПРИМУСОВОЇ ВІЙСЬКОВОЇ СЛУЖБИ ГРОМАДЯН В ЗАХІДНІЙ ЄВРОПІ ЕПОХИ ВІДРОДЖЕННЯ

Анотація. Мета – проаналізувати основні явища, що призвели до появи ідеї обов'язкової військової служби для громадян в італійських містах-державах в епоху Відродження, а також розглянути спробу втілити її у життя в Флоренції на початку XVI ст. **Методи дослідження.** У статті використано загальнонаукові та історичні методи. Автор залучив методи, які дозволили зробити історичну реконструкцію основних тенденцій в еволюції ідеї обов'язкової військової служби для громадян ранньомодерних італійських міст держав. Для цього у статті використано історико-генетичний метод для здійснення спроби простежити основні тенденції в розвитку ідеї військового обов'язку. Порівняльно-історичний метод був застосований для виявлення ключових особливостей та наслідків спроби застосування загальної військової повинності у Флорентійській республіці порівняно з іншим поширеним методом комплектування. **Наукова новизна** полягає у спробі встановленні обставин появи ідей загальнообов'язкової військової служби та громадянина-солдата в ранньомодерній Європі.

Висновки. Ідея обов'язкової військової служби для громадян з'явилася ще в італійських містах-державах в епоху Відродження. Спроба втілити таку ідею у життя в той час відбулася в Флоренції на початку XVI століття у вигляді спроби реформувати міліцію і завершилася провалом. Ця спроба була унікальним експериментом в епоху, коли інші володарі та держави традиційно зверталися до послуг приватних підрядників, відомих в Італії як кондотьєри, з метою залучення найманців для ведення своїх війн. Міліція Флорентійської республіки зрештою виявилася неспроможною протистояти таким найманим арміям. Принцип комплектування міліції що був заснований на давньоримських республіканських ідеалах у вигляді обов'язкової військової служби для громадян виявилася нежиттєздатним в умовах Італії початку XVI століття. Економічні умови, політична ситуація та структура суспільства в італійських містах-державах виявилися несумісними з принципом укомплектування збройних сил шляхом примусового призову громадян цих держав.

Ключові слова: політика комплектування збройних сил, загальна військова повинність, військовий обов'язок, громадянські права, громадянин-солдат.

Andrii SENCHENKO

Applicant of Department of History, National University of
Kyiv-Mohyla Academy, Kyiv, Ukraine

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2101-7691>

e-mail: senchenko.andrii@gmail.com

THE EMERGENCE OF THE IDEA OF MANNING THE ARMED FORCES OF THE STATE WITH THE HELP OF COMPULSORY MILITARY SERVICE OF CITIZENS IN WESTERN EUROPE DURING THE RENAISSANCE

Abstract. The purpose of the article is to analyze the main phenomena that led to the emergence of the idea of mandatory military service for citizens in Italian city-states during the Renaissance and also to consider an attempt to implement it in Florence at the beginning of the 16th century. **Research methods.** This article uses general scientific and historical methods. The author used methods that made it possible to make a historical reconstruction of the main trends in the evolution of the idea of compulsory military service for citizens of early modern Italian city-states. First, the historical-genetic method used in the article to trace the main trends in the development of the idea of military duty. A comparative-historical method was applied to identify the key features and consequences of the attempted application of universal conscription in the Florentine Republic and compare it with another common recruitment method. **The scientific novelty** of the obtained results lies in the delineation of the circumstances of the emergence of the ideas of compulsory military service and the citizen-soldier in early modern Europe.

The Conclusions. The idea of compulsory military service for citizens emerged in the Italian city-states during the Renaissance. The implementation of such an idea at that time in practice took place in Florence at the beginning of the 16th century as an attempt to reform the militia, but was unsuccessful. This attempt was a unique experiment in an era when other lords and states traditionally sought the services of private contractors, known in Italy as condottieri, to recruit mercenaries to wage their wars. The militia of the Florentine Republic eventually proved unable to compete with such mercenary armies. The main principle of manning the militia, which was based on ancient Roman republican ideals in the form of mandatory military service for citizens, turned out to be unsustainable in the conditions that existed in Italy at the beginning of the 16th century. The economic conditions, the political situation, and the structure of society in the Italian city-states were incompatible with the principle of manning the armed forces of these states exclusively through the forced conscription of their citizens.

Keywords: military manning policy, general conscription, military duty, civil rights, citizen-soldier.

Постановка проблеми. Ідея військової повинності громадян як основна модель комплектування збройних сил не була чимось новим для Західної Європи початку XVI ст. завдяки живій традиції самооборони громад, а також за допомогою місцевих міліцій і частковому збереженню традиційних форм взаємин між суверенами та їхніми підданими, адже військова служба на користь суверена розглядалася як один із основних обов'язків підданих [1, с. 233]. Зв'язок військової служби та громадянських прав також був добре відомим завдяки працям античних авторів та ренесансних мислителів, включно з Ніколо Макіавеллі. Такі уявлення про обов'язок громадян захищати спільноту, до якої вони належали, були основою для формування міліцій у середньовічних міських комунах, у тому числі на території Італії. Проте подібна модель комплектування так і не стала основною для армій ранньомодерних європейських держав. З низки причин спроба створити збройні сили держави у вигляді міліції, укомплектованої тільки громадянами за допомогою військової повинності, залишилася цікавим, але маловідомим експериментом початку XVI ст. і другорядним епізодом на фоні інших подій та процесів у військовій сфері цього періоду, який не мав помітного впливу на військову справу в Європі.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Історіографія питання появи зв'язку між примусовою військовою службою та громадянськими чеснотами тісно пов'язана із дослідженням процесу виникнення Італійського Ренесансу у Північній Італії, а точніше у Флорентійській республіці. Ханс Барон у 1956 р. опублікував фундаментальну працю про походження Італійського Ренесансу, де спробував пояснити яким чином Ренесанс зародився у Флоренції наприкінці XIV ст. у відповідь на загрозу знищення республіки герцогом Мілану [2]. Його теорія привернула увагу дослідників історії Ренесансу та отримала власну назву «Теза Барона» [3, с. 309–338]. В аналізі історії Флорентійської республіки він також приділив увагу розвитку ідеї примусової військової служби громадян як необхідного компоненту республіканських ідеалів, одним із головних популяризаторів якої вважав Леонардо Бруні [4, с. 545]. Концепція Барона стимулювала дискусію серед дослідників щодо походження Італійського Ренесансу й еволюції республіканських ідеалів, зокрема ідеї міліції, укомплектованої винятково з громадян за допомогою військової повинності [5, с. 148–191]. Інший відомий дослідник історії Італії доби Відродження Джон Покок теж вважає, що ідею «активного громадянства» було сформульовано у Флоренції. Вона ґрунтувалася на творах Аристотеля та ідентифікувалася з володінням громадянами зброєю [6, с. 555].

Мета статті – проаналізувати обставини зародження ідеї військової повинності як основної громадянської чесноти в італійських містах-державах епохи Відродження та з'ясувати основні причини провалу спроби втілення цієї ідеї як проекту реформування міліції у Флорентійській республіці на початку XVI ст.

Виклад основного матеріалу. Концепція громадянина-солдата, а саме ідея про взаємозалежність обов'язкової військової служби та громадянських прав була важливим елементом культури античної Греції та Риму, маючи значний вплив на розвиток та функціонування грецьких полісів та Римської республіки. Так, Платон і Аристотель приділяли цьому питанню певну увагу у своїх творах [7, с. 1–2]. Однак такий підхід до організації збройних сил європейських держав знову опинився в центрі уваги мислителів лише у XV ст., а першим спробував його реалізувати Ніколо Макіавеллі під час реформування міліції у Флоренції. Такий експеримент виявився неуспішним, але цей досвід не змусив мислителя відкинути ідею про необхідність створення міліції. Ба більше, він навіть зміцнив такі його переконання, які він виклав у праці «Мистецтво війни» вже після ліквідації реформованої міліції новою владою у Флоренції [8, с. 191–214]. Макіавеллі запропонував створювати міліції з громадян як альтернативу загонам найманців, яких він, разом із іншими сучасниками, зневажав [1, с. 229]. Тому особливо іронічним є те, що армії, набрані переважно з найманців, виявилися більш поширеним типом війська за умов ранньомодерної Європи та, зрештою, еволюціонували в регулярні збройні сили держав.

Упередження щодо найманців мали давню традицію ще серед античних авторів. Аристотель не приховував свого тенденційного ставлення до найманців. Зокрема, у третій книзі своєї «Політики» він писав про царську владу, яка спиралася на звичаї та закони: «З цієї причини й охорона у них царська, а не як у тиранів: царів-бо охороняють озброєні громадяни, тиранів – найманці. Адже, спираючись на закон, царі панують над підлеглими, що коряться їм зі своєї волі. Таким чином, царів охороняють громадяни, тирані ж ставлять собі охорону проти (замахів) громадян» [9, с. 92]. Однак такі ідеї, схоже, не мали особливої підтримки навіть у сучасників Аристотеля. В той час як він описував різні форми державного устрою полісів з усіма їхніми перевагами та недоліками, сучасні йому поліси вдавалися до послуг найманців, а македонський цар Філіп підкорив більшість цих полісів за допомогою армії, яка теж частково складалася з найманців [1, с. 236]. Його син Олександр своїми безпрецедентно успішними завойовницькими походами, на чолі створеної його батьком армії, остаточно прирік на забуття модель поліса, якій Аристотель приділив так багато уваги. Проте згадки щодо ідеї про зв'язок між громадянськими правами та обов'язком захищати державу збереглися завдяки популярності інших його творів. Міркування Аристотеля про державний устрій пережили раннє середньовіччя й наново привернули увагу ренесансних мислителів, разом з ідеями інших античних авторів щодо Римської республіки та її легіонів, які комплектувалися за допомогою військової повинності громадян. Ці ідеї здобули особливу популярність в Італії епохи Ренесансу, оскільки тогочасні торговельні міста-держави північної Італії претендували на статус «прямих нащадків» Римської республіки. Ніколо Макіавеллі спробував реформувати міліцію Флорентійської республіки на початку XVI ст., яка втім існувала тут у певній формі принаймні ще з XIII ст., спираючись саме на подібні ідеї, запозичені в античних авторів, але у його власній інтерпретації [1, с. 236]. Він прагнув реалізувати ідею комплектування збройних сил Флорентійської республіки винятково її громадянами, на основі обов'язкової військової служби, за прикладом античної Римської республіки [5, с. 150–151].

Давньоримські республіканські ідеали, що лягли в основу запропонованої Макіавеллі ідеї обов'язкової військової служби для громадян, виглядали привабливо на папері, але на практиці вони не відповідали тим економічним і соціальним умовам, що склалися в італійських містах-державах, а також загальним тенденціям розвитку військової справи у тогочасній Європі. Тому різні італійські міста-держави та володарі продовжили вдаватися до послуг загонів найманців, попри серйозні проблеми такого підходу. Добре відомою сучасникам була ненадійність найманців, котрі регулярно створювали проблеми наймачам, особливо після завершення періоду найму, коли їм переставали платити. Безробітні найманці були справжнім лихом для населення, оскільки не бажали або не мали можливості пристосуватися до цивільного життя. Тож вони регулярно вдавалися до розбою та бандитизму, за відсутності регулярного заробітку у вигляді військової служби, яку тодішні європейські володарі та навіть відносно заможні міста-держави північної Італії просто не могли забезпечувати постійно [1, с. 228].

У добу Ренесансу італійські міста-держави та володарі регулярно воювали між собою чи страждали від внутрішніх конфліктів, тож вони постійно зверталися до послуг найманців для ведення своїх війн [10, с. 4]. Найняття кондотьєрів під час конфліктів було нормою, але міста й володарі не мали змоги утримувати суттєві за розміром регулярні збройні сили в мирний час. Як наслідок, ці держави та володарі ризикували потрапити в залежність від кондотьєрів. Самі кондотьєри переважно належали до італійської аристократії, а термін *condottiero* походить від *condotte* (угода або контракт). Вони були водночас ватажками найманців й підприємцями, які організовували наймання окремих підрозділів солдатів або цілих приватних армій за відповідну грошову винагороду. Кондотьєри отримали сумнівну репутацію, оскільки надавали критично важливі послуги наймачам лише тимчасово і лише за відповідну винагороду.

Макіавеллі особливо наголошував на цій ненадійності найманців і наводив приклади, коли залежність від чужої військової потуги призводила до катастрофічних наслідків для італійських володарів, оскільки успішні ватажки найманців з амбіціями були великою загрозою для наймачів: «Ватажки найманців – це або добрі полководці, або ні; якщо вони такі, ти не можеш їм довіряти: вони завжди рватимуться до влади, причому або розчавлять тебе, свого ж таки пана, або, всупереч твоїм намірам, гнітитимуть інших; якщо ж командир не видатний воєначальник, то він, звичайно, тебе підведе» [11, с. 449]. Однак далеко не всі ватажки найманців мали такі непомірні амбіції. Більшість кондотьєрів дотримувалися укладених угод і сумлінно служили наймачам, принаймні поки вони отримували обіцяну платню [1, с. 229]. Зрештою, навіть сам Макіавеллі був змушений найняти досвідченого кондотьєра як капітана для керівництва реформованою міліцією, оскільки лише ватажки найманців мали відповідні досвід та навички для такої посади. Характерним можна вважати той факт, що він, зрештою, зупинив свій вибір на кондотьєрі з репутацією жорстокого і безпринципного виконавця будь-яких наказів, саме з метою обмеження ризику узурпації влади, оскільки такий капітан із запламованою репутацією просто не міг завоювати популярність у війську та серед населення [5, с. 178–184].

Модель міліції, набраної на основі обов'язкової військової повинності громадян, доволі рано привернула особливу увагу ренесансних мислителів-гуманістів. Вона також зайняла почесне місце у творах авторів, котрі жили у Флоренції ще на початку XV ст., зокрема у творчості Леонардо Бруні, як частина дискусії про збройні сили античної Римської республіки [12, с. 4]. Останній був впливовим ренесансним мислителем і автором першої детальної історії Флоренції. У цій роботі він обстоював ідею, що місто було засноване ще за часів античної Римської республіки [13, с. 135]. У такий спосіб він виправдовував прагнення Флорентійської республіки претендувати на статус спадкоємиці Стародавнього Риму. Ця претензія мала на меті обґрунтувати прагнення частини еліт Флоренції розширити вплив на інші частини Італії в першій половині XV ст. шляхом завойовницьких війн. Леонардо Бруні першим заявив, що римська міліція складалася майже винятково з піхотинців, які були звичайними громадянами, а не рицарями [14, с. 14]. Це твердження було новим на той час, оскільки саме кіннота вважалася головною силою більшості європейських армій пізнього середньовіччя. Кондотьєри в Італії також віддавали перевагу важкій кавалерії. Леонардо Бруні навіть спробував пов'язати військову службу з республіканськими ідеалами та заявив, що захист республіки був найвищою громадянською чеснотою [15, с. 131–133]. Таким чином, він вказав на зв'язок між способом комплектування збройних сил античної Римської республіки й «активним громадянством» у формі військової служби, з одного боку, й республіканською традицією – з іншого [6, с. 88]. Він розглядав громадянина-солдата як ідеальне втілення республіканських принципів. Макіавеллі постійно наголошував на необхідності відновлення давніх ідеалів громадянської вірності батьківщині через службу громадян у війську на благо всієї республіки. Лише таким чином сучасні йому італійці могли повернути втрачений бойовий дух і чесноти давніх римлян [16, с. 278].

Макіавеллі пішов навіть далі й відкрито звинуватив Римо-католицьку церкву у корупції, а християнські ідеали – у неспроможності надихати та виховувати людей здатних боротися з викликами, які постали перед жителями різних держав в Італії, внаслідок вторгнення армій чужоземних володарів. Ця критика християнських ідеалів може розглядатися як

справді революційна [16, с. 278]. Макіавеллі заявив, що навіть якби реалізація цих ідеалів на практиці стала можливою, то таке суспільство було б недосконалим, бо самі ідеали зосереджувалися на вихованні скромності та підготовці вірян до потойбічного життя, а тому обмежували людський потенціал у реальному житті [16, с. 278]. Він також звинуватив церкву у неспроможності об'єднати Італію в одну державу, що й призвело до нездатності менших держав захиститися від іноземних вторгнень. Макіавеллі прямо заявив у дванадцятому розділі «Міркувань про першу декаду Тіта Лівія»: «Тому церква, не будучи достатньо сильною для захоплення Італії й не дозволивши іншим захопити її, була причиною чому вона [Італія] не була здатна об'єднатися воедино, але була під багатьма принцями та лордами, що призвело до такої роздробленості та слабкості, що вона стала здобиччю не лише для могутніх варварів, але для будь-кого хто наважиться атакувати її» [17, с. 28–29]. Зрештою, Макіавеллі продемонстрував особливу зневагу до Папи та кардиналів, коли засудив нерішучість одного з володарів, котрий мав суперечку з церквою через узурпацію титулу і земель, але не скористався можливістю убити Папу і декількох кардиналів, коли ті прибули у його місто з мінімальною охороною [17, с. 41–42].

Ніколо Макіавеллі прямо заявляв про необхідність замінити християнські ідеали на не зовсім християнські чесноти, які були ближчі до античних язичницьких ідеалів у викладі грецьких та римських авторів. У творі «Міркування про першу декаду Тіта Лівія» він спробував пояснити яким чином давньоримська релігія та цінності зробили античну Римську республіку, а потім й імперію вкрай успішними. До того ж розглядав прагнення слави, багатства, амбіційності та особливу чоловічу здатність перемагати як суто позитивні чесноти, які були корисними. На думку Макіавеллі, лише такі цінності могли посприяти досягненню людьми успіхів у різних справах й особливо тих, що були пов'язані з насиллям та воєнними перемогами [16, с. 279]. Таким чином, він аж ніяк не був противником релігії та релігійності, скоріше навпаки, вказував, що релігія займала дуже важливе місце у державі й заслуговувала на підтримку з боку володарів й громадян як одна з основних інституцій. Макіавеллі прямо заявив в одинадцятому розділі першої книги «Міркувань про першу декаду Тіта Лівія»: «І як дотримання заповідей релігії є причиною величі держави, так нехтування ними є причиною її занепаду оскільки королівство без страху перед богом повинно або розвалитися або повинно триматися на страху перед принцом який здатен впливати [на підданих] так само як впливала релігія» [17, с. 27].

Разом із тим він наважився гостро критикувати Римську церкву і пропонував дуже утилітарний підхід до релігії загалом. Релігія повинна була виконувати низку функцій у державі та суспільстві, а не існувати окремо від потреб суспільства або взагалі повністю домінувати в ньому. На його думку, саме римська релігія сприяла появі героїв з-поміж римських громадян, які билися за славу для себе і своєї родини у цьому житті, а не лише потойбіч. Таким чином, релігія допомагала мобілізувати суспільство і перемагати у війнах [16, с. 279]. Макіавеллі переконував, що армія солдат, набраних відповідно до принципу військової повинності, мала значні переваги перед арміями найманців [18]. Тому його позиція щодо комплектування збройних сил держави була чіткою, «З досвіду видно, що тільки князі й республіки, які мають власні війська, добиваються великих успіхів, а наймані загони нічого не дають, окрім шкоди; республіці, що має власні збройні сили, важче потрапити в залежність свого громадянина, ніж тій, яка сильна зброєю чужинців» [11, с. 449].

Проект створення збройних сил у вигляді міліції на основі давньоримських ідеалів та відповідно до принципу громадянина-солдата, як їх розумів Макіавеллі, було започатковано лише у 1506 р. [1, с. 236]. Цей експеримент протривав лише біля шести років, оскільки ставка Макіавеллі та його прихильників на реформовану міліцію не виправдала покладених на неї очікувань. Ця міліція зазнала нищівної поразки в 1512 р. та була розпущена того ж року через зміну влади у Флоренції. Однак міліція була заново відновлена у 1515 р. під контролем нового режиму й вже без Макіавеллі, котрий перебував у вигнанні, хоча й під впливом його ідей [5, с. 169].

Спроба радикальної реформи міліції у Флоренції відбулася в один із найбурхливіших періодів в історії Італії. Вторгнення французького короля Карла VIII до Північної Італії у 1494 р. мало далекосяжні наслідки для усієї країни та Південної Європи наприкінці XV – у першій половині XVI ст. Військові історики також розглядають це вторгнення як першу

повноцінну військову кампанію у Західній Європі [19, с. XII]. Основні учасники конфлікту мали ресурси для набору великих армій найманців із більшою кількістю артилерійських гармат і вогнепальної зброї, ніж було нормою до того. Тому Північна Італія у першій половині XVI ст. стала вкрай конкурентним середовищем для формування принципово нових військових формувань. Новоствореній флорентійській міліції довелося протистояти не лише загонам італійських кондотьєрів, але й різноманітним загонам найманців та рицарів з сусідніх регіонів Європи [10, с. 1]. Таке випробування виявилось занадто тяжким для новостворених збройних сил, які не мали глибоких військових традицій та підтримки сильних державних інституцій, оскільки Флорентійська республіка одночасно переживала одну з найглибших криз у своїй історії [5]. Такий тісний зв'язок долі оновленої міліції та невдалої спроби оновлення державних інституцій Флоренції можна також розглядати у контексті ідей Жана Глєте про ключову роль процесу формування фіскально-військових держав у створенні регулярних армій [20, с. 40].

Однією з основних причин того, що італійські міста-держави та володарі покладалися на кондотьєрів для ведення бойових дій, був розвинений ринок найманців, оскільки постійне суперництво між різними силами в Італії створило досить стабільний попит на їхні послуги. Успішні ватажки мали можливість формувати окремі загони з досвідчених солдатів. Вони могли запропонувати послуги таких загонів або навіть цілих армій для участі в конфліктах або для демонстрації сили. Міста-держави охоче наймали такі загони кондотьєрів для окремих кампаній, але не часто практикували наймання на більш тривалий час, оскільки відмова від оплати послуг найманців у мирний час дозволяла заощадити ресурси [10, с. 311–312]. Саме тому ведення війн в епоху Ренесансу було дуже дорогою справою безпосередньо у період бойових дій, але між війнами, з огляду на практично повну відсутність великих регулярних армій у мирний час, фінансові витрати були значно меншими. Ця система успішно функціонувала аж до вторгнення армій французького короля Карла VIII в 1494–1495 рр. та початку Італійських війн, оскільки завдяки доволі успішній морській торгівлі італійські міста-держави були більш економічно розвинутими за тогочасними європейськими мірками й могли дозволити наймання кондотьєрів.

Макіавеллі жорстко критикував цю систему, оскільки вважав, що саме вона була основною причиною неспроможності італійських володарів та республік захиститися від вторгнень військ чужинців. Він писав: «За прикладом ходити недалеко: нинішня Італія занепадала саме тому, що впродовж багатьох років покладалася на наймані війська. Вони служили декому нібито й непогано і в бійці одне з одним здавалися зухвалими, але коли прийшов чужинець, проявили себе, якими були насправді. Тому Карлові, королю Французькому, і вдалося захопити Італію лише з грудочкою крейди в руках» [11, с. 449].

Поведінка еліт та економічні умови в італійських містах-державах відіграли важливу роль у встановленні кондотьєрів як основної військової сили в ренесансній Італії. Упродовж XIV–XV ст. модель середньовічної комуни в італійських містах-державах занепадала [13, с. 20]. Олігархи стали панівною силою в політичному житті більшості торгівельних республік. Нові еліти воліли використовувати привілейоване положення для стягування ренти на користь обмеженої кількості сімей у кожному місті. Завдяки такому підходу, подібні режими були менш залежні від підтримки населення і не виявляли бажання виділяти ресурси на реорганізацію міліцій як повноцінних збройних сил раннього Нового часу. Занепаду міліцій посприяв і той факт, що завдяки економічному розвитку італійських торгівельних республік та збагаченню олігархії яка найбільше виграла від зростання економічної активності, привілейовані групи могли просто профінансувати наймання кондотьєрів [4, с. 546]. У результаті, стара система міських міліцій та примусова служба громадян у Флоренції були скасовані в 1351 р. [2, с. 375]. Леонардо Бруні засудив відмову від міліцій із громадян на початку XV ст. і розпочав дискусію серед ренесансних мислителів та громадян Флорентійської республіки навколо цього питання. Він навіть заявив, що відмова від міліції із громадян «була націлена лише на те, щоб зробити місцеве населення непридатним для ведення війни й таким чином [флорентійці] змушені були звертатися до інших для захисту своїх статків, через власну неготовність захищати себе і битися за батьківщину [*patria*]» [2, с. 375–376]. Пропри такі дискусії, наймання кондотьєрів залишалося основною опцією для володарів та міст-держав в Італії до кінця століття.

Спроба реформування міліції у Флоренції була здійснена лише після зміни влади в республіці та за умов появи реальної загрози існуванню режиму з боку інших держав та армій могутніх іноземних володарів після початку Італійських війн [10].

Венеція, Флоренція та інші успішні торгівельні республіки стали жертвами власного успіху, оскільки їхні еліти прагнули закріпити найвигодніші сфери діяльності за обмеженою кількістю олігархічних сімей [21]. У Венеції система спадкової олігархії остаточно сформувалася в першій половині XIV ст. У Флоренції також сформувалася олігархія в кінці XIII ст. Такі олігархічні сім'ї, як Медичі у Флоренції, мали фінансові ресурси для домінування в політичному житті міст-держав завдяки контролю над банками та іншою власністю, а армії найманців за потреби могли бути використані як додаткові інструменти для захисту їхніх інтересів. Представники панівних сімей ставали менш залежними від волі решти населення, оскільки не потребували широкої підтримки для ведення війн. Наприклад, необхідність підвищення податків для покриття воєнних витрат була основною причиною того що ремісники, наймані робітники та навіть частина торговців не схвалювали участі у війнах проти сусідніх міст-держав, які підтримували флорентійські олігархи впродовж XV ст. [13, с. 11]. Однак олігархи могли загалом ігнорувати такі настрої, оскільки контролювали ресурси держави та могли фінансувати військові кампанії за допомогою найманих армій навіть без широкої підтримки такої політики серед решти громадян. Таким чином, олігархічні режими не бачили потреби у створенні постійних армій із громадян республіки на основі реформованих міліцій та навіть могли розглядати такі проекти як загрозу своєму панівному становищу в італійських містах-державах через загрозу бунтів, змов та повстань [4, с. 547].

Упродовж XIV ст. доступ до привілейованих груп був серйозно обмежений спочатку у Венеції, а потім у Флоренції та інших італійських містах-державах. Обмежена кількість привілейованих груп ускладнила вербування солдатів і командирів з-поміж їхніх представників, адже їх було недостатньо для створення великих збройних сил чи обрання компетентних командирів. Члени впливових сімей не мали стимулу обирати кар'єру в ризиковій військовій сфері, оскільки мали ексклюзивний доступ до інших, більш привабливих державних посад [13, с. 20]. Крім того набір найманців під командуванням кондотьєрів можна було контролювати колегіально. Це було зумовлено потребою кожного разу заново збирати значні фінансові ресурси для оплати їхніх послуг, що дозволяло запобігати зосередженню влади над військовою силою держави в руках однієї особи чи клану і, таким чином, уможливлювало існування олігархічних режимів. З іншого боку, кар'єра кондотьєра до кінця XV ст. була відкрита в Італії майже винятково для представників місцевої військової аристократії [10, с. 294]. Традиційно представники останньої були вихідцями із сімей дрібних італійських феодалів, а не міських олігархічних кланів. Як наслідок, використання найманців для військових кампаній, із залученням традиційних міських міліцій за необхідності, виявилось більш прийнятним варіантом для заможних родин, які правили італійськими містами-державами в епоху Відродження, ніж створення регулярних армій із громадян цих республік.

Кількість армій найманців була обмеженою, оскільки аж до кінця XV ст. лише важка кіннота розглядалася як основна бойова сила загонів кондотьєрів. За таких умов, лише невелика частина найманців були достатньо заможними для утримання коней, обладунків і слуг для участі в бойових діях [22, с. 1–37]. На цьому етапі в Європі вже почали формуватися держави, які були здатні мобілізувати фінансові та людські ресурси для ведення війн на принципово іншому рівні [20, с. 16–21].

Висновки. Військові історики розглядають кінець XV та першу половину XVI ст. як важливий період у розвитку регулярних армій через поступове поширення вогнепальної зброї та появу сильніших і більш централізованих держав, які мали змогу утримувати регулярні армії та озброювати їх все більш досконалою вогнепальною зброєю [20, с. 30–38]. Тож роль великих найманих армій у завоюванні та утриманні територій різко зросла. Розвиток вогнепальної зброї, а особливо потужних гармат, здатних значно швидше руйнувати кам'яні укріплення замків та міст, призвів до тимчасового зменшення ролі укріплень та підвищення ролі великих армій із потужною артилерією. Потужна артилерія дозволила арміям французьких королів швидше захоплювати укріплення під час

Італійських війн, що своєю чергою призвело до цілої низки інновацій у військовому мистецтві, як нові підходи до будівництва укріплень. Реформа флорентійської міліції під наглядом Макіавеллі може розглядатися як ще одна спроба здійснити інновацію, хоч і невдала. Лише великі централізовані держави або найбільш розвинені торговельні республіки мали можливість фінансувати наймані армії протягом тривалого часу. Амбітні володарі цих держав отримали унікальний інструмент для втілення своїх планів та вікно можливостей для посилення своєї влади шляхом централізації державного управління на новому рівні. Цьому сприяло те, що лише вони могли запропонувати захист від насильства в умовах різкого ослаблення засобів оборони.

В результаті, такі володарі почали встановлювати монополію держави на насильство. Разом із тим влада та вплив окремих міст та менших володарів опинилися під загрозою. Флоренція розширила вплив у північній Італії наприкінці XIV та на початку XV ст., але Флорентійська республіка залишилася середньою за розміром державою. Вона не могла самостійно протистояти володарям Франції або Священної Римської імперії, які конкурували за гегемонію в Італії в першій половині XVI ст. Саме тому спроба Макіавеллі реформувати міліцію була унікальним експериментом у той час, коли інші володарі та держави традиційно зверталися для ведення своїх війн до послуг приватних підрядників, відомих в Італії як кондотьєри, щоб залучити професійних найманих солдатів для їхніх військових кампаній. Таким чином, ідея обов'язкової військової служби для громадян з'явилася ще в італійських містах-державах в епоху Відродження, а єдина серйозна спроба втілити її у життя в той час відбулася в Флоренції на початку XVI ст. і завершилася повним провалом. Ідея міліції, заснованої на давньоримських республіканських ідеалах у вигляді обов'язкової військової служби для громадян, виявилася нежиттєздатною в умовах Італії початку XVI ст. Економічні умови, політична ситуація та структура суспільства в італійських містах-державах виявилися несумісними з принципом укомплектування збройних сил шляхом примусового призову громадян цих держав.

Список літератури

1. Heuser B. War: A Genealogy of Western Ideas and Practices. Oxford: Oxford University Press, 2022. 448 p.
2. Baron H. Crisis of the Early Italian Renaissance. Princeton University Press, 1966. 700 p.
3. Hankins J. The "Baron Thesis" after Forty Years and Some Recent Studies of Leonardo Bruni. *Journal of the History of Ideas*. 1995. Vol. 56, no. 2. P. 309–338. doi: 10.2307/2709840.
4. Séan E. A War of One's Own: Mercenaries and the Theme of Arma Aliena in Machiavelli's *Il Principe*. *British Journal for the History of Philosophy*. 2010. Vol. 18, no. 4. P. 541–574. doi: 10.1080/09608788.2010.502332.
5. Hörnqvist M. Perché non si usa allegare i Romani: Machiavelli and the Florentine Militia of 1506. *Renaissance Quarterly*. 2002. Vol. 55, no. 1. P. 148–191. doi: 10.2307/1512534.
6. Pocock J. G. A. The Machiavellian Moment: Florentine Political Thought and the Atlantic Republican Tradition / ed. by R. Whatmore. Princeton: Princeton University Press, 2016. 634 p.
7. Hacker B. C. Military Institutions and Social Order: Transformations of Western Thought since the Enlightenment. *War & Society*. 1993. Vol. 11, no. 2. P. 1–23. doi: 10.1179/072924793791200323.
8. Feld M. D. Military Professionalism and the Mass Army. *Armed Forces & Society*. 1975. Vol. 1, no. 2. P. 191–214. doi: 10.1177/0095327x7500100203.
9. Арістотель. Політика / пер. О. Кислюк. Київ: Основи, 2000.
10. Shaw C., Mallett M. Italian Wars 1494–1559: War, State and Society in Early Modern Europe. Abingdon: Routledge, 2018. 408 p.
11. Мак'явеллі Н. Флорентійські хроніки. Державець / пер. А. Перепадя. Харків: Фоліо, 2007. 512 с.
12. Heuser B. The Strategy Makers: Thoughts on War and Society from Machiavelli to Clausewitz. Santa Barbara: Praeger, 2010. 248 p.
13. Field A. The Intellectual Struggle for Florence: Humanists and the Beginnings of the Medici Regime, 1420–1440. Oxford: Oxford University Press, 2017. 368 p.
14. Cuneo P. F. Artful Armies, Beautiful Battles: Art and Warfare in Early Modern Europe. Leiden: Brill, 2001. 226 p.
15. Ianziti G. Writing History in Renaissance Italy: Leonardo Bruni and the Uses of the Past. Cambridge: Harvard University Press, 2012. 432 p.
16. D'Elia A. F. Pagan Virtue in a Christian World: Sigismondo Malatesta and the Italian Renaissance. Cambridge: Harvard University Press, 2016. 368 p.

17. Machiavelli N. Discourses on the first decade of Titus Livius. London: K. Paul, Trench & co., 1883. 487 p.
18. Machiavelli N. Art of war / trans. by C. Lynch. Chicago: University of Chicago Press, 2003. 312 p.
19. Astore W. J., Showalter D. E. Soldiers' Lives through History: The Early Modern World. Westport: Greenwood, 2007. 320 p.
20. Glete J. War and the State in Early Modern Europe: Spain, the Dutch Republic and Sweden as Fiscal-military States, 1500–1660 (Warfare and History). Abingdon: Routledge, 2001. 288 p.
21. Puga D., Trefler D. International Trade and Institutional Change: Medieval Venice's Response to Globalization. *The Quarterly Journal of Economics*. 2014. Vol. 129, no. 2. P. 753–821. doi: 10.1093/qje/qju006.
22. Alesina A., Reich B., Riboni A. Nation-Building, Nationalism, and Wars. *Journal of Economic Growth*. 2020. Vol. 25, no. 4. P. 381–430. doi: 10.1007/s10887-020-09182-7.

References

1. Heuser, B. (2022). War: A Genealogy of Western Ideas and Practices. Oxford: Oxford University Press.
2. Baron, H. (1966). The Crisis of the Early Italian Renaissance. Princeton, NJ: Princeton University Press.
3. Hankins, J. (1995). The 'Baron Thesis' after Forty Years and Some Recent Studies of Leonardo Bruni. *Journal of the History of Ideas*, 56(2), 309–338.
4. Sean, E. (2010). A War of One's Own: Mercenaries and the Theme of Arma Alienis in Machiavelli's Il Principe. *British Journal for the History of Philosophy*, 18(4), 541–574.
5. Hörnqvist, M. (2002). Perché Non Si Usa Allegare i Romani: Machiavelli and the Florentine Militia of 1506. *Renaissance Quarterly*, 55(1), 148–191.
6. Pocock, J. G. A., & Whatmore, R. (2016). The Machiavellian Moment: Florentine Political Thought and the Atlantic Republican Tradition. Princeton, NJ: Princeton University Press.
7. Hacker, B. C. (1993). Military institutions and social order: Transformations of Western thought since the Enlightenment. *War & Society*, 11(2).
8. Feld, M. D. (1975). Military professionalism and the mass army. *Armed Forces & Society*, 1(2), 191–214.
9. Aristotle. (2000). Policy. (O. Kislyuk, Trans.) Kyiv: Osnovy [in Ukrainian].
10. Mallett, M., & Shaw, C. (2019). The Italian Wars, 1494–1559: War, State and Society in Early Modern Europe. Abingdon: Routledge.
11. Machiavelli, N. (2007). Florentine Histories; The Prince (A. Perepadya, Trans.) Kharkiv: Folio [in Ukrainian].
12. Heuser, B. (2010). The Strategy Makers: Thoughts on War and Society from Machiavelli to Clausewitz. Santa Barbara: Praeger.
13. Field, A. (2017). The Intellectual Struggle for Florence: Humanists and the Beginnings of the Medici Regime, 1420–1440. Oxford, Oxford University Press.
14. Cuneo, P. F. (2002). Artful armies, beautiful battles: Art and warfare in early modern Europe. Brill.
15. Ianziti, G. (2012). Writing History in Renaissance Italy: Leonardo Bruni and the Uses of the Past. Harvard University Press.
16. D'Elia, A. F. (2016). Pagan virtue in a Christian world: Sigismondo Malatesta and the Italian Renaissance. Harvard University Press.
17. Machiavelli, N. (1883). Discourses on the First Decade of Titus Livius. (N. H. Thomson, Trans.). London: Kegan Paul, Trench & Co.
18. Machiavelli, N. (2003). Art of war. C. Lynch (Ed. & Trans.). Chicago, IL: The University of Chicago Press.
19. Showalter, D., & Astore, W. J. (2007). Soldiers' lives through history: The early modern world. Westport, CT: Greenwood Press.
20. Glete, J. (2002). War and the state in early modern Europe: Spain, the Dutch Republic and Sweden as fiscal-military states, 1500–1660. Abingdon: Routledge.
21. Puga, D., & Trefler, D. (2012). International Trade and Institutional Change: Medieval Venice's Response to Globalization. National Bureau of Economic Research.
22. Alesina, A., Reich, B., & Riboni, A. (2020). Nation-Building, Nationalism and Wars. *Journal of Economic Growth*, 25 (4), 381–430.

Надійшла до редакції / Received: 01.10.2024
Схвалено до друку / Accepted: 25.11.2024

УДК 502:94(450)

DOI: 10.31651/2076-5908-2024-2-126-133

Олена СМІНТИНА,

доктор історичних наук, професор, Одеський національний
університет ім. І. І. Мечникова, м. Одеса, УкраїнаORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2020-2307>e-mail: smyntyna_olena@onu.edu.ua

G7–ІТАЛІЯ: 50 РОКІВ ВЗАЄМОДІЇ В ЕКОЛОГІЧНІЙ ПОЛІТИЦІ

Анотація. Мета статті – дослідити еволюцію екологічної політики країн G7 та простежити її вплив на Італію, яка є постійним членом організації. **Наукова новизна** дослідження полягає у розкритті теми взаємодії екологічної політики G7 та Італії в історичному контексті. Автор зосереджує увагу на значенні підсумкових декларацій самітів організації, які містять інформацію щодо змін у міжнародних трендах щодо проведення екологічної політики. У статті пропонується поділ історії екологічної політики G7 на декілька періодів. **Оригінальність** дослідження полягає у залученні значної кількості джерел з історії G7, а також закордонних досліджень, до яких раніше не зверталися українські вчені.

Висновки. Екологічна політика G7 є продуктом консенсусу між лідерами країн-учасниць організації і визначає лише загальні риси конкретних заходів у цій сфері. Основні результати домовленостей, як правило, відображаються у підсумкових деклараціях регулярних самітів організації. Важливість цієї діяльності полягає у прикладі, який подає світу група найбільш економічно розвинених держав світу всьому людству. На сучасному етапі форум G7 просуває програми захисту навколишнього середовища як невід'ємну частину загальної концепції сталого розвитку. Участь Італії у G7, незважаючи на певні економічні складнощі у розвитку країни, є вагомим підкріплюючим фактором у забезпеченні авторитету організації на світовому рівні. Уряд та суспільство Італії традиційно відрізняються високим рівнем екологічної свідомості і завжди доєднуються до будь-яких помітних міжнародних ініціатив у природоохоронній сфері. Саме ця країна представляє програми захисту навколишнього середовища G7 у Середземноморському регіоні. Окрім того, особливий вплив на соціально-економічний розвиток країни мало рішення про відмову від атомної енергетики після аварії на Чорнобильській АЕС. На сучасному етапі уряд Італії, що діє в рамках затвердженої з 2014 р. концепції енергетичної безпеки, намагається відновити цю галузь за допомогою інших країн-учасниць форуму.

Ключові слова: G7, Італія, екологічна політика, міжнародні відносини, співробітництво, екологічна історія, зовнішня політика

Olena SMYNTYNA,

Dr. Habil. (History), Professor, Odesa I. I. Mechnikov National University, Odesa, Ukraine

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2020-2307>e-mail: smyntyna_olena@onu.edu.ua

G7–ITALY: 50 YEARS OF COOPERATION IN ENVIRONMENTAL POLICY

Abstract. The purpose of the study is to investigate the evolution of the environmental policy of the G7 countries and trace its impact on Italy, which is a permanent member of the organization. **The scientific novelty** of the study lies in revealing the topic of the interaction of the environmental policy of the G7 and Italy in a historical context. The author focuses attention on the significance of the final declarations of the organization's summits, which contain information on changes in international trends regarding the implementation of environmental policy. The study proposes dividing the history of G7 environmental policy into several periods. **The originality** of the research lies in the involvement of a significant number of sources from the history of the G7, as well as foreign research, which Ukrainian scientists have not previously consulted.

Conclusions. The environmental policy of the G7 is a product of consensus among the leaders of the member countries of the organization and defines only the general features of specific measures in this area. The main results of the agreements, as a rule, are reflected in the final declarations of the organization's regular summits. The importance of this activity lies in the example that a group of the world's most economically developed countries sets for all mankind. At the current stage, the G7 forum promotes environmental protection programs as an integral part of the overall concept of sustainable development. Italy's participation in the G7, despite certain economic difficulties in the country's development, is a significant reinforcing factor in ensuring the authority of the organization at the world level. The government and society of Italy traditionally have a high level of environmental awareness and always join any notable international initiatives in the field of environmental protection. It is this country that represents the G7 environmental protection programs in the Mediterranean region. In addition, the decision to abandon nuclear energy after the accident at the Chornobyl nuclear power plant had a special impact on the socioeconomic development of the country. At the current

stage, the Italian government, acting within the framework of the energy security concept approved in 2014, is trying to revive this industry with the help of other countries participating in the forum.

Keywords: G7, Italy, environmental policy, international relations, cooperation, environmental history, foreign policy.

Постановка проблеми. Екологічна політика в останні десятиліття все частіше є об'єктом дослідження істориків. На це є декілька причин. По-перше, тема захисту навколишнього середовища поступово стала невід'ємною складовою сучасної міжнародної політики, що спонукає до вивчення еволюції цього явища. По-друге, екологічна політика стала важливою частиною концепції сталого розвитку у багатьох державах світу. Без її урахування неможливо повністю зрозуміти актуальні тенденції глобального соціально-економічного розвитку. По-третє, завдяки вченим із французької школи «Анналів», зокрема Е. Ле Руа Ладюрі, історія клімату, змін у довкіллі «легітимізувалася» в наукових історичних працях.

Окремою темою є пошук чинників, що спонукали значну частину світу хоча би формально погодитися із важливістю природоохоронної тематики. Одним з них є моральне лідерство у цій сфері країн G7 – форуму держав із суттєвою політичною та економічною вагою у світі. У цьому дослідженні ставиться питання про характер співпраці організації в цілому з одним із її членів – Італією. Особливе значення для цієї кооперації має енергетична політика, зміни в якій суттєво впливають на економічний розвиток країни. Вивчення досвіду Італії, яка сьогодні є одним із основних партнерів України, в тому числі й у питаннях захисту довкілля, є безумовно актуальним для нашої держави.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Екологічна політика G7 рідко розглядалася в історичному розрізі. Перші дослідження цієї теми з'явилися на початку 1990-х рр., коли Дж. фон Фюрстенберг та Дж. Деніелс дослідили енергетичну та екологічну політику G7 у період з 1975 до 1989 рр. [1]. Пізніше Н. Бейн у своїх тезах, присвячених історії форуму, підкреслив важливість лідерства США для ефективної роботи організації [2]. Найбільш повний та структурований огляд історії екологічної політики G7 подали Дж. Кіртон, Е. Кокоціс і Б. Воррен в окремому розділі загальної роботи, присвяченій діяльності форуму [3]. Історією екологічної політики Італії займалися такі вчені, як Р. Леванські [4], П. Амадеї [5], Е. Крочі [5], Е. Піцціменті [6], М. Ді Джуліо [6], Т. Стендіш [7] та ін. Співпрацю G7 та Італії у цій сфері вивчали М. Гамбіні [8], М. Велліні [8], І. Джонстон [9]. В українській історіографії тема природоохоронної політики представлена роботами О. Івасечко [10], В. Загорського [11], Т. Перги [12], В. Качурінер [13] та ін. Окремі аспекти кліматичної політики G7 розглянуті у дослідженнях Є. Тихомирової [14] та Я. Павко [15].

Метою статті є дослідження розвитку екологічної політики країн G7 та її впливу на Італію.

Виклад основного матеріалу. Міжнародна політична ситуація у середині 1970-х рр. відзначилася серією криз: ліквідацією Бреттон-Вудської фінансової системи, нафтовим ембарго з боку країн ОПЕК і подальшим зростанням цін на енергоносії, поразкою США у В'єтнамській війні. У світі виникло відчуття послаблення американського лідерства та, як наслідок, появи вакууму влади, що могло призвести до нових конфліктів. Окрім того, об'єктивні дані свідчили про безпрецедентне зростання проблем у світовій економіці, а значить, про завершення епохи стрімкого зростання у західних країнах, яка розпочалася після Другої Світової війни.

За цих умов тодішній президент Франції В. Жискар д'Естен виступив з ініціативою створення об'єднання провідних держав світу задля вирішення нагальних питань глобального масштабу. Внаслідок перемовин, у 1975 р. було започатковано формат G7, який до сьогодні залишається одним із провідних форумів у світовій політиці. До нової організації доєдналася й Італія, яка, незважаючи на свою слабку позицію відносно інших членів групи – Великої Британії, Канади, США, Франції, ФРН, Японії, підвищила таким чином свій міжнародний авторитет [3, р. 91].

На перших порах зустрічі голів держав G7 зосереджувалися лише на економічних проблемах. Зокрема, в декларації, випущеній після першого саміту організації у м. Рамбуйє (Франція), що відбувся 15–17 листопада 1975 р., вказані такі проблеми, як інфляція, високий рівень безробіття та енергетична криза [16]. Всі ці труднощі були актуальними для Італії, яка не мала власних джерел вугілля, нафти і газу, а тому була особливо вразливою перед

глобальними викликами. Так, А. Моро, тодішній італійський прем'єр-міністр, висловив надію, що більш сильні члени G7 зможуть допомогти його країні впоратися з поточними економічними проблемами [17]. Це відповідало суті декларації Рамбуйс, яка підкреслювала, що нові виклики можна подолати лише спільними зусиллями [16].

Декларації наступних самітів у Пуерто-Ріко, Лондоні та Бонні суттєво не відрізнялися від першої. Переломним моментом для запровадження поняття екологічної політики став 1979 р. Тоді сталася чергова нафтова криза, яка призвела до суттєвого зростання цін на енергоносії на світовому ринку. Крім того, широкого розголосу набула аварія на атомній електростанції Три-Майл-Айленд у США [3, р. 93–94]. Реакція країн G7 на ці події знайшла своє відображення у декларації після саміту в Токіо 28–29 червня 1979 р. Учасники форуму заявили про введення добровільної стелі закупівлі нафти до 1985 р. Використання інших викопних джерел енергії, зокрема вугілля, заохочувалося лише до тієї міри, поки воно не шкодило навколишньому середовищу. Країни G7 також домовилися співпрацювати над заходами контролю атомної енергетики задля недопущення аварійних ситуацій в майбутньому. Навіть такі розмиті положення декларації свідчили про зміну у ставленні керівництва західних країн до захисту довкілля [18].

Наступний саміт G7 прийняла Італія. Форум відбувся 22–23 червня 1980 р. у Венеції – місті, яке є одним із символів вразливості навколишнього середовища від змін клімату. У фінальній декларації вперше чітко пролунала теза про необхідність розриву зв'язку між економічним зростанням та споживанням нафтопродуктів у найкоротші строки – до кінця десятиліття [11]. На цій тезі зробив особливий акцент прем'єр-міністр Італії Ф. Коссіга, який головував на зустрічі. У його промові прозвучала наступна фраза: «Як ви вже знаєте, центральною проблемою, яку ми обговорювали, була енергетика і ми розробили стратегію, що передбачає конкретні дії для економії нафти, а також прискорені або швидкі зусилля для виробництва альтернативних джерел енергії – альтернативних нафті – включно з ядерною енергетикою, чий внесок має важливе значення для кращого балансу між попитом і пропозицією в енергетичній сфері» [19].

Навіть така глобальна екологічна катастрофа, як Чорнобиль, не одразу вплинула на плани G7 щодо якнайшвидшої відмови від використання нафти на користь атомної енергетики. У спеціальній декларації щодо аварії на Чорнобильській АЕС, випущеній після Другого саміту G7 у Токіо, прямо зазначається, що «атомна енергетика залишається і, за умов належного управління, продовжуватиме залишатися джерелом енергії, котре буде використовуватися все ширше». Натомість у документі відзначається, що СРСР не підтримував свою атомну енергетику у належному технічному стані. Хоча найголовнішою проблемою стала політика замовчування трагедії, через що західні країни не змогли надати вчасну допомогу [21].

На практиці аварія на Чорнобильській АЕС поставила для Італії хрест на розвитку власної атомної енергетики. Під тиском громадськості уряд був змушений провести у 1987 р. серію референдумів щодо майбутнього цієї галузі. Більшість виборців проголосували за закриття існуючих атомних електростанцій, а також припинення будівництва вже розпочатих проєктів. Схожі політичні настрої були і серед населення в інших країнах G7, однак тільки Італія пішла на такі радикальні кроки. Референдуми 1987 р. стали яскравим свідченням зростання важливості теми захисту навколишнього середовища і необхідності проведення комплексної державної політики у цій сфері [7, р. 951–952].

Тому логічним наслідком тривалої дискусії щодо екологічної тематики стало створення у 1986 р. окремого міністерства довкілля, якому, за установчим законом, були надані широкі повноваження. Дослідники проте вказують, що протягом 1980-х рр. це міністерство з ряду причин не було ефективним і виконувало свої функції в дуже обмеженій мірі [4, р. 334–336; 6, р. 320–321]. Серед головних причин невдач було те, що нове міністерство в дійсності не змогло перебрати на себе усі природоохоронні функції від інших установ. Окрім того, опір міністерству чинило місцеве самоврядування на рівні регіонів, які, користуючись широкими повноваженнями щодо розподілу бюджетних коштів, залишали дуже незначні суми на захист навколишнього середовища. Додатковим стримуючим фактором було обмежене фінансування самого міністерства та нестача працівників [4, р. 335–338].

На думку Дж. Кіртона, Е. Кокоціс та Б. Воррена, на початку 1990-х рр. стартував новий етап у діяльності форуму G7. Після глобальних кліматичних самітів 1992 р. у Ріо-де-Жанейро та Мюнхені організація майже повністю самоусунулася від впровадження власної екологічної політики і передала цей напрямок до сфери діяльності ООН. Свідченням цьому є відсутність навіть згадки про кліматичні проблеми або необхідність об'єднання зусиль заради захисту довкілля у підсумкових деклараціях низки засідань форуму протягом 1992–2004 рр. Лідери G7 прагнули зосередитися на суто економічних питаннях. Це виявилось стратегічною помилкою: природоохоронні програми ООН, здебільшого, залишилися деклараціями, не втіленими у життя [3, р. 95–96].

Роль лідера для Італії у спонуканні до розвитку екологічної політики перейняв на себе Європейський Союз. Вже в його установчому документі – Маастрихтському договорі 1992 р. – прописані чіткі вимоги щодо зобов'язань по захисту довкілля, які має взяти на себе кожна країна-член організації. Для контролю над виконанням цих положень у 1994 р. була створена Європейська агенція довкілля зі штаб-квартирою у Копенгагені. Вона стала одним із ключових центральних органів ЄС, які ставили Італії «оцінки» її євроінтеграційних реформ. Прогрес у цьому напрямку особливо пришвидшився наприкінці 1990-х рр., коли проєвропейська коаліція «Оливкове дерево», яка, зокрема, включала до свого складу Партію Зелених, прагнула виконати всі «домашні завдання» задля прийняття держави у єврозону. Виконання цієї задачі у 1999 р. свідчило про те, що Італія виконала зобов'язання у сфері захисту навколишнього середовища й увійшла в ранг країн із добре розвинутою екологічною політикою [5, р. 120–144].

У цей же період Італія та інші країни G7 підписали та ратифікували Кіотський протокол, який ввів обмеження на викиди вуглекислого газу в атмосферу планети: до 2008–2012 рр. цей показник мав бути на 5% нижчим, ніж у 1990 р. [22]. Для країн ЄС був запроваджений більш суворий показник – 8%. Пізніше Італія трохи знизила його до 6,5%. З однієї сторони, дотримання умов протоколу для країни полегшувалося політикою деіндустріалізації, яка активно впроваджувалася протягом 1990-х рр. З іншої – навіть на початок 2000-х рр. Італії не вдавалося знизити показники викидів в атмосферу, головним чином через зростання кількості автомобільного транспорту. На думку М. Гамбіні та М. Велліні, умови цього договору мали низку негативних наслідків для економіки країни через суворі обмеження на діяльність теплових електростанцій [8, р. 12–14].

Незадоволення умовами договору проявилось і в інших країнах. Так, США – найбільш розвинена держава у світі – так і не ратифікувала Кіотський протокол. На середину 2000-х рр. стало зрозуміло, що угода про обмеження викидів вуглецю в атмосферу так і не стала основою для запровадження глобальної кліматичної політики. Іншими словами, ООН не в змозі була забезпечити дотримання власних програм зі сталого розвитку людства усіма членами організації. Тому, починаючи з середини 2000-х рр., G7 почала повертати собі лідируючі позиції у формуванні та реалізації глобальної природоохоронної повістки [3, р. 96].

Переломним моментом став Единбурзький саміт 2005 р., на якому головував прем'єр-міністр Великої Британії Т. Блер. За його наполягання, проблема кліматичних змін стала однією з головних тем конференції, на яку були запрошені представники індустріально розвинених країн, які були відповідальними за більшу частину світових викидів вуглецю в атмосферу – Китаю, Індії, Бразилії, Мексики та ПАР. За результатами переговорів вперше в історії G7 було укладено окремий документ, присвячений кліматичним змінам – Глінейгський план змін. Ця декларація містила у собі конкретні кроки кооперації країн G7 та їх партнерів у таких галузях, як трансформація способу використання енергії, забезпечення чистішого майбутнього людства, сприяння новим науковим дослідженням та розробкам, фінансування переходу до чистішої енергії, боротьба із негативними наслідками зміни клімату та боротьба із незаконним вирубуванням лісів [23]. Договір був підписаний також італійською делегацією на чолі з С. Берлусконі. Щоправда у подальші роки він неодноразово підпадав під публічну критику у зв'язку з недостатнім втіленням у життя положень Глінейгського плану [24].

Починаючи з 2014 р., коли РФ була виключена з розширеного формату взаємодії G8, у зв'язку з нападом на Україну, акцент в екологічній політиці організації змістився на перехід до відновлюваних джерел енергії. Особливу увагу на цьому аспекті було

акцентовано у фінальній декларації Брюссельського саміту (4–5 червня 2014 р.): «Використання енергоносіїв як засобу політичного тиску або як загрози безпеці є неприйнятним. Криза в Україні ясно показує, що енергетична безпека має бути в центрі нашого спільного порядку денного та вимагає кардинальних змін у нашому підході до диверсифікації енергопостачання та модернізації нашої енергетичної інфраструктури» [25]. Ще раз було підкреслено позитивне значення зменшення викидів парникових газів і прискорення переходу до економіки з низьким вмістом вуглецю як ключового внеску у сталу енергетичну безпеку. Пізніше нова глобальна екологічна політика була підтверджена Паризькою угодою 2015 р. [9, р. 7].

Сталість енергетичної політики G7 похитнулася у 2017 р., з обранням новим президентом США Д. Трампа. Його команда була зацікавлена у підтримці політики енергетичної безпеки, однак повністю відкинула будь-які природоохоронні заходи. Це призвело до безпрецедентної події в історії G7 та її розширеної версії, G20 – США, найбільш могутня країна форуму, відмовилася підписати прийнятий у 2017 р. Гамбурзький кліматичний та енергетичний план дій для сталого розвитку. Італія, як і решта країн форуму, не підтримала рішення Д. Трампа і підписала угоду. Щоправда голова італійської делегації – П. Джентілоні не засудив публічно американського президента, як це зробили деякі інші італійські політики, а у своїй промові зосередився на проблемі міграції [26]. Форум також запам'ятався арештом шістнадцяти італійських громадян, які брали участь у протестах проти політики G20 [27].

Сьогодні Італія продовжує залишатися однією з ключових країн у світі щодо питань формування екологічної політики. У цьому році, 29–30 квітня 2024 р., саме Італія прийняла у м. Турін зустріч міністрів держав G7 з питань клімату, енергетики та захисту навколишнього середовища. За результатами обговорень, було випущено спільне комюніке. У документі було заявлено про наявність потрійної глобальної кризи, яка складається з наступних елементів: зміни клімату, втрати біологічного різноманіття та забруднення довкілля. Міністри також зробили наголос на продовженні підтримки України в її боротьбі проти незаконної російської агресії, а також на необхідності пошуку виходу із гуманітарної кризи в Газі [28].

Задля припинення глобальної кризи, міністри країн G7 запропонували план трансформації глобальної економічної та соціальної системи до 2030 р. Він включає у себе такі пункти, як прагнення створити безвідходну економіку, пришвидшити перехід на відновлювальні джерела енергії, повернення біологічного різноманіття тощо. Крім того, запропоновано ряд комплексів задля утримання показнику зростання температури планети, внаслідок глобального потепління, на позначці 1,5°C до 2050 р. Кінцева мета плану країн G7 залишається незмінною – підтримка сталого економічного розвитку в усьому світі [28].

Міністр довкілля Італії, Дж. Пікетто Фратін, який головував на зустрічі, зазначив у своєму виступі, що підняті теми є особливо актуальними для його країни, що надзвичайно потерпає від стрімкого скорочення кількості багатьох видів флори та фауни внаслідок зміни клімату. Водночас міністр звернувся до теми впровадження політики повної декарбонізації економіки, яка, на його думку, спонукає Італію до повернення до атомної енергетики. Важливим фактором у цьому процесі є те, що не доведеться починати з нуля: італійські вчені зберегли досвід та знання з експлуатації атомних електростанцій, а також беруть постійну участь у роботі закордонних атомних проєктів. Екологічні ризики будуть нівельовані за рахунок побудови станцій невеликого розміру, потенційний негативний ефект від яких буде прийнятним для регіонів розміщення [29].

Висновки. Впродовж останніх десятиліть саміти G7 зарекомендували себе як зручний форум для співпраці між найбільш розвиненими країнами на планеті. Головною його перевагою над іншими форматами міжнародної співпраці є можливість відносно швидкого ухвалення політичних рішень, що досягається за рахунок особистих і часто неформальних стосунків між світовими лідерами. Це надає можливість уникнути надмірної бюрократизації – недоліку, за який часто критикують національні уряди або такі організації, як ООН чи Європейський Союз. Щорічні зустрічі в рамках G7 дозволяють керівникам держав-членів організації тримати руку на пульсі актуальних міжнародних подій та трендів.

Участь Італії у цьому форумі викликала критику від початку заснування такого формату співпраці. За економічними показниками, вона поступається іншим державам, що беруть участь в об'єднанні. Постаті італійських прем'єр-міністрів зазвичай привертають до себе менше медійної уваги у світі, ніж фігури очільників США, Великої Британії, Франції, Німеччини. Тим не менш, за роки своєї діяльності у G7 Італія довела, що по праву є невід'ємною частиною міжнародної політичної та економічної системи. Без її участі навряд чи вдалося би впроваджувати у життя будь-які глобальні ініціативи.

Починаючи з кінця 1970-х рр., одним із найважливіших аспектів діяльності G7 є екологічна політика. Активність організації у цьому напрямі можна розділити на декілька історичних етапів. На першому з них, що тривав з 1978 до 1992 рр., країни одними із перших у світі заявили про важливість захисту навколишнього середовища на інституційному рівні, подаючи, таким чином, приклад усьому людству. Другий етап – з 1992 р. до середини 2000-х рр. – став періодом відходу від глобального лідерства у сфері екології та передачі «естафети» ООН. За наступне десятиліття такий підхід довів свою неефективність. Тому на сучасному етапі країни G7 (й у розширеному форматі – G20) знову віддають належне важливості екологічної політики. На відміну від першого періоду існування форуму, сьогодні захист навколишнього середовища розглядається не лише як самодостатня сфера, а й невід'ємна складова сталого розвитку планети.

Італія, рухаючись разом з іншими державами-членами G7, досягла значного прогресу у захисті довкілля і приділяє значну увагу цій тематиці. Це твердження справедливе не тільки для уряду країни, а й для значної частини її громадян. Достатньо згадати, що після катастрофічної аварії на Чорнобильській АЕС Італія стала єдиною з країн G7, яка за рішенням більшості виборців відмовилася від атомної енергетики. Сьогодні акценти у програмі розвитку організації змінилися на користь концепції енергетичної безпеки. Саме тому Італія, за допомогою інших країн-учасниць G7, будує плани щодо повернення собі статусу атомної держави (але без військової складової). Лідерські позиції Італії у розвитку світової екологічної політики підтверджує й її участь у різноманітних ініціативах у цій сфері. Не випадково саме на її території була нещодавно проведена міжнародна конференція G7 з кліматичних питань.

Список літератури

1. Von Furstenberg G., Daniels G. Can You Trust G-7 Promises? *International Economic Insights*. 1992. No. 3. P. 24–27. URL: <https://www.g7.utoronto.ca/scholar/furstenberg1992/document.html>.
2. Bayne N. History Of The G7 Summit: The Importance Of American Leadership. *Explaining Summit Success: Prospects for the Denver Summit of the Eight*. Denver, 1997. URL: <https://www.g7.utoronto.ca/annual/bayne1997/index.html>.
3. Kirton J., Kokotsis E., Warren B. G7 Governance of climate change: the search for effectiveness. *The G7, Anti-Globalism and the Governance of Globalization* / eds. Ch. Oldani, J. Wouters. New York: Routledge, 2019. P. 90–126.
4. Lewanski R. Italy: Environmental policy in a fragmented state. *Governance and environment in Western Europe* / eds. K. Hanf, A.-I. Jansen. London: Routledge, 2014. P. 331–351.
5. Amadei P., Croci E., Giulia P. Nuovi strumenti di politica ambientale: gli accordi volontari. Milano: FrancoAngeli, 2004. 288 p.
6. Pizzimenti E., Di Giulio M. On the eve of ecological transition? The failed institutionalization of sustainable development in Italy (1992–2020). *Italian Political Science Review*. 2023. Vol.53. No 3. P. 312–332. doi: 10.1017/ipo.2023.6.
7. Standish D. Nuclear Power and Environmentalism in Italy. *Energy & Environment*. 2009. No 20(6). P. 949–960. doi: 10.1260/095830509789625365.
8. Gambini M., Vellini M. The Kyoto Protocol: Some Considerations About Its Applications in Italy. *ASME Power Conference*. 2007. No. 1. P. 397–411. doi: 10.1115/POWER2007-22026.
9. Johnstone I. Global governance and the Global Green New Deal: the G7's role. *Humanities & Social Sciences Communications*. 2022. No. 9. P. 1–9. DOI: <https://doi.org/10.1057/s41599-022-01046-2>.
10. Івасечко О. Особливості формування екологічної політики Європейського Союзу. *Українська національна ідея: реалії та перспективи розвитку*. 2013. Вип.25. С. 113–118.
11. Загорський В. Екологічна політика ЄС і проблеми формування системи екологічного управління в Україні. *Соціально-економічні проблеми сучасного періоду України*. 2014. Вип. 3. С. 210–221.

12. Перга Т. Ю. Глобальна екологічна політика та Україна: монографія. Ніжин: Видавець ПП Лисенко М.М., 2014. 288 с.
13. Качурінер В. Правові інструменти екологічної політики Європейського Союзу у сфері сільськогосподарського виробництва. *Проблеми екологічного законодавства*. 2022. Вип. 4. С. 177–181. doi: 10.32850/sulj.2022.4.2.27.
14. Тихомирова Є. Особливості сучасної кліматичної дипломатії. *Міжнародні відносини, суспільні комунікації та регіональні студії*. 2018. № 1. С. 18–23. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/mvckrc_2018_1_5.
15. Павко Я. Міжнародна кліматична політика під час російсько-української війни: виклики та перспективи. *Вісник Львівського національного університету. Серія юридична*. 2023. Вип. 77. С. 213–225. doi: <http://dx.doi.org/10.30970/vla.2023.77.213>.
16. Declaration of Rambouillet. *G7 Information Centre*. URL: <https://g7.utoronto.ca/summit/1975rambouillet/communique.html>.
17. G7: Rambouillet Summit (Session 1). *Margaret Thatcher Foundation*. URL: <https://www.margareththatcher.org/document/110941>.
18. Declaration of Tokyo, June 29, 1979. *G7 Information Centre*. URL: <https://g7.utoronto.ca/summit/1979tokyo/communique.html>.
19. Declaration of Venice, June 23, 1980. *G7 Information Centre*. URL: <https://g7.utoronto.ca/summit/1980venice/communique/index.html>.
20. Prime Minister Cossiga's Concluding Statement. *G7 Information Centre*. URL: <https://g7.utoronto.ca/summit/1980venice/conclusion.html>.
21. Statement on the Implications of the Chernobyl Nuclear Accident. *G7 Research Group*. URL: <https://g7.utoronto.ca/summit/1986tokyo/chernobyl.html>.
22. Kyoto Protocol to the United Nations Framework Convention on Climate Change. URL: <https://unfccc.int/documents/2409>.
23. Gleneagles Plan of Action: Climate Change, Clean Energy and Sustainable Development. *G7 Information Centre*. URL: <https://g7.utoronto.ca/summit/2005gleneagles/climatechangeplan.html>.
24. G8 falls short on aid pledges, figures show. *The Guardian*. URL: <https://www.theguardian.com/world/2010/jun/25/g8-g20>.
25. G7 Brussels Summit Declaration, Brussels, June 5, 2014. *G7 Information Centre*. URL: <https://g7.utoronto.ca/summit/2014brussels/declaration.html>.
26. Gentiloni: "I migranti economici sono oltre l'85%. Gestire i flussi è una sfida globale". *Partito Democratico*. URL: <https://partitodemocratico.it/gentiloni-flussi-migratori-migranti>.
27. G20, scontri di Amburgo: rilasciati 13 dei 16 italiani fermati. *SKY TG 24*. URL: <https://tg24.sky.it/mondo/2017/07/09/g20-proteste-amburgo-italiani-fermati>.
28. G7 Climate, Energy and Environment Ministers' Communiqué, Turin, Italy, April 30, 2024. *G7 Research Group*. URL: <https://globalgovernanceprogram.org/g7/environment/2024-communique.html>.
29. G7, Pichetto Fratin: "L'Italia soffre piu di altri il cambiamento climatico". *SKY TG 24*. URL: <https://tg24.sky.it/politica/2024/04/28/nucleare-ministro-pichetto-fratin>.

References

1. Von Furstenberg, G., Daniels, G. (1992). Can You Trust G-7 Promises? *International Economic Insights*, 3, 24–27. Retrieved from: <https://www.g7.utoronto.ca/scholar/furstenberg1992/document.html>.
2. Bayne, N. (1997). History of The G7 Summit: The Importance of American Leadership. In *Explaining Summit Success: Prospects for the Denver Summit of the Eight*, Denver, Retrieved from: <https://www.g7.utoronto.ca/annual/bayne1997/index.html>.
3. Kirton, J., Kokotsis, E., Warren, B. (2019). G7 Governance of climate change: the search for effectiveness. In *The G7, Anti-Globalism and the Governance of Globalization* (pp. 90–126). New York: Routledge.
4. Lewanski, R. (2014). Italy: Environmental policy in a fragmented state. In *Governance and environment in Western Europe* (pp. 331–351). London: Routledge.
5. Amadei, P., Croci, P., & Giulia, P. (2004). *Nuovi strumenti di politica ambientale: gli accordi volontari*. Milano: FrancoAngeli [in Italian].
6. Pizzimenti, E., & Di Giulio, M. (2023). On the eve of ecological transition? The failed institutionalization of sustainable development in Italy (1992–2020). *Italian Political Science Review*, 53 (3), 313–332. Retrieved from: <https://doi.org/10.1017/ipr.2023.6>.
7. Standish, D. (2009). Nuclear Power and Environmentalism in Italy. *Energy & Environment*, 20(6). Retrieved from: <https://doi.org/10.1260/095830509789625365>.

8. Gambini, M., Vellini, M. (2007). The Kyoto Protocol: Some Considerations About Its Applications in Italy. *ASME Power Conference*, 1, 397–411. Retrieved from: <https://doi.org/10.1115/POWER2007-22026>.
9. Johnstone, I. (2022). Global governance and the Global Green New Deal: the G7's role. *Humanities & Social Sciences Communications*, 9, 1–9. Retrieved from: <https://doi.org/10.1057/s41599-022-01046-2>.
10. Ivasechko, O. (2013). Peculiarities of the formation of the environmental policy of the European Union. *Ukrayins'ka nacional'na ideya: realiyi ta perspektyvy rozvytku [Ukrainian national idea: realities and prospects of development]*, 25, 113–118 [in Ukrainian].
11. Zahorskyj, V. (2014). Environmental policy of the EU and problems of the formation of the environmental management system in Ukraine. *Social'no-ekonomichni problemy suchasnoho periodu Ukrayiny [Socio-economic problems of the modern period of Ukraine]*, 3, 210–221 [in Ukrainian].
12. Perha, T. Yu. (2014). Global environmental policy and Ukraine: monograph. Nizhyn: Lysenko M.M. [in Ukrainian].
13. Kachuriner, V. (2022). Legal instruments of the environmental policy of the European Union in the field of agricultural production. *Problemy ekolohichnoho zakonodavstva [Problems of environmental legislation]*, 4, 177–181. Retrieved from: <https://doi.org/10.32850/sulj.2022.4.2.27> [in Ukrainian].
14. Tykhomyrova, Ye. (2018). Features of modern climate diplomacy. *Mizhnarodni vidnosyny, suspilni komunikatsii ta rehionalni studii [International relations, public communications and regional studies]*, 1, 18–23. Retrieved from: http://nbuv.gov.ua/UJRN/mvckrc_2018_1_5 [in Ukrainian].
15. Pavko, Ya. (2023). International climate policy during the Russian-Ukrainian war: challenges and prospects. *Visnyk Lvivskoho natsionalnoho universytetu. Seriya yurydychna [Bulletin of Lviv National University. Legal series]*, 77, 213–225. Retrieved from: <http://dx.doi.org/10.30970/vla.2023.77.213> [in Ukrainian].
16. Declaration of Rambouillet. *G7 Information Centre*. Retrieved from: <https://g7.utoronto.ca/summit/1975rambouillet/communique.html>.
17. G7: Rambouillet Summit (Session 1). *Margaret Thatcher Foundation*. Retrieved from: <https://www.margareththatcher.org/document/110941>.
18. Declaration of Tokyo, June 29, 1979. *G7 Information Centre*. Retrieved from: <https://g7.utoronto.ca/summit/1979tokyo/communique.html>.
19. Declaration of Venice, June 23, 1980. *G7 Information Centre*. Retrieved from: <https://g7.utoronto.ca/summit/1980venice/communique/index.html>.
20. Prime Minister Cossiga's Concluding Statement. *G7 Information Centre*. Retrieved from: <https://g7.utoronto.ca/summit/1980venice/conclusion.html>.
21. Statement on the Implications of the Chernobyl Nuclear Accident. *G7 Research Group*. Retrieved from: <https://g7.utoronto.ca/summit/1986tokyo/chernobyl.html>.
22. Kyoto Protocol to the United Nations Framework Convention on Climate Change. Retrieved from: <https://unfccc.int/documents/2409>.
23. Gleneagles Plan of Action: Climate Change, Clean Energy and Sustainable Development. *G7 Information Centre*. Retrieved from: <https://g7.utoronto.ca/summit/2005gleneagles/climatechangeplan.html>.
24. G8 falls short on aid pledges, figures show. (2010). *The Guardian*. Retrieved from: <https://www.theguardian.com/world/2010/jun/25/g8-g20>.
25. G7 Brussels Summit Declaration, Brussels, June 5, 2014. *G7 Information Centre*. Retrieved from: <https://g7.utoronto.ca/summit/2014brussels/declaration.html>.
26. Gentiloni: “I migranti economici sono oltre l'85%. Gestire i flussi è una sfida globale”. (2017) *Partito Democratico*. Retrieved from: https://partitodemocratico.it/gentiloni-flussi-migratori-migranti_ [in Italian].
27. G20, scontri di Amburgo: rilasciati 13 dei 16 italiani fermati. (2017). *SKY TG 24*. Retrieved from: <https://tg24.sky.it/mondo/2017/07/09/g20-proteste-amburgo-italiani-fermati> [in Italian].
28. G7 Climate, Energy and Environment Ministers' Communiqué, Turin, Italy, April 30, 2024. (2024). *G7 Research Group*. Retrieved from: <https://globalgovernanceprogram.org/g7/environment/2024-communique.html>.
29. G7, Pichetto Fratin: “L'Italia soffre piu di altri il cambiamento climatico”. (2024). *SKY TG 24*. Retrieved from: <https://tg24.sky.it/politica/2024/04/28/nucleare-ministro-pichetto-fratin>.

Надійшла до редакції / Received: 30.09.2024

Схвалено до друку / Accepted: 25.11.2024

УДК 94:[325.81:725.945](473.3)“2014/2024”

DOI: 10.31651/2076-5908-2024-2-134-139

Оксана МАЗУР

кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького, м. Черкаси, Україна

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6867-6750>

e-mail: ksuha8875@ukr.net

Денис ХОМЕНКО

аспірант, викладач кафедри історії України Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького, м. Черкаси, Україна

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3369-9239>

e-mail: khomenko.denys2320@vu.cdu.edu.ua

ДЕКОЛОНІЗАЦІЯ ПОСТРАДЯНСЬКОГО МЕМОРІАЛЬНОГО ПРОСТОРУ: ДОСВІД ЛАТВІЇ (2014–2024 рр.) *

Анотація. *Мета* статті – дослідити процес деколонізації меморіального простору в Латвії у період 2014–2024 рр., зокрема, його вплив на формування національної ідентичності та суспільний консенсус щодо історичної спадщини. Особливу увагу приділено аналізу законодавчих ініціатив і культурної політики, які спрямовані на подолання радянської ідеологічної окупаційної спадщини. **Наукова новизна.** У статті висвітлено комплексний аналіз латвійської стратегії деколонізації меморіального простору як частини ширшого процесу трансформації національної ідентичності в умовах сучасних геополітичних змін. Підкреслено значення демонтажу радянських пам'ятників для зміцнення культурної незалежності та формування нових історичних наративів. **Оригінальність** дослідження розкриває унікальний досвід Латвії у протистоянні культурному домінуванню колишніх імперських структур через демонтаж пам'ятників, що символізують тоталітарне минуле. Це дозволяє краще зрозуміти роль меморіального простору у зміцненні демократичних цінностей та консолідації суспільства. **Висновки.** Процес деколонізації меморіального простору в Латвії сприяв зміцненню національної ідентичності, забезпеченню суспільного консенсусу щодо історичної спадщини та створенню меморіального простору, що відповідає демократичним цінностям країни. Аналіз досвіду Латвії може бути використаний як орієнтир для подібних ініціатив у пострадянських країнах, у тому числі й в Україні.

Ключові слова: деколонізація, меморіальний простір, Латвія, дерусифікація, пам'ятникотворення.

Oksana MAZUR

PhD (History), Associate Professor of the Department of Ukraine History of Bohdan Khmelnytsky National University of Cherkasy, Cherkasy, Ukraine,

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6867-6750>

e-mail: ksuha8875@ukr.net

Denys KHOMENKO

PhD Student, Lecturer of the Department of Ukraine History of Bohdan Khmelnytsky National University of Cherkasy, Cherkasy, Ukraine

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3369-9239>

e-mail: khomenko.denys2320@vu.cdu.edu.ua

DECOLONIZATION OF THE POST-SOVIET MEMORIAL SPACE: THE EXPERIENCE OF LATVIA (2014–2024)

Abstract. *The objective* of this study is to explore the process of decolonizing the memorial space in Latvia during the period 2014–2024, with a particular focus on its impact on the formation of national identity and societal consensus regarding historical heritage. Special attention is given to the analysis of legislative initiatives and cultural policies aimed at overcoming the ideological legacy of Soviet occupation. **Scientific novelty.** This article provides a comprehensive analysis of Latvia's strategy for decolonizing its memorial space as part of a

* Статтю підготовлено в межах держбюджетної теми «Протидія історичній політиці країни-агресора РФ у процесі деокупації українських територій» (номер державної реєстрації 0123U101598).

broader process of national identity transformation under contemporary geopolitical changes. The significance of dismantling Soviet monuments for strengthening cultural independence and shaping new historical narratives is emphasized. The originality of the research highlights Latvia's unique experience in countering cultural dominance by former imperial structures through the removal of monuments symbolizing the totalitarian past. This approach contributes to a deeper understanding of the role of memorial spaces in reinforcing democratic values and consolidating society. Conclusions. The process of decolonizing the memorial space in Latvia has contributed to strengthening national identity, ensuring societal consensus on historical heritage, and creating a memorial environment aligned with the country's democratic values. The analysis of Latvia's experience can serve as a reference point for similar initiatives in other post-Soviet countries, including Ukraine.

Keywords: decolonization, memorial space, Latvia, derussification, monument-building.

Постановка проблеми. Процес деколонізації меморіального простору в Латвії у 2014–2024 рр. набув особливої актуальності на тлі геополітичних змін, спричинених окупацією Російською Федерацією Криму, її агресією на сході України та повномасштабним вторгненням у лютому 2022 р. Ці події підсилили прагнення латвійського суспільства до переосмислення радянської спадщини та зміцнення національної ідентичності через трансформацію меморіального простору. Однак ліквідація пам'ятників радянської доби стикається із соціокультурними викликами, зокрема з конфліктом інтерпретацій між суспільною більшістю, яка розглядає ці об'єкти як символи окупації, та російськомовною меншиною, яка асоціює їх із історичною пам'яттю про перемогу над нацизмом. Така ситуація породжує необхідність аналізу державних підходів до демонтажу пам'ятників, що прославляють радянські режими, в контексті законодавчих ініціатив та їхнього впливу на суспільний консенсус.

Водночас досвід Латвії у демонтажі радянських пам'ятників та формуванні нового меморіального простору має важливе значення для розуміння механізмів деколонізації в пострадянських країнах. Цей досвід вимагає оцінки впливу таких дій на міжнародний імідж країни, національну безпеку та процеси культурної трансформації. Аналіз зазначених аспектів дозволяє висвітлити комплексність деколонізаційних процесів, а також розкрити їх роль у зміцненні демократичних цінностей та формуванні нових національних історичних наративів.

Мета статті – дослідити процес деколонізації меморіального простору в Латвії у період 2014–2024 рр., зокрема, його вплив на формування національної ідентичності та суспільний консенсус щодо історичної спадщини. Особливу увагу приділено аналізу законодавчих ініціатив і культурної політики, які спрямовані на подолання радянської ідеологічної окупаційної спадщини.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблематика формування меморіального простору у Латвійській республіці побіжно представлена в історіографічному доробку українських та зарубіжних дослідників. Трансформації національного історичного наративу щодо радянських пам'яток та процесам адаптації російськомовної спільноти Латвії до офіційного дискурсу пам'яті присвячена розвідка А. Кучинської-Зонік [3]. Особливості латвійської політики пам'яті охарактеризовано у студіях К. Везель [7], С. Пархоменко й А. Гедьо [4]. Специфіку впливу РФ на національну ідентичність країн Балтії через монументальний дискурс висвітлено в статті А. Громілової [2]. Однак вказані публікації висвітлюють окремі аспекти заявленої проблеми, яка потребує комплексного аналізу.

Виклад основного матеріалу. Процес дерусифікації меморіального простору в Латвії є складною та багатогранною ініціативою, яка охоплює різні аспекти національної політики пам'яті, культурної трансформації та міжнародних відносин. Він розпочався з моменту відновлення фактичної незалежності Латвії в 1991 р., але набув особливого значення після подій 2014 р., коли анексія Криму Російською Федерацією та війна на сході України стали важливими спонукальними чинниками зміцнення європейської солідарності та відмежування від радянської спадщини. У цьому контексті меморіальні об'єкти, які були встановлені у період радянської окупації, стали не лише об'єктами культурної критики, але й символами ідеологічного впливу.

Дерусифікація як процес ліквідації символів радянської та російської культурно-політичної домінанти, стала центральною темою пострадянської ідентичності в країнах Балтії, особливо на тлі глобальних та регіональних змін у геополітиці. У центрі цього процесу знаходяться пам'ятники та меморіали радянської доби, які є одночасно місцями

пам'яті та інструментами ідеологічної присутності Росії, зокрема в Латвії. Для значної частини латвійського суспільства ці мнемонічні об'єкти є символами репресій та втрати незалежності у XX ст. У той же час, для російського етнічного населення, що становить близько 23% населення країни [6], такі пам'ятники уособлюють історичний зв'язок із Росією її історією та культурою. Цей конфлікт інтерпретацій посилювався після повномасштабного вторгнення Росії до України у 2022 р., що різко змінило політичний контекст та прискорило процеси дерусифікації в Латвії, де було ініційовано активну політику з демонтажу радянських пам'яток з публічного простору [2, с. 19].

Державна політика Латвійської Республіки щодо радянських та російських пам'ятників і меморіалів, особливо після 2014 р., є важливим аспектом її національної ідентичності та зовнішньополітичної стратегії. У центрі уваги знаходяться пам'ятники, пов'язані з радянським минулим, багато з яких розглядаються як символи окупації, а також інструмент впливу Росії через культурну пам'ять. Політика демонтажу таких пам'яток здійснюється у рамках нормативно-правових актів та наголошує на прагненні країни до переосмислення історичної спадщини.

Повномасштабна російська агресія проти України в 2022 р. стала каталізатором змін щодо перегляду та деколонізації меморіального простору Литви. Сейм Латвії встановив 9 травня як день пам'яті жертв війни в Україні. Тоді громадський резонанс привернула дискусія про монумент «Визволителям Латвії та Риги від німецько-фашистських загарбників» у парку Перемоги Риги. До 2022 р. були поодинокі спроби прибрати стелу з публічного простору, але двостороння угода між Росією та Латвією не дозволяла знести пам'ятник. Для більшості латишів він символізував радянську окупацію, тоді як частина російськомовного населення бачила у ньому меморіал пам'яті перемогу над нацизмом. Рішення про його демонтаж було ухвалено муніципалітетом Риги у травні 2022 р. та реалізовано в серпні того ж року [10].

Згідно з російсько-латвійською угодою для демонтування будь-якого радянського меморіалу потрібна згода Росії, і лише парламент може змінити правила. 14 липня 2022 р. Латвійський Сейм схвалив рішення про демонтаж 69 пам'ятників, меморіалів та інших об'єктів, що прославляють радянські та нацистські режими, які були визначені Управлінням спадщини, Спілкою художників Латвії та Музеєм окупації Латвії. У анотації постанови візовано, що метою цих дій є запобігання осуду та загрози цінностям Латвії як демократичної та національної держави, висловити осудливу позицію проти незаконної окупаційної влади СРСР і нацистської Німеччини, а також запобігати неправдивому, неточному та упередженому відображенню історичних подій [3, с. 29].

В основі законодавчих змін лежить бажання зміцнити національну ідентичність та створити простір пам'яті, вільний від домінування радянської символіки. Закон «Про заборону експонування та демонтаж на території Латвійської Республіки об'єктів, що прославляють радянський та нацистський режими», став ключовим інструментом у цьому процесі. У ньому уточнюються критерії демонтажу пам'яток, наголошується на необхідності врахування громадської думки та дотримання міжнародних зобов'язань. Цей закон дозволяє владі ініціювати процес демонтажу пам'ятників, які можуть загрожувати національній безпеці або сприяти розколу в суспільстві. Практичне застосування вказаного нормативно-правового акту демонструє важливість цього документа в переосмисленні історичної спадщини країни. Закон було ухвалено 16 червня 2022 р. з метою видалити символи радянського та нацистського тоталітарних режимів, що знаходяться на території Латвії. Він зобов'язував демонтувати такі об'єкти, надаючи місцевим органам влади необхідні повноваження щодо його реалізації [5]. Незважаючи на історичне значення таких меморіалів для російськомовних громад, опір демонтажу виявився слабким, що пояснюється як фрагментацією цієї групи, так і зміною громадської думки в умовах війни в Україні [1].

Така ж хвиля масової дерадянзації/дерусифікації прокотилась всіма містами Латвії. У жовтні 2022 р. у Даугавпілсі демонтували кілька меморіалів, пов'язаних із радянською армією, які визнані такими, що прославляють окупаційний режим. Це пам'ятник солдатам Червоної армії у Сквері слави та пам'ятник солдатам 360-ої стрілецької дивізії РСЧА навпроти Комунального цвинтаря [12]. Ці об'єкти тривалий час викликали суперечки, оскільки для російськомовної меншини вони символізували пам'ять про Другу світову

війну, тоді як більшість населення бачили у них символи окупації. У місті Ліспая 25 жовтня демонтували пам'ятник «Захисникам Ліспая у 1941 році», який у народі називали «гранатометником». Монумент було зведено на честь ліспайчан, які захищали місто від нацистського вторгнення влітку 1941 р. Утім згодом йому надали ідеологічного значення. Цей акт демонтажу також викликав суперечки серед місцевого населення, а голова слідчого комітету РФ О. Бастрікін дав доручення організувати перевірку [11]. Як зазначає дослідниця К. Везель, такі процеси деколонізації в країнах Балтії є ключовими у зміцненні регіональної безпеки та формуванні спільного європейського історичного наративу [7, с. 574].

Однією із ключових особливостей латвійського підходу є розгляд кожного об'єкта з погляду його історичної цінності. Важливим аспектом є збереження деяких пам'ятників у музейних колекціях. Зокрема, у Музеї окупації Латвії експонуються частини демонтованих монументів, які тепер використовуються для освітніх цілей і досліджень [13]. Це дозволяє зберігати історичну пам'ять, водночас створюючи новий символічний простір, який не суперечить національній ідентичності.

Важливо відзначити, що демонтаж пам'ятників сприйняли суспільство відносно спокійно, без значних протестів. Це можна пояснити як обмеженням російського медійного впливу в країні після 2022 р., так і поступовою соціальною адаптацією російськомовної меншини до нових реалій. Водночас акцентовано увагу на важливості збереження могил та меморіалів, які не прославляють тоталітарні режими, для збереження культурного балансу [5].

Зміни сучасного монументального ландшафту Латвії охоплюють не тільки демонтаж пам'ятників радянської доби, а і російського імперського дискурсу. Знаковим прикладом таких деколонізаційних процесів став демонтаж у 2023 р. скульптури Олександру Пушкіну в Ризі. Пам'ятник був встановлений незаконно у 2009 р. в ризькому парку Кронвальда, за підтримки латвійського Пушкінського товариства, посольства Росії в Латвії та Дому Москви в Ризі. За задумом ініціаторів, монумент мав увічнити пам'ять російського поета. Однак у контексті сучасної політики пам'яті та геополітичних змін, він почав розглядатися як символ російського культурного домінування та «м'якої сили» [8].

На протигагу лагідному «пушкінопаду», суспільну дискусію між міською владою та російськомовною меншістю Риги викликав демонтаж пам'ятника генерал-фельдмаршалу періоду французько-російської війни, князю Михайлу Барклай-де-Толлі. Монумент вважався нагадуванням про імперський порядок, що затьмарював національну ідентичність латвійців, і в сучасному політичному контексті став одним із символів ідеологічної присутності Росії в регіоні. Рішення про демонтаж пам'ятника було прийнято 17 жовтня 2024 р. в рамках національної політики переосмислення історичної спадщини [9]. Це рішення не лише підкреслило прагнення країни до культурної та політичної незалежності, а й стало важливим кроком у консолідації суспільства на основі спільних демократичних цінностей та переосмислення імперського минулого.

Демонтаж пам'яток радянського періоду в Латвії також має значний вплив на зміцнення національної ідентичності та міжнародну репутацію країни. Такі зміни стали важливою частиною деколонізаційних процесів у регіоні, сприяючи переосмисленню радянської спадщини. Демонтаж пам'ятників, що символізують радянську окупацію, сприяє створенню загального наративу, в якому національна ідентичність визначається через відкидання спадщини, пов'язаної з радянським пануванням. Дослідження вказують, що цей процес допомагає сформувати «трансцендентний національний досвід», який поєднує різні верстви суспільства та зміцнює національну цілісність суспільства [2, с. 97].

Висновки. Дерусифікація меморіального простору є важливим інструментом формування національної ідентичності Латвії. Законодавчі ініціативи, такі як демонтаж радянських пам'ятників, сприяють зміцненню демократичних цінностей і забезпеченню суспільного консенсусу щодо історичної спадщини. Ці зміни також демонструють, як держава може поєднувати деколонізаційні ініціативи з повагою до історичної спадщини, забезпечуючи баланс між національними інтересами та міжнародними зобов'язаннями.

Статтю підготовлено згідно з держбюджетною темою «Протидія історичній політиці країни-агресора РФ у процесі деокупації українських територій» (номер державної реєстрації 0123U101598).

Список літератури

1. Budrytė D. "A Decolonising Moment of Sorts": The Baltic States' Vicarious Identification with Ukraine and Related Domestic and Foreign Policy Developments. *Central European Journal of International and Security Studies*. 2023. Vol. 17, № 4. P. 82–105. doi: 10.51870/yipij8030.
2. Gromilova A. Changing Identities Of The Baltic States: Three Memories In Stone. *CES Working Papers*. 2014. Vol. VI, Issue 2a. P. 94–110.
3. Kuczyńska-Zonik A. Silent Protesters or Acceptors? The Reaction of the Russian-speakers to the Removal of the Soviet Monuments in Latvia and Estonia after Russia's Full-scale Invasion of Ukraine. *Politologija*. 2024. Vol. 112, № 4. P. 16–43. doi: 10.15388/polit.2023.112.1.
4. Pakhomenko S., Hedo A. Politics of Memory in Latvia and Ukraine: Official Narratives and the Challenges of Counter-Memory *Studia Politica. Romanian Political Science Review*. 2020. № 4 (20). P. 525–548.
5. Par padomju un nacistisko režīmu slavinošu objektu eksponēšanas aizliegumu un to demontāžu Latvijas Republikas teritorijā: of 16.06.2022 no. 2022/120.2. URL: <https://likumi.lv/ta/id/333439-par-padomju-un-nacistisko-rezimu-slavinoshu-objektu-eksponesanas-aizliegumu-un-to-demontazu-latvijas-republikas-teritorija>.
6. Society integration in Latvia. *Ministry of Foreign Affairs Republic of Latvia*. 2024, Apr. 24. URL: <https://www.mfa.gov.lv/en/society-integration-latvia>.
7. Wezel K. The unfinished business of perestroika: Latvia's memory politics and its quest for acknowledgment of victimhood in Europe. *Nationalities Papers*. 2016. Vol. 44, № 4. P. 560–577. doi: 10.1080/00905992.2016.1142520.
8. Zem jautājuma zīmes Puškina pieminēklis Rīgā: vai likums to ļauj nojaukt jebkurā brīdī? *Jauns*. 2022, 11 oktobrī. URL: <https://jauns.lv/raksts/zinas/524503-zem-jautajuma-zimes-puskina-piemineklis-riga-vai-likums-to-lauj-nojaukt-jebkura-bridi>.
9. Символ Российской империи. В столице Латвии демонтировали статую Барклая де Толли. *Крым.Реалии*. 2024, 2 ноября. URL: <https://ru.krymr.com/a/latviya-statuya-barklaya-de-tolli-simvol-rossiyskoj-imperii-demontazh/33184257.html>.
10. У Латвії знесли пам'ятник радянським визволителям. *Прямий*. 2022, 25 серпня. URL: <https://prm.ua/u-latvii-znesly-pam-iatnyk-radianskym-vyzvolityeliam>.
11. У латвійській Лієпай знесли третій радянський пам'ятник. У Росії планують дати «правову оцінку» демонтажу. *Еспресо*. 2022, 26 жовтня. URL: <https://espresso.tv/u-latviyskiy-liepai-znesli-tretyi-radyanskiy-pamyatnik-u-rosii-planuyut-dati-pravovu-otsinku-demontazhu>.
12. У латвійському Даугавпілсі демонтували два радянські пам'ятники. *ПолітДумка*. 2022, 31 жовтня. URL: https://politdumka.kiev.ua/world/u-latvijskomu-daugavpils-i-demontuvali-dva-radyanski-pamyatniki/?doing_wp_cron=1733656423.9358980655670166015625.
13. Якуніна Д. Декомунізація світового масштабу. Як Польща, Чехія, Балтія позбуваються радянського минулого. *PLATFOR.MA*. 2024, 9 липня. URL: <https://www.platfor.ma/topic/dekomunizatsiya-mizhnarodnogo-masshtabu-yak-polshha-chehiya-baltiia-pozbuvayutsya-radyanskogo-mynulogo/>.

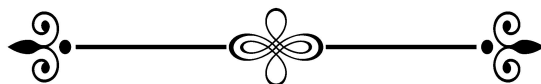
References

1. Budrytė, D. (2023). 'A Decolonising Moment of Sorts': The Baltic States' Vicarious Identification with Ukraine and Related Domestic and Foreign Policy Developments. *Central European Journal of International and Security Studies*, 4, 82–105. doi: 10.51870/yipij8030.
2. Gromilova, A. (2014). Changing Identities of the Baltic States: Three Memories in Stone. *CES Working Papers*, 6, 94–110.
3. Kuczyńska-Zonik, A. (2024). Silent Protesters or Acceptors? The Reaction of the Russian-speakers to the Removal of the Soviet Monuments in Latvia and Estonia after Russia's Full-scale Invasion of Ukraine. *Politologija*, 4, 16–43. doi: 10.15388/polit.2023.112.1.
4. Pakhomenko, S., Hedo, A. (2020). Politics of Memory in Latvia and Ukraine: Official Narratives and the Challenges of Counter-Memory *Studia Politica. Romanian Political Science Review*, 20(4), 525–548.
5. (2022). On the Prohibition of Exhibiting Objects Glorifying the Soviet and Nazi Regimes and the Dismantling Thereof in the Territory of the Republic of Latvia. Retrieved from: <https://likumi.lv/ta/id/333439-par-padomju-un-nacistisko-rezimu-slavinoshu-objektu-eksponesanas-aizliegumu-un-to-demontazu-latvijas-republikas-teritorija>. [in Latvian].
6. (2024). Society integration in Latvia. *Ministry of Foreign Affairs Republic of Latvia*. Retrieved from: <https://www.mfa.gov.lv/en/society-integration-latvia>.

7. Wezel, K. (2016). The unfinished business of perestroika: Latvia's memory politics and its quest for acknowledgment of victimhood in Europe. *Nationalities Papers*, 4. 560–577. doi: 10.1080/00905992.2016.1142520.
8. (2022). Pushkin monument in Riga under question mark: does the law allow it to be demolished at any time? Retrieved from: <https://jauns.lv/raksts/zinas/524503-zem-jautajuma-zimes-puskina-pieminekli-s-riga-vai-likums-to-lauj-nojaukt-jebkura-brid-i> [in Latvian].
9. (2024). Symbol of the Russian Empire. The statue of Barclay de Tolly was dismantled in the capital of Latvia. Retrieved from: <https://ru.krymr.com/a/latviya-statuya-barklaya-de-tolli-simvol-rossiyskoy-imperii-demontazh/33184257.html> [in Russian].
10. (2022). A monument to Soviet liberators was demolished in Latvia. Retrieved from: <https://prm.ua/u-latvii-znesly-pam-iatnyk-radianskym-vyzvolyteliam> [in Ukrainian].
11. (2022). Third Soviet monument demolished in Liepaja, Latvia. Russia plans to give a “legal assessment” of the dismantling. Retrieved from: <https://espresso.tv/u-latviyskiy-liepai-znesli-trety-radyanskiy-pamyatnik-u-rosii-planuyut-dati-pravovu-otsinku-demontazhu> [in Ukrainian].
12. (2022). Two Soviet monuments dismantled in Daugavpils, Latvia. Retrieved from: https://politdumka.kiev.ua/world/u-latvijskomu-daugavpils-i-demontuvali-dva-radyanski-pamyatniki/?doing_wp_cron=1733656423.9358980655670166015625 [in Ukrainian].
13. Yakunina, D. (2024). Decommunization on a global scale. How Poland, the Czech Republic, and the Baltic States are getting rid of their Soviet. Retrieved from: <https://www.platfor.ma/topic/dekomunizatsiya-mizhnarodnogo-masshtabu-yak-polshha-chehiya-baltiia-pozbuvayutsya-radyanskogo-mynulogo> [in Ukrainian].

Надійшла до редакції / Received: 28.10.2024

Схвалено до друку / Accepted: 25.11.2024

AD FONTES

УДК 94:316.64:355.48(470:477)
DOI: 10.31651/2076-5908-2024-2-140-157

Віталій ТЕЛЬВАК

доктор історичних наук, професор кафедри всесвітньої історії та спеціальних історичних дисциплін Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка, м. Дрогобич, Україна
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2445-968X>
e-mail: telvak1@yahoo.com

Максим ПОПОВ

вчитель історії, Черкаської СШ №27 I-III ступенів ім. М. Путька, м. Черкаси, Україна
ORCID: <https://orcid.org/0009-0009-1549-3497>
e-mail: magaragurus@ukr.net

УСНОІСТОРИЧНІ СТУДІЇ ІСТОРИЧНОЇ ПАМ'ЯТІ В УМОВАХ РОСІЙСЬКОЇ АГРЕСІЇ ПРОТИ УКРАЇНИ *

Анотація. Мета – шляхом проведення інтерв'ю в рамках проєкту «Протидія історичній політиці країни-агресора РФ у процесі деокупації українських територій» розширити джерельну базу про становище історичної пам'яті Донбасу. Основний **метод**, що використовувався полягає в проведенні інтерв'ю на основі розробленого питальника та подальшого транскрибування. **Наукова новизна** полягає в публікації цінних свідчень очевидиці російської агресії на сході України та розгляді суб'єктивного сприйняття жителями Донбасу причин цієї трагедії. **Висновки.** Проведене інтерв'ю є складником джерельної бази усноісторичних досліджень новітньої історії України. Оповідачка детально описала ставлення місцевих жителів до різних історичних періодів, а також назвала їхні геортологічні вподобання. Аполітичність регіону, його зацикленість на матеріальних благах та низька національна свідомість мовчазної більшості призвели до легкого поширення ідей «руського мира / російського світу». Реінтеграція історичної свідомості, на думку жителів Донбасу, потребує акцентування на локальних героях і подіях безпосередньо пов'язаних з історією України.

Ключові слова: усна історія, ОРДЛО, російська агресія, історична політика, історична пам'ять, російська історична пропаганда, реінтеграція, тимчасово окуповані території України.

Vitalii TELVAK

Doctor of Historical Sciences, Professor at Department of World History and Special Historical Disciplines, Ivan Franko Drohobych State Pedagogical University, Drohobych, Ukraine
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2445-968X>
e-mail: telvak1@yahoo.com

Maksym POPOV

History teacher, M. Putyko Specialized School No. 27 of Cherkasy, Cherkasy, Ukraine
ORCID: <https://orcid.org/0009-0009-1549-3497>
e-mail: magaragurus@ukr.net

* Статтю підготовлено в межах держбюджетної теми «Протидія історичній політиці країни-агресора РФ у процесі деокупації українських територій» (номер державної реєстрації 0123U101598).

ORAL HISTORICAL STUDIES OF HISTORICAL MEMORY IN THE CONDITIONS OF RUSSIAN AGGRESSION AGAINST UKRAINE

Abstract. Purpose – by conducting interviews within the project «Countering the Historical Policy of the Aggressor Country (RF) in the Process of Deoccupation of Ukrainian Territories» to expand the source base about the state of historical memory in the Donbas. The main **method** used was conducting interviews based on a developed questionnaire and subsequent transcription. The **scientific novelty** lies in publishing valuable testimonies of an eyewitness to Russian aggression in eastern Ukraine and examining the subjective perception by Donbas residents of the causes of this tragedy. **Conclusions.** The conducted interview is a component of the source base for oral historical research of Ukraine's modern history. The narrator detailed the local residents' attitudes towards different historical periods and named their geotological preferences. The region's apolitical nature, its fixation on material goods, and the low national consciousness of the silent majority led to the easy spread of «Russian world» ideas. According to Donbas residents, the reintegration of historical consciousness requires an emphasis on local heroes and events directly related to the history of Ukraine.

Keywords: oral history, ORDLO, Russian aggression, historical policy, historical memory, Russian historical propaganda, reintegration, temporarily occupied territories of Ukraine.

Виклад основного матеріалу. Нині усна історія є досить поширеним напрямком соціально-гуманітарних досліджень, головним предметом якої є особистий досвід окремої людини. Сучасна парадигма усної історії, якщо розкрити її сутність, охоплює три фундаментальні складові: динамічний процес документування (з використанням сучасних аудіовізуальних технологій) персональних спогадів, життєвих наративів та автобіографічних розповідей; унікальні історичні джерела, що народжуються внаслідок цієї інтерактивної взаємодії, а також їхній поглиблений реконструктивний та наративний аналіз [1, с. 7].

Принципово важливою особливістю усно-історичних матеріалів є їхній інтерсуб'єктивний характер формування, де ключову роль відіграє складна комунікативна взаємодія між дослідником та оповідачем. Саме тому надзвичайно критичного значення набуває ретельна, багатошарова та логічно структурована підготовка до інтерв'ю, яка передбачає врахування контексту, психологічних особливостей співрозмовника та дослідницьких цілей. Відповідно, основним методом усноісторичного дослідження є поглиблене інтерв'ю, що передбачає відео та аудіо фіксацію матеріалів та їхнє подальше транскрибування.

Збір і фіксація усно-історичних свідчень часто відбуваються без належної етичної рефлексії та відповідальності, що є серйозною проблемою в дослідженнях. Етика повинна пронизувати весь процес – від формулювання теми до оприлюднення результатів, однак через брак знань дослідники часто нехтують цими важливими аспектами. Перед початком роботи необхідно ретельно вивчити методологію усної історії, проконсультуватися з фахівцями та чітко усвідомлювати різницю між науковим інтерв'ю та журналістською розмовою [2]. Варто зазначити, що почуття інтерв'юера не є беззастережними, і їх теж доцільно враховувати під час дослідження, щоб інтерв'ю набуло наукового, усноісторичного та етичного забарвлення [3].

Опубліковане нами інтерв'ю, отримано в рамках проекту «Протидія історичній політиці країни-агресора РФ у процесі деокупації українських територій» дозволяє ширше глянути на проблему духовної й ментальної реінтеграції загарбаних Росією земель [4].

Донбас як регіон України має складну історичну долю та загострену проблему самоідентифікації, що обертається навколо радянського, українського й російського дискурсів. Розуміння логіки його мешканців дозволить у майбутньому полегшити процес реінтеграції визолених територій. Регіональна ідентичність Донбасу формувалася в умовах «прикордоння», що розмивало її межі і вело до гібридної ідентичності. Значна відповідальність на маргіналізації історичної пам'яті та ідентифікації жителів Донбасу відіграла радянська влада, відгомін історичної політики якої відчувається в регіоні до сьогодні [5, с. 552–553]. Сучасна регіональна ідентичність Донбасу перебуває у кризовому стані та активно трансформується. Через свою «гібридність» вона нестійка і підвладна змінам, що відповідає запиту часу та може бути використано в перспективі закріплення української ідентичності [6, с. 101].

Обране для публікації інтерв'ю, взяте у кандидатки філологічних наук Соломії Висоцької. Її рівень освіти, а також виражена позиція дають можливість зрозуміти жителів

окупованого Донецька не тільки з боку спостережника, але й активного суб'єкта, що на власні очі бачив комплексні проблеми регіону.

Зауважимо, що інтерв'ю Соломії Висоцької переважно стосується подій до окупації Донбасу та розпалу протистояння у першій половині 2014 р. Оповідачка відзначила відомі їй факти про стан історичної пам'яті громадян в Донецьку та в інших населених пунктах.

В інтерв'ю детально описаний стан історичної освіти в Донецьку на світанку української незалежності. Увагу привертає акцент оповідачки на появі нових шкільних підручниках. Шкільна освіта, за словами оповідачки, не зазнавала серйозних змін до осені 2014 р. Навіть в умовах бойових дій, політичної нестабільності та постійної зміни влади учні продовжували вчитися за українською програмою аж до повноцінного встановлення окупаційного режиму.

Характеризуючи комеморативні практики, зокрема свята, які відзначалися в Донецьку до 2014 р., оповідачка наголошує на формальності святкування Дня незалежності, а також на домінуючій ролі Дня шахтаря. Загалом, Соломія Висоцька підкреслює цілковиту аполітичність регіону, жителі якого не цікавилися складними конструкціями, а переймалися переважно побутовими проблемами. Промовистим є погляд оповідачки на соціальну базу прихильників незалежності України, до якої належала молодь, інтелігенція та представники бізнесу. Зворотну (або швидше – не визначену) позицію, на її думку, займали бідніші верстви суспільства (робітники, пенсіонери). Вони марили «втраченим раєм» та зрівнялівкою, оскільки пам'ятали час, коли радянська влада «безкоштовно» роздавала квартири та підтримувала оманливу подобу добробуту. Для багатьох бажання повернення до СРСР було також спонукальним чинником підтримки терористичної влади т. зв. «ДНР».

З'ясовується, що рівень історичної обізнаності (історична культура) жителів був теж доволі низьким. Їх не так цікавили історичні постаті, як популярні регіональні діячі культури (Кобзон, Солов'яненко, Прокоф'єв). На їхню честь встановлювалися нові монументи, пам'ятні дошки; їхніми прізвищем називалися топонімічні об'єкти.

Культурне життя регіону перебувало під патерналістським тиском можновладців, які несхвально ставилися до української елітарної культури. Оповідачка навела яскравий приклад, пов'язаний з виставою «Нація» Івано-Франківського театру, що саботувалася місцевою владою аж до 2013 р. Утім, на довгоочікувану прем'єру поціновувачі театру прийшли в вишиванках, що вразило гостей міста.

В інтерв'ю Соломія Висоцька пояснює реакцію жителів Донбасу на події Євромайдану. На її думку, місцеві мали слабе розуміння ідей та прагнень революції, а євроінтеграції вони остерігалися через потужну дезінформаційну політику Росії, що ґрунтувалася на економічному залякуванні. Проте, попри складнощі у відносинах з Києвом, більшість мешканців регіону підтримували територіальну цілісність України, хоча й мали досить наївне й розмите уявлення про її майбутнє.

Причину розриву між Донбасом і Україною (окрім безпосередньої російської агресії) оповідачка вбачає не в українізації регіону, а навпаки в визнанні його російськості (складником якої є російська мова). На думку Соломії Висоцької ініціативи, що пов'язані з толеруванням елементів російської культури тільки підкреслюватимуть «окремішність» регіону та шкодять йому.

В інтерв'ю вміщені й особисті переживання оповідачки, яка ще в лютому 2014 р. почала збирати тривожну валізу. За її словами, вона одразу зрозуміла, що протистояння на сході набуде форм придністровського чи абхазького сценаріїв.

Цікавими є свідчення про появу в Донецьку немісцевих мітингарів, які наводнювали місто. Оповідачка зазначила, що саме у той час її україномовна сім'я була вимушена говорити російською на публіці, боячись переслідувань. У той же час багато громадян займали вичікувальну позицію та були готові прийняти будь-яку владу.

У матеріалах інтерв'ю також йдеться про відсутність прямого міжетнічного протистояння росіян й українців, що ймовірно зумовлено біетнічністю регіону та розмитими радянською владою етнічними кордонами. Ворожнеча й непорозуміння між жителями Донецька були передусім на політичному ґрунті.

Оповідачка вказує на те, що в російській пропаганді в першій половині 2014 р. домінували не історичні, а гіперболізовані побутові й політичні сюжети, покликані

вплинути на формуванні антиукраїнської суспільної думки. До цього часу перегляд російського телебачення не був ознакою політичної позиції, оскільки його дивилася також значна кількість проукраїнських громадян.

На думку оповідачки, мешканці тимчасово окупованих територій не цікавляться українською історією, а потребують тільки соціальних виплат від України, тож найбільше на їхнє вподобання можуть вплинути матеріальні стимули, що у поєднанні з адекватною політикою пам'яті дозволять позбутися радянської та російської ідентичностей та нарешті закріпити єдину українську ідентичність.

Висновки. Отже, інтерв'ю з Соломією Висоцькою розкриває соціокультурну картину Донбасу напередодні російського вторгнення, демонструючи складну структуру історичної пам'яті та суспільних настроїв. Воно підтверджує необхідність комплексного підходу до роботи з історичною пам'яттю, який включає послідовну державну політику пам'яті.

ІНТЕРВ'Ю СОЛОМІЇ ВИСОЦЬКОЇ

І: Отже, мене звати Віталій Тельвак. Я співробітник проекту, як ви знаєте, «Протидія історичній політиці країни-агресора РФ у процесі деокупації українських територій». Отже, у сьогодні нас з вами третє січня 2022 р. Відповідно, я проводжу інтерв'ю з міста Дрогобич, а ви, відповідно, звідки?

О: Я зараз знаходжусь у Бучі – це Київська область.

І: Як вам звати? Представтесь, будь ласка.

О: Я Соломія Висоцька. Я народилася та виросла у Донецьку. За одною освітою я філологиня, за другою – журналістка. Кандидат філологічних наук. Викладач університету. Дванадцять років я працювала в Донецькому Національному університеті, Львівська політехніка, Український католицький університет. Потім університет Грінченка. А зараз я приватний підприємець.

І: А. Ясно. Отже, отже. Пані Соломіє, де ви народилися, в якій сім'ї ви народилися, де ви проживали, де ви навчалися. Стисло, все що вважаєте за потрібно. В контексті нашого проекту та загальної теми, відповідно, цікаве мені ваше становлення.

О: Я народилася у Донецьку, але моя мама (за походженням) зі Львова. Її родина військові. Родина трохи поїздила. Так само тоді ще в союзі в сімдесятому році вони опинилися в Донецьку. Мій тато є зі Слов'янська. Він є директором школи. Його школу у чотирнадцятому році забрали кадіривці, але потім так сталося, що Ощадбанк її відбудував і, відповідно, тато, який так само від початку підтримував Майдан, проводить таки мудру проукраїнську політику тепер уже у відбудованій, відновленій своїй школі. За мамою, напевно, я думала вчора про наші питання і, напевно, найбільше на мої погляди справила враження родина мами. Вони походять, взагалі-то, з Польщі. В середині XIX ст. їх виселили за участь у січневому повстанні.

І: Але прізвище ваше татове, так я розумію?

О: Ні, ні. Моє прізвище – це дівоче прізвище мами. Висоцька.

І: Ага, ну бо я, властиво, запитую, бо прізвище польське. А ви кажете тато, відповідно, звідти, а мама звідси. І думаю: цікаво, чи просто переселенець, чи як...

О: Ні, ні. У мене прізвище мами. Їх вислали за участь у січневому повстанні. Потім мого прадіда репресували. Ну тепер вже всі знають. Всі розповідають. Спілка Визволення України. Тобто за цими звинуваченнями. Він був репресований. Просидів пів року у в'язниці, але оскільки він трохи знався з суддею, який вів його справу, або з слідчим, з кимось за пів року його викликали, сказали, що ми наразі проти вас нічого немає, але ж ви нас знаєте, ви маєте через 24 години зникнути. І він поїхав до Сибіру. Моя прабабця залишилася з двома дітьми. До речі, мій дідусь тоді народився. Е... 2 лютого 19 року у Святошині. 2 лютого це день, коли більшовики взяли Київ. Я можу тільки уявити, що пережила моя родина. І, може, на генетичному рівні це десь і відбилася. Моя прабабця тоді вона з... З спадкових дворян. Вона розпродавала тоді родинні коштовності, щоб прогодувати дітей, ми можемо простежити родовід кінця XVI сторіччя.

І: Ви пробували це робити? Такі, такі є спроби, щоб ви простежували, власне, генеалогічно?

О: Так. Так ми робили. Але ну... Я туди, де жила родина прабабці ми не поїдемо, і, напевно, вже не поїдемо ніколи, а от те, що є те, до чого ми можемо дотягнутися – ми намагаємося простежити. Ну і, відповідно, двох братів мого прапрадіда тоді в 38 році, коли почалися переслідування поляків, німців, бо вони були найперші вороги СРСР у той період. І двох рідних братів мого прадіда тоді розстріляли. Відповідно, напевно, це наклало якийсь відбиток на те, що говорилося в родині, як сприймалися події родинні.

І: А ви чули, так? Пані Соломіє?

О: Так, так. Я це чула. Плюс я ще чула історію про те, що моя прабабця з іншого боку була з Гуляйполя. Ходила до школи з Нестором Махном і потім з ним брала Перекоп, тобто... [Сміється] Якись...

І: Бойова у вас родина.

О: Да. Я завжди кажу, що боротись проти москалів – це у нас, напевно, в крові. Я навчалася в Донецькому національному університеті. Так само, як моя мама. Тобто, це знов-таки спадково. І потім там само залишилася викладати. Там закінчила аспірантуру, але захищалася вже в п'ятнадцятому році в Харкові. Тобто це була вже вчена рада в евакуації. Це був лютий 15 року. Після подій Дебальцевого, після вибухів у Харкові, коли загинули активісти. У тому числі Даня Дідик п'ятнадцятирічний хлопець. Тоді був захист дисертації.

І: давайте зануримося в формалізовану частину нашого інтерв'ю. Отже, у нас є три блоки хронологічних. Доба незалежності, відповідно, так? Потім, доба початку агресії ну і, власне, умови окупації. І перше питання першого блоку, відповідно. Як змінилося викладання історії в школі за роки незалежності. Ваш досвід особистий. Досвід ваших дітей, можливо, дітей ваших знайомих. У цьому ключі. Що ви можете сказати?

О: Я мала одинадцять років, коли розвалився СРСР. Я дуже добре пам'ятаю ці події. Ми тоді були у Львові у родичів. А пізніше, коли вже починалась історія України... Ми були першим поколінням, яке вчилася за підручником Ореста Субтельного. Я звісно дуже добре пам'ятаю, як ми були жовтенятами, як нам розповідали ще в початковій школі, бо до школи я пішла 87-ого року, але, напевно, нам пощастило з вчителькою історії, бо вона, знаєте, інколи і зараз з тим стикаємось, коли школа вчить чогось одному, діти приходять додому батьки розповідають щось зовсім інше. Або вчителі розповідають те, що їм формально треба розповідати, але і далі починаються обмовки, які зводять це все нанівець. У нас такого не було. Я так само пам'ятаю, що на початку дев'яностих часто за підтримки діаспори вчилися не лише за Субтельным, були ще інші підручники історії, які розповідали. От є одна картина, яка мені врізалася в пам'ять і досі в мене десь цей підручник лежить. Вона була підписана: «Москалі руйнують Київ». І це був самий-самісінький початок дев'яностих, тобто ми вчилися за абсолютно новим наративом, де нам розповідали події, як вони були. Єдине, що я не пам'ятаю, скажімо, акцентів на темах Голодомору, ну да напевно на темах Голодомору, бо аж до Ющенка, це якщо й згадувалося то й помірно, а може я просто не пам'ятаю наших уроків історії, бо про репресії, про політику СРСР, про КДБ нам розповідали дуже добре.

І: Зрозуміло. Які нові свята з проголошенням незалежності відзначалися в Донецьку, чи відповідно на Донбасі, де ви знаєте, можливо, були в гостях? Так, і відповідно, як до цього ставилися місцеві мешканці, як вони це відбирали, звалили, які були емоції, які були практики?

О: Я би не сказала, що відбувалося щось особливе, бо так з'явився, з таких помітних, знакових свят, з'явився День Незалежності, але я би не сказала, що справедливості заради, я можу сказати, що з певного віку, там певно ближче до 25 і пізніше я намагалася на День Незалежності бути у Львові до тієї частини родини, але ті рази. Що я була оце в Донецьку, я не скажу щоб щось відбувалося. Можливо, якісь формальні заходи, коли просто треба було провести якийсь захід. Єдине що особливо десь ближче до кінця нульових можна було помітити подекуди молодь у вишиванках. Це небагато, але можна. Але разом з тим... Більше емоційне, більше патріотичне піднесення викликало проведення Євро-2012, бо тоді я пам'ятаю, що дуже багато людей, або малювали собі прапорці українські на обличчі, або були у вишиванках, або у козацьких шароварах, фан-зони були облаштовані. І дуже багато людей, саме тоді напевно. Відчули себе українцями. Крім того я пам'ятаю, це був

вже травень 2013 року. Я пам'ятаю, що до нас приїхав франківський театр з виставою «Нація».

І: Це театр, до речі, один з найбільш сильних в Україні.

О: Так. Так. І насправду цю виставу доволі довго не пускали в Донецьк. Її забороняли показувати в Донецьку за Януковича, але чомусь в 2013 році таки сприйняття трохи пом'якшило десь там з гори і вони приїхали. Це був абсолютно дивовижний момент, бо я пам'ятаю ми зібралися з родиною, і я кажу мамі і чоловікові, що ми мусимо піти у вишиванках. Ми були впевнені, що може ще хтось... Я не знаю хто були ці люди, бо насправду після війни дуже багато людей їхало з Західної України у тому числі відбудовувати щось, знаходити роботу. Тому, я знаю, що на нашому філологічному факультеті. Я була на факультеті іноземних мов, або філологічному. Там було дуже багато вихідців з західної України. А так то у вишиванках був майже весь зал. Це був наш драматичний театр. У вишиванках прийшов майже весь зал і я пам'ятаю обличчя акторів, бо ми сиділи у першому десь там з самого початку зали, і я пам'ятаю обличчя акторів, які особливо коли вони вийшли поклонитися вкінці, може, вони сподівалися іншого прийому, але і, власне, пані Марія Маціос, і актори було видно, що вони не вірили своїм очам, що їх можуть так приймати, і що такий може бути зал. Але повторюю це був травень 2013 і це була певна вибірка цієї публіки.

І: Зрозуміло. Тоді вертаємося трішки назад. Чи збереглися, ну очевидно що збереглися, бо я властиво дуже часто був у Донецьку, ми знаємо це пам'ятники старої доби радянської. Теж чи були там акції, меморіальні заходи, хто брав там участь? Як можна цю сторону з вашого досвіду висвітлити?

О: Я би сказала, що цей бік – це величезний провал державотворчої і націєтворчої політики. Бо я завжди кажу, коли виникають суперечки вже тут у Києві, а нащо вкладати шалені кошти, щоб перейменувати вулицю, а нащо пам'ятник Щорса він має якусь художню цінність...

І: Кака разніца, правда?

О: Кака разніца... Але я завжди кажу, якби тоді в Донецьку на самому початку дев'яностих поставились інакше на цій хвилі, коли зносили їх всюди, якби не слухали цих чорноротих борців, які кричали про Леніна. Можливо, якби перейменували вулиці і діти підсвідомо зростали вже з іншими, навіть якщо в родині щось кажуть... Навіть коли зростають серед інших реалій, можливо, ця ситуація що є зараз вона закінчилася би трохи інакше. Історія не знає умовного способу. Безумовно лишився Ленін, Арт'ом діячі... І місцеві і радянські. З'явився безумовно Кобзон. Пам'ятник Кобзону. І досі його там якось вшановують. Але і разом з тим я можу сказати, що напевно останніх років десять до війни почалося. Почали робити акцент на локальній історії. Можливо, шукали якийсь баланс - бо одразу би скажімо пам'ятник Степану Бандері, якась меморіальна дошка на честь донбаського УПА, яке було і яке було дуже активне (Ви це добре знаєте, як історик) - то це, можливо би не прийнялося. Але ну менше з тим намагалися просувати якісь локальні постаті. Бо з'явився пам'ятник Анатолію Солов'яненку біля театру.

І: Я його знав, до речі.

О: А. Знаєте, як казав один з американців з яким я спілкувався, бо він вибачте, але він виглядав на правду трохи жалюгідно. «Oh, Elvis!» Оці золоті кольори.

І: Такої думки, якось це по вар'ятські трохи.

О: Да. Трохи інакше. Але й аеропорт ми знаємо назвали на честь Сергія Прокоф'єва. Тобто намагалися розвивати національну, регіональну пам'ять і приблизно десь років за десять, може, до війни з'явився пам'ятник жертвам Голокосту. Майже в центральній частині Донецька. Я не знаю і мені здається і це поставив Корпус Миру, а не єврейська громада От я собі намагалася пригадати, мені здається, що там було написано про це. Тобто це була ініціатива не лише єврейської громади. А напевне якась ініціатива з-за кордону. Але він з'явився, я не пам'ятаю, щоб його якось плюндрували, щоб якісь відбувалися на нього напади.

І: А заходи там були до якихось річниць?

О: Я думаю, що були бо я інколи бачила там каміння, яке покладають на єврейські могили. Але ну і я коли там проходили я завжди так само робила, але мені важко сказати, просто не була там в той час. У ці дні.

І: Якщо брати українську історію, так? Чи місцеві мешканці цікавилися, не цікавилися? Ваша родина, знайомі? Отже, чи спостерігався інтерес до української історії, так? І яким саме періодом історії цікавилися найбільше. Бо є скажімо такий-собі стереотип. Ну по-різному ми можемо його підібрати. Що є якась ностальгія радянська, підвищена серед мешканців Донбасу. От що ви можете розказати?

О: Ностальгія дійсно є. І напевно це найбільш навіть не цікавий, а найбільш зрозумілий період історії був. Чорне було білим. Ну там для умовних 73% населення. Мені тяжко сказати точно, бо регіон був доволі аполітичний доволі аісторичним в сенсі цікавості до історії.

І: Може, локальна історія цікавила більше.

О: Цікавила локальна історія. Цікавила, і як я вже сказала, певні постаті, певні події. Цікавила локальна історія. Про це знали багато. Святкували День визволення Донбасу, від німецько-фашистських загарбників. Святкували День шахтаря. І, напевно, йому приділялося і святкувався він набагато масовіше за День Незалежності, який приблизно за тиждень перед Днем шахтаря відбувався. Тобто найбільше цікавила радянська і... Епоха і епоха від початку відколи заснували Донецьк. Да, там на місці козацької зимовки. Кінець XIX – початок XX сторіччя. І XX-е. Мені тяжко сказати, чи це було, знаєте, 50 на 50. І просто, оскільки був аісторичний та аполітичний регіон не дуже обговорювалися ці події там зі студентами моїми і т. д. Разом з тим я знаю приклад, коли я зустрічала на майдані своїх студентів і запитувала, а що вас сюди привело? Бо мені було це цікаво. І запитувалася, чи походите ви з західної України, що ви одразу тут розповідаєте про те, що відбувається, і у вас думки щодо того, що відбувається? І кілька людей відповідали: ні, я з Донецька, я з Макіївки. Я в певний момент почав цікавитися, і почав для себе з'ясовувати як було насправді. І дійшов висновку, що було так. І моє місце тут. Тому оскільки таких було...

І: А вони казали, що це самоосвіта, чи це все-таки шкільний?

О: Самоосвіта. Самоосвіта.

І: А самі ви звідки отримували інформацію про історичні події? Ви коло ваших близьких, рідних? У вас також чоловік походить з Донбасу, так я розумію?

О: Чоловік? Він народився на Донбасі. За походженням він наполовину з греків, наполовину з козаків. Грекокозак, як я його називаю. З козаків-розвідників, бо прізвище Тихоліз, відповідно пластуни-розвідники. Ну і у нього, і у мене завжди. Завжди були доволі проукраїнські родини. Тобто ми обоє все взяли з родин, бо були репресовані, були страчені, як я вже казала. Ну в якийсь момент для себе я зрозуміла, причому це було це в році 2008, 2007, що я не можу дивитися, скажімо, НТВ, попри те, що тоді було російське телебачення, майже всі його дивилися, бо мені не подобається те, як вони кажуть про Україну.

І: Наратив не подобається, не смакує, так?

О: Так. І те, як вони нас виставляють. Тобто це походило великою мірою з родини, великою мірою через те, що мама була зі Львова, я там була часто, спілкувалася зі своїми родичами, спілкувалася зі своїми друзями. Хтось з друзів мені розповідав, як скажімо, прабабця ходила свого чоловіка впізнавати, коли викинули ці страчених в НКВС, не могли його впізнати, бо коли його заарештували він важив 90 кг, а вони знайшли тіло людини, що важило 40 кг, і то буквально за кілька місяців. Плюс коли я була студенткою 4 курсу, я брала у канадсько-українській парламентарній програмі, яку організовує українська діаспора в Канаді і там так само дуже багато спілкувалися з нащадками тих, хто виїхав, з родинами тих, хто когось втратив. Тобто все це було переважно живе спілкування, яке вже спонукало знайти відповідь на питання в підручниках історії, книжках, статтях...

І: Зрозуміло. Дякую. Яких історичних героїв найбільше вшановували у колі вашої родини. У колі ваших друзів, довкола знайомі, близькі?

О: Ми вшановували найбільше українських героїв. Оскільки я вже сказала, як склалося моєї свідомості. Знов-таки, мені тяжко сказати, що дуже багато людей взагалі про це замислювалися. Тобто навіть зараз, коли інколи в підручнику англійському є питання, бо завжди є завдання про когось розказати, кого там з історичних постатей ви хотіли зустріти, кого з діячів найбільш шануєте і т. д., дуже багато людей, не лише підлітки, але й дорослі люди вони не можуть сказати, бо їм це не цікаво. Вони того не знають. Так само і тут. Можу сказати, що на якомусь загальноміському, або навіть загальнорегіональному рівні за традицією вшановувалися Стаханов, Артем, тобто якісь діячі, про яких просто дуже

багато відомо. Бо там пам'ятник Артему, там кажуть про стахановців, просто що увійшло вже у свідомість.

І: Такий тиск, така вже була традиція попередня радянська. І, можливо, це було не стільки широко, скільки інерційно, як думаєте?

О: Інерційно, я думаю, що це було інерційно, якби запропонувати людям когось обрати. Ти шануєш там Артема, чи ти шануєш Коновальця. Ти шануєш княгиню Ольгу, чи ти шануєш Валентину Терешкову? Я думаю людям би було абсолютно однаково. Вони би обирали не цікавлячись діяльністю цих людей. Може, за тим, що вони колись почули.

І: Тобто у цьому сенсі не було якогось вираженого пантеону серед мешканців Донецька? Чи можете ви пригадати?

О: Не було. Хіба би, може, знаєте, або люди середнього віку ставилися з повагою до Ріната Леонідовича Ахметова і особливо до гравців «Шахтаря». Оце я можу сказати абсолютно точно. Знову-таки Сергій Бубка. Тобто якісь регіональні постаті, особливо, якщо це не треба довго думати, бо Солов'яненко, скажімо, може не всім і сподобається. Прокоф'єва, то треба мати певне підґрунтя, щоб сприймати його музику. А з Бубкою, «Шахтарем», Ахметовим, це просто.

І: Простіше, бо це є телевізор.

О: Це є телевізор, потім Ахметов збудував стадіон. Ці гравці купують по десять квартир, бо вони величезну зарплату мають, тобто щось таке просте на що можна спертися. От як фотографії Бубочки з батьками, або там цей зараз я не дивилася, я не можу, але бачила як завжди я кажу з Бубочкою, я дочекаюся мемчиків. Оцей стіл накритий, оцей радянський такий наратив, коли звертається дорогою Леонід Ілліч, от це було зрозуміло.

І: Добре, який період історії, завершимо цей перший блок, який період історії, якщо брати три блоки: дореволюційний, відповідно, радянські часи, незалежницький місцеві мешканці, ну з вами мені все зрозуміли, але може хотів би щоб ви все-таки сказали, якщо брати три блоки мешканців вважали найкращим, як вони це відповідно оцінювали, переоцінювали, можливо була якась динаміка оцінки, переоцінки. Як ви це можете собі пригадати.

О: Тут я би сказала, що була певна двоїстість. Бо був прошарок людей. Скажімо так. Якщо Майдан підтримувало 20-30% населення, бо незрозуміло, бо складно, бо були ці постійні закиди, що асоціація з ЄС вона призведе втрати наших фермерів, нашої промисловості, то люди цього боялися. То коли почало розходитися росія-Україна вже на весні 2014 року, я можу з впевненістю сказати, що Україну підтримували 70-80% населення. І схаменулися всі. Відповідно був... Була певна і доволі велика частина суспільства, яка, можливо, цього не усвідомлювала, але яка вже не ототожнювала себе з СРСР і для них було головніше Україна, саме через ті можливості, що вона їм давала: бізнесмени, студенти, науковці і т. д. Але разом з тим, якщо ми беремо низький-середній клас, або робітники і селяни, тобто ті, хто за рівнем освіти трохи нижчі. То це безумовно СРСР, бо кажуть, люди могли не думати і люди не думали про те, що немає якихось абсолютних там потрібних речей, які може маємо й зараз пральні машини, або просто машини. Люди не думали про те, що... Люди казали, що було все безкоштовне, освіта, медицина, житло надавалося, але при тому вони складні розрахунки якісь, це було не для них. Порахувати скільки їм давали зарплатні, а скільки насправді з того, що вони заробили, йшло в фонд народного потреблення це так само важко для них. І ти їх зараз в тому не переконаєш, навіть якщо ти їм покажеш якісь розрахунки. Усвідомити, що відпочивати так, як ми відпочивали на Азовському або на Чорному, це просто нелюдські умови. Це так само не для них. Тому для них певним раєм на землі і періодом коли який їм був найбільш цікавий, до якого вони зверталися в своїх прагненнях – це було десь з закінчення Другої світової, особливо, коли почали будувати хрущовки і роздавати, так би мовити, роздавати квартири. І десь до кінця СРСР. Тобто за СРСР сумувало і тужило дуже багато людей, які потім, власне, і підтримували народні республіки, саме через те, що вони хотіли повернутися у ці часи. Можливо у когось це було пов'язано з тим, що вони тоді були молодими. Молодь, знову-таки, в школі можуть розповідати скільки завгодно одне, молодь приходила додому і чула про пломбір за двадцять копійок. І, відповідно, сприймала це так само як уособлення якоїсь держави для людей. Тому для якогось прошарку це все ж таки вже була незалежна Україна і історія незалежної України. Це ті люди, які потім виходили протестувати проти

російської агресії. Це ті люди, які стали добровольцями, це ті люди які продовжують бути волонтерами. А для когось це все-таки СРСР, Партія Регіонів і я інколи намагаюся дати відповідь на питання: як було? Знову-таки навіть на нашому Майдані – це показово для Донецька. У нас збиралося там щоденно десь 100-120 на марші, з області могло приїхати 300 незначних абсолютно для Львова чи Києва, таких вагомих, для Донецька це були абсолютно різні люди. Це були робітники, це були фермери, це були викладачі, це були бізнесмени. Тобто я не можу сказати, що освіта відіграє роль, але я не можу сказати, що тільки вона. Я в 2019 році собі намагалася дати собі відповідь на це питання. Бо в 2019 році вже в масштабі всієї України сталося те, що в Донецьку стало в 2014 р. Та підтримка популістських обіцянок.

І: Ну да.

О: Це завжди. Та да, по суті, воно тепер вже навіть спасибі жителям Донбасу не скажеш, бо це сталося в межах всієї країни. За допомогою технологій, за допомогою обробки населення, але менше з тим. Я для себе дала відповідь, що це завжди якийсь злам. От якийсь злам людині. Якесь відчуття власної неповноправності. Це може бути здоров'я. Це може бути паніковське: я старий, мене дівушки не люблять... Це може бути якась нереалізованість, якісь проблеми у родині, але це завжди якийсь злам, який... Бо я знаю професорів та доцентів, які підтримували ДНР і які підтримували життя в радянському союзу. Попри те, що вони так само усвідомлювали, що зараз, за України вони мають можливості хоча би просто поїхати в Париж, чого не могло статися тридцять, сорок років тому. Це завжди якийсь злам внутрішній, який каже людині, що вона не здатна... І відповідно тільки диво її врятує. От для великої кількості людей радянський союз був цим дивом. І вони продовжували його так сприймати.

І: Тобто, це доволі сильні, на правду, те що є такий стереотип про те, що на сході люди ну просто ця ностальгія непозбутна, то так десь воно так і виглядає?

О: Мені так. Знову-таки, я повторююсь, це не 100% і мені тяжко сказати про це.

І: Звісно так. Зараз переходимо до другого блоку найбільш травматичного. Дуже перепрошую, але мусимо теж проговорити. От з початком російської агресії пригадайте свої перші емоції, коли почалася так-звана «русская весна», так? Чи було відчуття серйозності того, що відбувається у вас особисто, в колі ваших близьких і рідних?

О: Так, як я вже казала, я збрала тривожну валізку вкінці лютого, тоді ще був покійний нині Дмитро Тимчук, який писав, щоденно якісь повідомляв новини, писав от про події. Я пам'ятаю, ну здається, це було 21 лютого я була на роботі. До мене підійшла колега, яка так само підтримувала Майдан, і тихенько мені каже: Соломія, ми перемогли. А я кажу, що: зачекайте, пані Світлано, ми ще не знаємо, що Путін, яку ціну ми мусимо за це заплатити. Що Путін для нас приготував. Відповідно, у мене відчуття серйозності було одразу. Було відчуття страху за свою свободу, і, можливо, дійсно на якомусь генетичному рівні, коли як я вже казала, мій дідусь народився у Святошині, коли більшовики вступили в Київ. Захопили Київ і вчинили там різанину, і власне з новонародженим родина мусила тікати. Тікати в Житомир. Можливо, оскільки я дуже багато читала і розмовляла зі своїми друзями. Отже, відчуття серйозності виникло від самого початку. Я кілька разів на рік їздила в Старий Крим. Я дуже любила там відпочивати. Я могла ходити по цих горах, по цих лісах сама-саменька. Влітку 2013 року, я там була востаннє. І в мене було відчуття, що мені там зле, мені чомусь страшно, мені некомфортно, мені незатишно, і мені не хочеться там бути. Я не знаю, чи може, це було якесь передчуття, чи то співпало з чимось. Але так, так я від початку розуміла, що це все серйозно.

І: З чим особисто для вас пов'язаний початок російської агресії?

О: Одразу кілька подій – це і розгін мітингів, бо вже бо коли нас приходили кілька разів побити на Майдані тітушки, тоді було страшно, але якось ти не думав... Не відчувалося, що за тими тітушками стоїть величезна машина, яка тебе душитиме і чавитиме, навіть не зглянеться на тебе. Але наш майдан проіснував до Йордану, власне. 19 січня нас вперше там трохи потовкли, а 20 на День злуки потовкли сильніше. І після того координатори сказали, що не збираємося, бо це занадто ризиковано. Розгони вже в березні проукраїнських мітингів, я тоді вже не ходила, бо я чесно я була абсолютно песимістично налаштована і я не вірила, що це...

І: Ну і безпека, ясна річ, бо людей вбивали вже.

О: Так. Так. Вбили 13 березня Дмитра Чернявського, але я вже просто не вірила, бо це може щось змінити. Бо виходити з прапором та гімном проти вибухових пакетів, проти кийків, проти арматури. Ну, в мене був свій обов'язок. Я обдзвонювала дуже багато моїх студентів. Потім обдзвонювала, обписувала, зв'язувалася зі своїми студентами, чи всі вдома, чи всі живи. Я пам'ятаю, що ми шукали одну дівчинку. Я їх запитую, пишу що мені Оля не озивається, хто бачив Олю, ти бачив Олю, де Оля? А це був останній мітинг 27 або 28. 27 здається квітня. Коли, який дуже жорстко розігнали. І от ми всі починаємо: де Оля, де Оля, де Оля? І раптом хтось згадує: а вона ж у поході, її в Донецьку взагалі немає. І ми всі видихаємо. Думаю, Оля прийдеш я тебе вб'ю своїми руками.

І: Добре, що така новина, а не інша. Могли бути різні версії.

О: Так, так, так, так. Але ще пам'ятаю момент, коли почали з'являтися інші люди в Донецьку. Ти розумієш, що так не вдягаються, так не розмовляють, так себе не поведуть. Тобто вони точно були інші. Я пам'ятаю, я жила в місті Донецьк, по бульвару Пушкіна. І на бульварі я щовечора гуляла з собакою. Це була, десь, напевно друга половина березня. Ми вже з чоловіком... Ми вже з одинадцятого року, відколи познайомилися, ми в родині спілкуємося виключно українською мовою, але вже тоді ми з чоловіком не розмовляли українською, не переписувалися українською, тільки вдома, все, що за межами квартири – це все було російською. І я пам'ятаю дев'ята, або десята година вечора. І я гуляла з собакою на бульварі. До мене підійшов якийсь чолов'яга. От таке, знаєте, канонічний Фарада у фільмі «Чародії». Тобто це «гость з юга» плащик у нього якийсь пісочний, капелюх такий, вуса. Він у мене запитався, а де тут, а де у вас тут протестують? Там де протестували власне пів кварталу. Я зробила вигляд, що я не розумію: «У нас протестують, хто протестує?» – «Ну где протестуют, администрация где?» Ну, звісно, я йому показала в протилежний бік, але ж це нічого не врятувало. Але тоді, після того, я вже на бульвар не ходила. І особисто для мене оце напевне була найстрашніша мить, бо ти... Він мені нічого не зробив, він звісно ж не знав мої погляди, але ти на власні очі бачиш, що вони тут. Що вони вже є. Вони поруч, вони в твоєму місті, вони шукають где протестують, щоби доєднатися до того. Відповідного, коли вони почали розпалювати якесь багаття навколо адміністрації, оточили її шинами, а... І так далі воно вже не настільки сприймалося, як оцей карикатурний гость с юга, який запитав як пройти. У якийсь момент я ще пам'ятаю. Напевно, це вже був квітень 2014 р. Був період, коли у нас змінювалися часто прапори над установами, то ти можеш прокинутися вранці там вже триколор, а потім його міняють на український. З університету дивишся – все повісили наш.

І: Це жак. Витримати ці емоції. Ну мегавжко.

О: Я пам'ятаю, але я, до речі, на цих емоціях так чудово схудла, в усьому як то кажуть у всьому треба шукати...

І: То не корисні емоції, пані Соломія, не корисні.

О: Я розумію, безумовно, і я пам'ятаю, я зайшла у нас біля нашого головного корпусу був корпус для іноземних студентів, і там були ці чергові та бабушка, як їх іноземці називають, і вони хтось з них, може, помірковано, але все-таки підтримував Україну і ми з нею трохи про це поговорили, і я бачу, що ректор наказав вивісити на всі адміністративні будівлі, на всі будівлі університету прапор України, а тут я бачу, що у неї за будочкою, у цієї бабушки, стоїть згорнутий в трубочку прапор ДНР. Я питаю: а це що? Вона каже: ну ми ж не знаємо, як далі буде. Про всяк випадок хай стоїть.

І: В Маліновке влада міняється, да?

О: Да. І напевно це був другий момент, коли ти усвідомлюєш, що навіть не стільки що це все серйозно, а що ми програємо. Що, як мінімум, народ не вірить, що можна цю шмату днірівську викинути на смітник і забути. Вона стоїть десь там в куточку, бо може вона знадобиться.

І: У розрізі того, що ви зараз говорите, як ставлення змінилося з початком агресії між людьми інших національностей? Ну тут нас найбільше цікавить так ставлення до українського, а це, власне, розповіли про те, що ви вже в публічному дискурсі виходили з російською мовою, бо розуміли, що від цього залежить наша безпека. А як загалом оце комплексно можна оце описати, змалювати?

О: Я не скажу, що відбувалися якісь, скажімо, сутички між людьми, між сусідами, тобто...

І: На національному ґрунті, так?

О: Напевно багато хто не ототожнював просто. Хтось не говорив про свої погляди, хтось з проросійських, може, не усвідомлював, що бандерівці близько. Тобто я не скажу, що було багато сутичок, от само між людьми було якесь загострення. Воно було... Були, відповідно, випадки. Одна з наших учасниць Майдану, вона вже була старша жінка, розповідала ще тоді, що її сусіди з нею лаються і кричать, що вона бандерівка. Але от в моєму колі спілкування... То більше розходилося про якісь політичні погляди, про підтримки України, або Росії, або там Новоросії, аніж ти хохол, а я великий рускій. Такого я не пригадую. Але в якийсь момент, мені здається, що це я була в Донецьку. Але, може, це був травень 2014, а, може, вже потім це мені траплялося, але мені здається травень 2014. З'явилися листівки, от як перед Бабином Ярм з'явилися: «всім жидам...». З'явилися приблизно такі самі листівки, що всі євреї мусять зголоситися до нової адміністрації «донецької народної республіки», зазначитися, що вони є, записати яке в них майно. Воно так майнуло і зникло. Я досі думаю, що це була якась пропаганда-не пропаганда. Може, це була якийсь такий, якась спроба налаштувати єврейську громаду, до якої я сама належу, проти окупантів, проти Новоросії. Що це насправді було, чи може з тих вони перепилися горілки? Може хтось пожартував. Це от буквально кілька днів і воно забулося, і більше до того не поверталось. Просто додало на якийсь момент неприємних вражень.

І: Що вас спонукало до виїзду на контрольовану Україною територію?

О: Страх за своє життя, за свою свободу, бо десь кінець травня-початок червня, почалися дуже активні, тобто вже після цього [т. зв.] «референдуму про народну республіку» почалися переслідування проукраїнських активістів. І я розуміла, що вони зараз перелапають усіх активних активістів, і візьмуться за пасивних. Тобто в першу чергу це був страх, й окрім того було усвідомлення, що це на роки. І відповідно було небажання у будь-який спосіб співпрацювати з окупантами. Тобто, жити в цих умовах, жити під керівництвом цих людей і якимось чином працювати на них і так далі.

І: Зрозуміло. Як посилювся інформаційний тиск в умовах початку агресії, чи можете ви це відзначити, що були такі спроби нав'язати жорсткого свого інформаційного впливу? Чи якісь приклади можете навести?

О: Безумовно, але найбільше це було виражено в тому, що вони всюди повісили свої прапори плюс був постійний, вони готували оцей сюжет про автобус з бандерівцями, тоді правий сектор з самого початку.

І: Візитка Яроша.

О: Да, да, да. Візитка Яроша була пізніше. Але Правий Сектор тоді вже не давав їм спокою. Тобто вони експлуатували це. Казали про автобуси з бандерівцями, які їдуть на Донецьк. Відповідно, що далі ці автобуси від Львова, що ближче до Донецька, їх ставало все більше. Спочатку два, потім двадцять і всі з битами, всі з кийками. Тобто, інформаційно почала домінувати «новоросія», або «днр», але я не можу сказати, що це було там на якийсь політиці відобразилося викладання в школі, от саме тоді на весні 2014 року. Спочатку було незрозуміло, що відбувається. Потім, почалися вже більш-менш активні бойові дії. Ми пам'ятаємо перший бій 26 травня 2014 року. Це було більше на рівні от таких переказів, що відбувається. І я пам'ятаю, тоді навіть не було як такого телебачення цієї «новоросії». Була Росія-1, де Кисельов розповідав, що владу в Україні захопили фашисти і т. д. Переважно просто це були якісь матеріальні речі, на рівні прапорів і символіки до більш активного інформаційного просування «днр», зміна наративів, зміна назв і т. д. Це все почалося вже коли я виїхала десь у вересні-жовтні 2014 року, коли досягли першого якогось перемир'я, і там університет відновив роботу і школи з першого жовтня.

І: А чи якісь були історичні сюжети у цій властиво першій хвилі пропаганди цієї. Вже новоросійської?

О: Були не історичні сюжети, були трохи більше менш згущені фарби в сюжетах економічних, про те, що Донбас кормить Україну, і відповідно Україна загине без Донбасу. А якщо Україна піде в Європу то лишиться гола, боса, були і експлуатувалася цей сюжет про який я казала з бандерівцями, це на правду така відсилка до... Я ще пам'ятаю цю

дитячу страшилку. От ці сюжети казок страшних, або там якісь страшилки діти один одному переповідають. Коли я була маленька, то гуляв такий... Така казка, що там в день народження Гітлера приїде чорна машина без номерів, вона хапатиме піонерів і так далі. По суті це все та сама страшилка, тільки тепер не чорна машина без номерів, а там двадцять автобусів з бандерівцями. Вони хапатимуть піонерів, або розпинатимуть живцем мешканців Донбасу. Оце було. Це дуже сильно було на емоціях, бо мені розповідали люди, яких я знала, у нас була жіночка, яка ксерокопії робила біля університету, наприклад, яка казала, що «ой я так ету Бандеру боюсь». Я в неї запитаю: «Хіба я така страшна, чого ви мене боїтеся?» Мої колеги знов-таки. Це могли бути професори, могли бути кандидати наук, могли бути доценти, які, я пам'ятаю сиділи обговорювали, що вони бачили підозрілих людей в маршрутці: «Чи то були вони, чи не вони, чи вони приїхали, може нам вже час?» Тобто більше розповсюджувалося те, що б'є по емоціям.

І: Тобто відсилка до таких махрових радянських стереотипів і все?

О: Так. Так. Було псевдоісторичне про співпрацю бандерівців з нацистами, але воно завжди було, зараз воно просто посилилося. І, можливо, був якийсь відділок, який координував всю цю пропаганду, бо подавалося саме так, щоб люди боялися України.

І: А як оточуючі люди це все сприймали? Ну ваші коло ніби зрозуміло, да? А те, що ви могли спостерігати довкола?

О: Хтось вірив і боявся, як я розповідала. Хтось намагався чинити якийсь опір. Я пам'ятаю, що. Ми думали, що ми можемо зробити, і як хтось, була історія коли... Одна з моїх приватних учениць мала кафе, знову-таки, на бульварі Пушкіна. Вона розповідала, що до неї прийшли оці новороси, які обсіли державну адміністрацію, а також міську адміністрацію. Просто там сто метрів до неї. І просили дати їм сміттєві... Великі сміттєві пакети, бо зараз укри будуть їх вбивати і вони трупи будуть складати в сміттєві пакети. З такого несподіваного я можу сказати, що і вони боялися, я пам'ятаю був в середині квітня мітинг проукраїнський передостанній, куди приїхав Ляшко. І тоді ще був цей канал «Зело», по якому передавали інформацію. І мої студенти, які були в самообороні, вони про що там розмовляють, ті хто захопили установи, і вони казали, що на правду в той момент, коли був цей мітинг з Ляшком, де піднесення, багато народу зібралося, що дійсно ці новороси, вони страшенно злякалися, що зараз цей натовп піде на них і їх просто... Тобто вони були з мінімальним захистом, але без захисту. І вони дійсно вірили, що зараз піде натовп на них і їх рознесе просто на друзки. На жаль, цього не сталося. Тобто не можу сказати, що страшно було тільки нам, якийсь момент, ну принаймні на початках їм теж було...

І: Ну тоді держава не виконала те, що мала би виконати, правильно?

О: З іншого боку, я не знаю, що держава могла би виконати, бо держава, як така вона ледве-ледве спиналася на ноги. Й одразу був і Крим з яким знову-таки з армією незрозуміло що робити. Не було як такої армії, пам'ятаєте. Коли звільнили Харків, тільки вінницька «Кобра» згодилася туди поїхати. Тобто то ще треба було знайти достатньо сили, яка би могла протистояти цьому всьому, тому я не схильна на 100% звинувачувати державу, бо я розумію...

І: Це риторична в мене була така рефлексія. Просто риторична. Зрозуміло. Причини були значно глибшими, ніж зараз це говорять. Цікаво, як ви можете окреслити те, чи змінилася історична риторика так званих агентів впливу, да? Ну ми завжди говоримо це про місцевих вчителів, журналістів, блогерів. Ну вам з рештою це середовище, що називається, близьке, бо педагогічне середовище є також агентами впливу.

О: Змінилося, бо багато хто, навіть зі своєї роботи, я знаю, що нас вже відверто з моєю мамою з кількома проукраїнськими колегами називали фашистками. Вони боялися під час Майдану, вони боялися одразу як закінчився Майдан. Оці кілька днів перепочинку між Майданом і Кримом, а тут вони абсолютно припинили приховувати свої погляди, відповідно студентство було розділене 50 на 50, але викладачі, ті хто підтримував ці ідеї, допоміжний персонал, там, лаборанти, ті хто підтримував ці ідеї вони припинили ховатися, і були люди флюгери. Були люди, скажімо там, наша тепер вона вже декан нашого факультету, тоді вона була доцентом. Я впевнене, що при тому, як вона просуває ідеї «новоросії», я впевнена, що десь там в дальній шухляді в неї захований текст гімну, щоб час від часу повторювати, жовто-блакитний прапорець. І вона потім розповідатиме, що в неї не було вибору, їй слід було виживати. До речі, цікаво я не пам'ятаю, чи згадувала про

це, чи ні, але хотіла про це згадати. Я не знаю, чи це розповсюджено чи ні, але в деяких школах, оскільки українські підручники вони вже не можуть використовувати, вони використовують старі радянські. Вони в 6 класі розповідають дітям з підручників 80-х років про штурми Зімнего.

I: Неіснуючу історію, фактично.

O: Так, так, але я знаю, що це відбувається. Тобто.

I: Добре, і завершуючи другий блок останнє питання. Чи знаєте ви по спробі протидії на місцях історичній політиці цього русского міра? І хто були ці люди?

O: Були. Спроби протидії на місцях вони були майже одразу від перших зіткнень з тітушками. До нас приєдналися ультрас з «Шахтаря», і пообіцяли нам захист. Були спроби створення самооборони, коли були ці страшні мітинги з масовими розгонами. От. Були й флешмоби, коли виходили з прапорцями, або десь там вивішували прапорці. Я знаю людей, які там, у середмісті Донецька свій паркан пофарбували на жовто-синє. Якоїсь... Я знаю, у принципі, й людей, які намагалися навіть, може й не чинити опір, але занотовувати все, що відбувалося і передавати це на неокуповані території. На жаль, не для всіх це добре скінчилося. Ми всі знаємо історію Станіслава Осєєва, якого звільнили під час останнього обміну, що кілька років провів в «Ізоляції». Була й ще одна історія. У нас є художник Сергій Захаров, який робив картонні фігурки... е... лідерів «новоросії»: Захарченко, Моторолу... Тобто він десь там їх виставляв, як протест. Потім його заарештували, на щастя, не дуже довго він пробув у полоні. Перекладала його книжку. Його графічний роман про ці події. Люди, які возили воду і їжу, тобто коли ми збирали гроші, вони вже робили закупівлі і відвозили це все нашим солдатам. Тобто якийсь рух, якась протидія вона була постійно. На жаль, не для всіх вона закінчилася добре. І, на жаль, поки що ми бачимо вона не має результату, але певний рух опору він є і зараз. Мені тяжко сказати наскільки там багато людей, але...

I: Ну і власне переходимо до третього блоку. Отже в умовах окупації чи підтримуєте ви зараз стосунки з рідними, знайомими, близькими. Якими є ці взаємини. Як ви контактуєте з ними?

O: О: Не підтримую, бо я не бачу в тому сенсу. Я розумію, що минуло вже більше семи років. І всі, хто хотів – виїхали. Може, я помиляюся. У мене було досить широке коло спілкування. Всі, хто хотів виїхати – вони вже виїхали. І я знаю випадки, коли люди вивозили лежачих родичів, і при тому їхали не напряму з Донецька, а ще якимись там об'їзними дорогами. Я знаю жінку, яка евакуювала, власне ми на Майдані з нею познайомилися, притулок для тварин. Вона мала більше ніж 200 тварин. Вона жодної там не лишила в Донецьку. Вона просто брала бусик, клітка... Так, про неї інколи буває сюжет на Прямому каналі, бо ми всі їй допомагаємо, тобто вона не кинула жодної тварини. Вона їх вивезла всіх. Тобто, я знаю, коли люди їхали в тих випадках, коли здавалося, бо вони не можуть їхати. І тому, ну чесно, я розумію, що я занадто радикальна, але я не сприймаю всі ці історії. «У мене складні життєві обставини, у мене лежача родичка». Обставини були в усіх однакові, плюс-мінус одна квартира. Так обставини були в усіх абсолютно однакові. Ми всі їхали в нікуди. Розходилося виключно про те, чи ти сприймаєш, навіть поза питаннями особистої безпеки, чи сприймаєш те, що відбувається, те що відбувається, чи ти не сприймаєш, чи ти годишся співпрацювати з окупантом, або навіть платити за квартиру, ходити навіть в магазин, розраховуватися з окупантом рублями, карбованцями, це, все одно, співпраця з окупантами. Або ти не хочеш цього робити. Я знаю тільки дві родини, які принципово відмовилися їхати, бо намагаються, хочуть дочекатися українських танків в Донецьку. Все. Тобто, я не бачу сенсу спілкуватися з цими людьми. Ми всі зробили свій вибір і... Ну і дороги розійшлися.

I: Зрозуміло, бо наш, власне, блок з цим пов'язаний. Що вам відомо про зміни у викладанні історії в школах на окупованих територіях, про героїв яких там зараз вшановують. Ви знаєте якусь інформацію властиву не з мас-медіа українських, бо всі це можуть подивитися, а через канали свої приватні. Нас оце цікавить.

O: Ну, те, про що я казала, що вивчають історію за радянськими підручниками. Звісно ж пам'ятники, або там пам'ятні знаки «героїв новоросії» і відбувається, у принципі те саме, що відбувалося до війни, коли десь 2012–13 рік була у нас така депутатка від Партії

Регіонів Тетяна Бахтєєва, яка дуже активно виганяла на мітинги студентів. Студенти, викладачі, всі і це не обговорювалося, що всі мусять туди йти. Ми, як могли, хто міг ми відмовлялися, але менше з тим основній масі було, у принципі, однаково. І зараз так само я знаю, що вони так само мусять надавати масовку, ну, принаймні, університети та вищі навчальні заклади, і відповідно шкіл стосується і лікарень. Вони мусять надавати масовку на державні так звані заходи, і просто керівництво каже там на початку навчального року «Ви розумієте, що все там будемо», тобто всі по черзі туди мусять сходити. От краще оберіть собі, коли ви підете. Тобто на всі ці заходи, за старою традицією, зганяють бюджетників.

І: Зрозуміло, а про які ви пам'ятники, можливо знаєте нові, які з'явилися. Про практики якісь меморіальні, які зараз там, у зв'язку з постановам пам'ятників проводяться?

О: Ці всі вшанування пам'яті пам'ятники Захарченко, Моторолі, Гіві, якісь пам'ятні дошки, пам'ятні знаки.

І: Тобто ви знаєте з українських медіа, чи ви знаєте, властиво, що якимось контактуєте з людьми на окупованих територіях.

О: З тих контактів, які у мене ще бувають, бо доходить інколи інформація. Про те, що всі мусять сходити. Це мені казала моя колега, з якою ми вже останній рік не спілкуємося, але це було на початку перші роки окупації. Тобто всі мусять сходити, всі мають визначитися хто в який день піде на мітинг, бо просто відмовитися неможливо.

І: Це все безпекові речі, так?

О: Так це пов'язано з виживанням там з не привертанням до себе зайвої уваги, але ну знову-таки всі мали можливість зробити свій вибір?

І: А які свята нові з'явилися у розрізі цього?

О: Я знаю, що вони святкують... Одинадцять травня – це день псевдореферендуму. І друге листопада, бо це «день республіки», здається.

І: А чому? До чого ця дата є прив'язана, чи ви знаєте?

О: Це, як мені здається, це «день донецької республіки». Це пов'язано з «донецькою республікою». Вони там другого лютого проводили якісь. Другого листопада. Державотворчі, псевдодержавотворчі свої заходи. Ми, своєю чергою, робили 2 листопада вже у Львові великий флешмоб на протидію цьому.

І: О, ще один респондент.

О: Він зі мною на Майдан ходив.

І: А хто це, порода якась?

О: Це Штірліц – це наш один з наших псів. Теж переселенець.

І: Переселенець, да? Привіт.

О: Він вже киянин.

І: Чи ви знаєте, чи цікавляться місцеві мешканці подіями на вільній території України? Чи цікавлять вони українською історією далі?

О: Вони не цікавляться українською історією, вони цікавляться у першу чергу виплатами українських пенсій. Вони цікавляться тим, щоб можна було оформити документи на дитину (на українській території). Відповідно, як проїхати блокпости. То зараз, з того, що я бачу, найперша проблема до карантину найбільша проблема була – це те, що припиняють липовим переселенням виплати пенсій. Що, а яке ви маєте право приходити нас перевіряти, я навіть зі своєю свекрухою б'юся через це. Якщо ти виїхала, то ти виїхала. То ти живеш тут і маєш право на ці гроші. Якщо ти живеш, то у нас, вибачте, не накопичувальна система пенсій, а солідарна. Відповідно, отримуй лише пенсію «новоросії». Відповідно, їх цікавлять абсолютно прості речі пов'язані в першу чергу з...

І: Виживанням, да?

О: Для когось з виживанням, для когось можливість просто більше грошей отримати. Наскільки хто отримав російські паспорти масово, того я не знаю. А от те, що їдуть, принаймні, до карантину намагалися виїхати і народити тут. Ну і, принаймні, зареєструвати тут дитину, щоб отримати українські виплати і українська пенсія. Оце те, що я знаю. Особливо зараз більше змінилося в бік як приїхати через росію і при тому не здавати тести й не заплатити. Зараз це найбільше цікавить людей. Сказати, щоб вони цікавилися подіями в Україні в розрізі інакшому, що відрізняється від їхніх там матеріальних потреб, сказати, щоб вони цікавилися подіями в Україні з точки зору історії, я не можу.

I: Це надто є абстрактно для тих потреб, якими вони живуть, так, щоденно?

О: Так і знов-таки. Я вам казала, що регіон аполітичний, аісторичний, у сенсі зацікавленості історією. Тобто їм просто це нецікаво.

I: Ну, а останнє питання, властиво, це блок. Цей путінський наратив про те, що українці та росіяни нібито один народ. Як взагалі ця рефлексія виглядає у мешканців зараз окупованих територій. Наскільки ви це знаєте. І як ви це бачите?

О: Ну це завжди був «один народ». Тобто для них це абсолютно реально. Все життя це був «один народ». Вони-то не сприймають інакшу думку. Вони не сприймають Україну, як щось інше, що відрізняється від росії, або, як мінімум Донбас. Бо там далі на захід там же бандерівці, а от Донбас – це, безумовно, частина росії.

I: А от цікаво, як на їхній ментальній мапі виглядає це переростання, оце, властиво, переростання того, що зараз є територія Донбасу, а потім починається вже територія, населена бандерівцями. Де саме та межа в їхній ментальній географії?

О: Ну межа – Галичина. Бо Дніпро, там Харків, Запоріжжя – це ще «один народ»...

I: А Київ?

О: Київ знов-таки сприймається більше як щось фінансове, або... Тобто не сприймається Київ географічно, сприймається фінансово, але при тому не розмірковується, хто там живе. Далі Вінниця, Кропивницький, Житомир – щось не зрозуміле. А от за ним вже починаються бандерівці.

I: Тобто там антитеза Донецьк-Львів вона твердо в уяві є?

О: Так, так, так.

I: Отже, питання: Як ви вважаєте, в чому головна причина поширення «ідеї русского міра»? Бо десь було таке, що на Донбасі в деякі міста заходили і відповідно відходили ці терористи. Як оце загалом ваші, у вашому розумінні дана проблема виглядає?

О: Заходили, відходили там теж була, в принципі, більше задіяна, ну, ми пам'ятаємо історію Слов'янська. Там був більше задіяний страх самих окупантів, що зараз вже кільце дотиснуть, і їм буде непереливки. Ви знаєте, я зараз читаю «Браму Європи», і для мене в чому суть. При тому, що я знаю історію заселення Донбасу. Для мене в чомусь ця робота допомогла зрозуміти, бо дійсно ж було заселення і ви про це знаєте, заселення часто з росії, бо там погана земля не родить. Бо там... Менше можливостей. Тобто, там 150 років тому дійсно було, потім після другої світової. Тобто, в чомусь все ж таки, і індустріалізм знов-таки. В чомусь це зумовлено історично. Ну десь не торкнувся Голодомор, десь про нього бояться досі згадувати, десь замовчувався. Тобто сприймався, скажімо, Голодомор, як щось що вигадав Ющенко і американські агенти госдепа, а не як трагедія, яка мала місце, бо було дуже мало тих, хто дійсно став свідком, або кому там батьки розповідали. І було дуже багато те, про що ми казали в родинях, коли там в школах можуть казати одне, родина скаже абсолютно інше. Було дуже багато російського телебачення. Було ну... У принципі... Так, зараз це інакше, але от на початок війни. Якість дуже сильно відрізнялося. Плюс, була завжди настанова. При чому, могли дивитися російське телебачення навіть ті, хто потім виходив на Майдан, або виходив на проукраїнські мітинги, тобто дуже багато сприймалося, оскільки радянська людина, вона навчена вірити телебаченню. Дуже багато сприймалося, як правда з того, що там казали. Плюс. Мені трапилася розмова на ТЕТ про історію і про сприйняття історії. І там, якщо захочете я потім знайду посилання, я вам перешлю.

I: Будь ласка. Буду дуже вдячний.

О: Там було про майя. І лекторка розповідала, що у нас немає сумнівів того, що Колізей, Парфенон збудували європейці. Що вони мали достатньо там інтелектуальної потужності. Достатньо сил. Достатньо можливостей. А коли йдеться про майя, про Єгипет одразу виникають теорії позапланетних цивілізацій, які це збудували. І ці теорії вони домінують навіть серед представників майя. Вона казала, що був там якийсь майстер, який міг вирізати точну копію саркофагу, який там був вирізьблений десь на піраміді. При тому казав, ой розкажіть нам як інопланетянин збудували ці піраміди, бо наші предки ніколи не могли цього зробити. От у нас. У нас немає теорії, що скіфські кургани побудували інопланетні цивілізації. Але у нас, фактично, таке саме сприйняття своєї історії чомусь. Що росія домінує, що росія (я зараз про Донбас кажу), принципі аж до Галичини й тут доходить, що росія домінує, що росія нам дала, росія заснувала те, росія заснувала це. Ніхто не каже, що там на місці Донецька, Луганська були якісь козацькі поселення, зимовки якісь.

Про історію Криму взагалі не йдеться. Тобто, все зробила росія. Тобто, у нас є власний комплекс меншовартості, який дуже тяжко подолати, і який багато в чому зумовлює те, як ми сприймаємо події, як ми сприймає свою країну. Що Україна неспроможна.

І: Чи можливо, на вашу думку, через зважену проукраїнську політику пам'яті вплинути на свідомість населення на окупованій території? І що робити щоби відповідно повернути ситуацію на рейки проукраїнської. Але на вашу думку, так, чи можливо, властиво, через таку зважену політику, якось ситуацію виправити насамперед в головах людей? От зокрема цей проєкт владний стосовно каналу «Дом», так?

О: Я співпрацювала з Олексієм Мацукою до того, як він пішов в «Дом». Це. Він якийсь час був моїм студентом, потім були на Майдані разом, ну так. Я знаю телеканал «Дом».

І: Бо я, властиво, не знаю. Мені цікавий ваш огляд.

О: Я не думаю, що він чимось допоможе, бо він просто підтримує цю сепарацію. Це розділення України і Донбасу, бо як людина, яка пам'ятає протести проти українського дубляжу фільмів, це середина нульових, коли казали, що ніхто не буде їх дивитися. І як так можна, і українською не зрозуміло. А потім раптом виявилось, що дубляж українською набагато перевищує дубляж російською. І всі ходили до кіна і про це вже ніхто не згадував. Так, тоді не запиталися, тоді це зробили за замовчуванням. І люди, які тридцять років незалежності, навіть не зростали, а працювали якийсь час за часів незалежності, вони сприймають українську мову, вони розуміють українську мову. І що робить телеканал «Дом»? Він проштовхує політику: какава різниця, і він лише посилює цей розрив України з Донбасом, бо йдеться протиставлення: от Донбас, а тут решта України. Щодо виправлення ситуації це має бути, знаєте, політика батога і пряника, причому перші десятиріччя домінуюча роль має бути саме у батогах, бо по-перші, ці люди вони цінують «крепкий хозяйственник, сильная рука». Вони на генетичному, на підсвідомому рівні це цінують. Хтось наказує. Бо так простіше: не треба думати, не треба аналізувати. Ми всі пам'ятаємо, як Німеччина досягла певного рівня. Ти дзвониш і кажеш, не прибирає і не стереже в себе газон. В усіх газон охайний, а в нього неохайний. Мій сусід, коли він вчився в Німеччині викинув сміття не в той кошик і все – штраф 70 євро. Тобто якісь речі вони мають, на жаль, на якийсь час тут не може бути місця демократії. Так? Найгірша форма правління, не враховуючи всіх інших. Не має бути їй місця, інакше ми будемо дуже довго борсатися в цьому болоті і вертатися до того, що дітям в школі кажуть одне, а батьки вдома кажуть інше. І в результаті діти виростають саме зі світоглядом батьківським. Тим більше у нас зараз. І це я кажу, як педагог. У нас дітоцентризм у освіті він сприймається абсолютно викривленим. Він сприймається настільки збочено, тому що, знову-таки наша школа вже мертва. І я це кажу вже останні кілька років. Тому має бути політика певного диктату, як має бути. Люди це оцінять, як не дивно. Ці люди люблять сильну руку. А політик. Тим більше там повертаючись до шкіл. Знов-таки зійшлися на думці, що на жаль у нас сприймають роль вчителя і знання вчителя знов викривлено. Тобто вчитель не навчає, а навчають краще знають вдома. Окрім цього має бути освітня політика абсолютно для всіх верств населення. Для всіх вікових груп. Хай це буде з певною фінансовою стимуляцією, але, як ми кажемо, має бути інститут громадянства і певний іспит нам. Для того, щоб отримати це громадянство. Так само це має бути тут. Це має починатися з садочка. Це має закінчуватися якимись там клубами для пенсіонерів. Хай це буде в доступний спосіб. Хай це буде поступово без якихось там акцентів. Але це має бути політика не лише пряника, але й батога, бо так ми швидше дійдемо до якихось результатів. Треба бути у нас краще загальна абсолютна майже тотальна правова безграмотність. І держава має розказати людям, що вони ще мають права і це теж можна подати в розрізі української держави, яка надає це право і оце, і оце.

І: На відміну від сусідньої держави, скажімо так? І виграти на цьому рівні?

О: Просто для цього треба жити в цій державі і шанувати її. Має провестися перейменування вулиць. Його намагалися проводити. У мене мама жила в Донецьку на Ленінському проспекті. На початку 90-их його перейменовували на проспект Металургів. Про це не знали навіть листоноші. Тобто він так і був ленінським. Так. Проте, що нам дуже довго йшов якийсь лист на проспект Металургів, бо ніхто просто не знав, включно з листоношою, де він знаходиться.

I: Це класика.

O: Це має бути без будь-яких обмовок перейменування, знесення пам'ятників і встановлення нових пам'ятників. Вони повинуть і забудуть. Потім їх відволічуть трохи зниженими цінами на ковбасу і вони забудуть, що Бандера стоїть там, де раніше Ленін стояв. Ну це я трохи утровою трохи, але... Має бути обов'язково введення покарання за неповагу до символіки. От у нас. У нашому ЖК стався... Новий комплекс. І у нас була гірлянда, яка була прапором. У нас тут поруч аеропорт Гостомель і як казала колишня голова ОСББ, що вона купляла цю гірлянду, щоб «Мрія» пролітаючи над нами бачила, що цей прапор святиться у темряві. І цього року, коли розвішували ілюмінацію, повісили, тобто не зробили жовто-блакитний прапор. А от так, змінiali, у нас нова голова ОСББ змішали отак два кольори і повісили не прапор, а казна-що. І коли я у неї запитала, що, власне, відбувається, чому змішали жовтий з блакитним. Вона сказала: ну ето же не свято і раді дітей, раді дітей ми решили смешать. А вона теж з Донецька. Я з Донецька і вона з Донецька.

I: Треба було перепитати в яких дітей вона брала консультації.

O: Власне я пропонувала запитати там у батьків Устима Голоднюка, да? Батьків Дані Дідика і Яну Зінкевич можна запитати. Батьків там нашого Степана... Ой-ой-ой, я забула як прізвище. Хлопчика, якого закатували за прапор український з Краматорська.

I: Рибак?

O: Прошу?

I: Не Рибак, ні?

O: Ні, ні, ні, це не Рибак. Це сталося трохи пізніше. Степан Чубенко. Степан Чубенко. Так. У батьків Степана Чубенка, так чи потрібен дітям прапор? Він потрібен. Діти за нього... Уже зараз діти за нього віддавали життя. І за це, ну зараз я пишу запит, щоб вона мені розповіла, як на мої кошти і чому його криво повісила, але то вже таке, то вже наше особисте. Але за це має бути покарання. Це та державна символіка і тоді за якийсь час у людей воно просто вистроїться в голові. Це – Україна, це – так називається. А отут у мене оскільки я серед всього цього живу, оскільки я толерую, там, прапор, Бандеру, Україну і дубляж українською мовою, то я можу звернутися до суду, якщо мене хтось образив і суд мені надасть справедливе рішення. Тобто це такий комплекс, який, на жаль, фінансово ми зараз, ну ви самі розумієте, що це абсолютна утопія, фінансово ми зараз цього не подолаємо.

I: А на чому, на вашу думку треба робити наголос, аби змінити симпатії тих людей, що залишилися вимушено чи охоче на окупованих територіях, симпатії до України?

O: Ну про що я вже казала, певна матеріальна стимуляція. Вона спрямує найкраще. І тут має бути оцей, ви знаєте, оспіваний педагогами індивідуальний підхід, бо комусь буде там нормально сприймється, що... І я знаю таких людей, які після Майдану мені казали, не сприймаючи Майдан, коли Майдан завершувався, вони казали: ну ладно, пабедітелей не судять. Комусь це дійсно має бути, я думаю, що, більшою мірою, що відбувається там (в окупації) вже бачать всі, коли виїжджають лікарі, коли не працює взагалі ніяк система охорона здоров'я, коли навіть до війни, там, росіяни бачили різницю між нашими молочними продуктами і їхніми. Тобто, комусь от саме доступ до цієї якості до цього обслуговування. Комусь, знов-таки, треба все це поєднати з певними освітніми програмами. Поїздки на західну Україну і я знаю, що один з наших активістів Майдану, він до війни ще робив такі поїздки. Якийсь якісь програми культурного обміну. Тобто, з одного боку, треба шукати спільне, воно буде у кожного своє. Як піраміда Маслоу. Від найнижчих до найвищих. Але, при тому, не забувати про сильну державотворчу політику. Тобто, розповідати цікаво. Розповідати якісь історії, які можуть їх торкнутися. Проводити аналогію з сучасністю. Плюс, одночасно пробувати ліквідувати і правову неосвіченість і незнання, нерозуміння інститутів держави. Бо знову-таки це й в 2019 році з нами зіграло, так? Поганий жарт. Коли вимагають пенсії у людини, яка, у принципі, не відповідає за пенсії. Вимагається якийсь захист від людей соціальний, які не цим займаються. Вимагається підвищення рівня життя, коли зарплатня надається там більшій частині людей в конвертах. Тобто, знову таки це все треба розтлумачувати від дитячих садочків і до поважного віку, шукаючи для кожної соціальної і вікової групи те, що для них спрацює. Але це має бути всебічна, всеосяжна освітня кампанія.

І: Цілком з вами згоден. Ну і останнє питання, пані Соломія. Що найбільше вплинуло на вашу історичну пам'ять? Ви вже багато про це говорили з рештою, так але результативно уже так підсумовуючи.

О: Напевно історія моєї родини плюс певної мірою заохочення те, як я намагаюся виховати свого сина. Заохочення цікавості можливість відшукати відповіді на питання, які мене бентежили, які мене цікавили. Можливість багато подорожувати і бачити, і порівнювати, і спілкуватися з абсолютно різними людьми. Тобто генетика плюс виховання, плюс освіта.

І: Генетика, генеалогія і освіта, так? Генеалогія і освіта.

О: Генеалогія і освіта.

І: Дякую, пані Соломіє, за дві години проведеного часу. Вибачайте, що забрав його у вас. Ми не обговорили такий момент: чи можна це інтерв'ю подати під вашим прізвищем?

О: Так.

Записано 3 січня 2022 р. в м. Дрогобич / м. Буча

Респондент: Висоцька Соломія Сергіївна

Інтерв'юер: Тельвак В. В.

Список літератури

1. Грінченко Г. Усна історія: методичні рекомендації з організації дослідження: для студентів і аспірантів. Харків: Харківський нац. ун-т ім. В. Н. Каразіна, 2007. 28 с.
2. Печерський А. Усна історія незавершеної війни це насамперед питання етики й методології – Гелінада Грінченко. *ArmyInform*. 2023. URL: <https://armyinform.com.ua/2023/10/18/usna-istoriya-nezavershenoyi-vijny-cze-nasampered-pytannya-etyky-j-metodologiyi-gelinada-grinchenko>.
3. Масненко В. В., Тельвак В. В., Грінченко Г. Г. «(Де)окупована пам'ять». Методичні рекомендації з усної історичної досліджень у межах проєкту «Політика пам'яті та історична свідомість населення на окупованих Росією територіях України (ОРДЛО, АР Крим, Севастополь)». Черкаси: Вид. Чабаненко Ю. А, 2021. 76 с
4. Слухати, чути, розуміти: усна історія України ХХ–ХХІ століть: зб. наук. праць / ред. Г. Грінченко. Київ: ТОВ «АРТ КНИГА», 2021. 352 с.
5. Масненко В. В., Тельвак В. В. Теоретико-методологічні засади й основні напрямки досліджень історичної політики на окупованих Росією у ХХІ ст. українських територіях. *Записки НТШ. Праці історико-філософської секції*. Т. CCLXXIV. Львів, 2021. С. 546–566.
6. Masnenko V., Telvak V., Yanyshyn B., Telvak V. Identity transformation of the Ukrainian Donbas: from the “wild field” to Russian occupation. *Analele Universitatii din Craiova. Istorie (Annals of the University of Craiova. History)*. 2021. № 2 (40). P. 101–114.

References

1. Grinchenko, G. (2007). Oral History: Methodological Recommendations for Organizing Research: for Undergraduates and Postgraduates. Kharkiv [in Ukrainian].
2. Pechersky, A. (2023). The oral history of an unfinished war is primarily a question of ethics and methodology – Gelinada Grinchenko. *ArmyInform*. Retrieved from: <https://armyinform.com.ua/2023/10/18/usna-istoriya-nezavershenoyi-vijny-cze-nasampered-pytannya-etyky-j-metodologiyi-gelinada-grinchenko> [in Ukrainian].
3. Masnenko, V., Telvak, V., & Grinchenko, G. (2021). “(De)occupied Memory”. Methodological recommendations for oral history research within the project “Memory Politics and Historical Consciousness of the Population in the Russian-occupied Territories of Ukraine (ORDLO, AR Crimea, Sevastopol)”. Cherkasy [in Ukrainian].
4. Grinchenko, G. (ed.) (2021). Listen, hear, understand: oral history of Ukraine in the 20th – 21st centuries. Kyiv [in Ukrainian].
5. Masnenko, V., Telvak, V. (2021). Theoretical and methodological principles and main directions of research into historical politics in the Ukrainian territories occupied by Russia in the 21st century. *Notes of the NTSh. The Historical and Philosophical Section*, 274, 546–566. Lviv [in Ukrainian].
6. Masnenko, V., Telvak, V., & Yanyshyn, B. (2021). Identity transformation of the Ukrainian Donbas: from the wild field” to Russian occupation. *Analele Universitatii din Craiova. Istorie (Annals of the University of Craiova. History)*, 2(40), 101–114.

Надійшла до редакції / Received: 16.10.2024

Схвалено до друку / Accepted: 25.11.2024

НАУКОВА ХРОНІКА

УДК 94(477.46-25Черкаси)

DOI: 10.31651/2076-5908-2024-2-158-163

Віталій МАСНЕНКО

доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії України Черкаського національного університету ім. Б. Хмельницького, м. Черкаси, Україна

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7825-3871>

e-mail: masnenko@ukr.net

Vitalii MASNENKO

PhD hab. (History), Professor, head of the Department of History of Ukraine, Bohdan Khmelnytsky National University of Cherkasy, Cherkasy, Ukraine

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7825-3871>

e-mail: masnenko@ukr.net

«КРУГЛИЙ СТІЛ» «СТАРОДАВНІ ЧЕРКАСИ: ДИСКУСІЯ ЩОДО ВИНИКНЕННЯ МІСТА»

“ROUND TABLE” ON THE TOPIC “ANCIENT CHERKASY: DISCUSSION ABOUT ORIGIN OF THE CITY”

18 жовтня 2024 р. у Черкаському національному університеті ім. Богдана Хмельницького зусиллями кафедри історії України та Осередку НТШ у Черкасах був проведений «круглий стіл» «Стародавні Черкаси: дискусія щодо виникнення міста».

В обговоренні важливої наукової проблеми взяли участь: доктор історичних наук, професор кафедри всесвітньої історії та міжнародних відносин ЧНУ ім. Б. Хмельницького Анатолій Чабан, доктор історичних наук, професор кафедри міжнародних відносин Київського національного університету культури і мистецтв Валерій Ластовський, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту археології НАН України, провідний науковий співробітник Черкаського міського археологічного музею Середньої Наддніпрянщини Дмитро Куштан, кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України ЧНУ ім. Б. Хмельницького Юрій Михайлюк, доктор історичних наук, професор, провідний науковий співробітник відділу Євразійського степу Інституту сходознавства імені А.Ю. Кримського НАН України Олег Бубенок, доктор історичних наук, провідний науковий співробітник відділу української історіографії Інституту історії України НАН України Дмитро Вирський, доктор історичних наук, професор кафедри археології та спеціальних галузей історичної науки ЧНУ ім. Б. Хмельницького Сергій Корновенко, директор Черкаського міського археологічного музею Середньої Наддніпрянщини Михайло Сиволап, кандидат історичних наук, доцент, директор Черкаської гімназії №31 Сергій Шамара, доктор історичних наук, професор кафедри історії України ЧНУ ім. Б. Хмельницького Юрій Присяжнюк, доктор історичних наук, доцент кафедри історії України ЧНУ ім. Б. Хмельницького Костянтин Івангородський, кандидат історичних наук,

доцент, в.о. директора ННІ міжнародних відносин, історії та філософії Андрій Касян, нумізмат та колекціонер Анатолій Шаповал. За дискусією уважно спостерігали і отримували необхідний досвід студенти-історики ННІ міжнародних відносин, історії та філософії.

Модерував обговоренням доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії України ЧНУ ім. Б. Хмельницького Віталій Масненко.

З привітальним словом до учасників заходу звернувся перший проректор ЧНУ, кандидат історичних наук, професор **Василь Мойсієнко**. Який наголосив на власному подвійному інтересі до запланованого обговорення як історика, і як депутата Черкаської міської ради. У першому аспекті важливою є сама наукова проблема дати заснування міста, особливо нові гіпотези і пропозиції. А для представників місцевого самоврядування актуальність визначається необхідністю врахування історичної спадщини для сучасного розвитку міста, особливо щодо запобігання незаконних забудов. Обговорення також може актуалізувати ініціювання внесення зміни до попереднього рішення Кабінету міністрів України щодо дати заснування міста у 1286 р. Продуктивною пропозицією він також вважає створення спеціальної комісії при міському голові для консультування з історичної проблематики.

В.о. директора ННІ міжнародних відносин, історії та філософії **Андрій Касян** нагадав присутнім студентам, що під час навчальної археологічної практики вони також долучалися до дослідження минувшини нашого міста та побажав учасникам зібрання плідної дискусії.

Анатолій Чабан розповів про механізм і учасників попереднього визначення дати заснування міста.

Щодо офіційних документів – то варто насамперед підняти рішення Черкаського міськвиконкому про підготовку до відзначення Дня міста (кінець 1981 – початок 1982 року), а також офіційні відповіді провідних наукових установ колишнього Радянського Союзу та України (ЦГАДА, ЦДІАК України, ЦДІАК Львова, бібліотеки ім. Вернадського, наукові бібліотеки Львова, Ленінграду тощо); науковий висновок про дату заснування міста інститутів історії та археології УРСР, відповідний висновок інститутів історії та археології СРСР, а також відповідну постанову Черкаського облвиконкому, а також постанову президії Верховної Ради УРСР про відзначення дати заснування міста Черкаси і нагородження орденом. Також долучити результати археологічних досліджень, що проводилися на території міста протягом 1982–1986 рр. інститутом археології НАН УРСР (І.І. Артеменко).

Щодо пошуків краєзнавців – то варто підняти публікації «Черкаської правди», а також виступи на різноманітних конференціях, публічних дискусіях відомих краєзнавців. Дискусія про дату заснування міста тривала протягом тривалого часу, але особливо активізувалася у 1980-і роки після публікації у «Черкаській правді» фундаментальної статті А.В. Сердюка «Скільки років Черкасам?». Долучити публікації істориків (О.В. Тканко, Г.С. Сизоненко), краєзнавців (М.Ф. Пономаренко, М.І. Пшеничний, А.В. Сердюк, С.А. Рець, Ф.П. Сизоненко, П.П. Соса та ін.), які були сфокусовані на таких визначеннях: початки міста варто віднести до IV–VI ст. н.е. (С.А. Рець); місто виникло у часи Давньоруської держави (XI–XII ст.) (Г.С. Сизоненко, Ф.П. Сизоненко); «чорноклобуцька» версія – XII ст. (А.В. Сердюк); 1284–1286 рр. – (М.Ф. Пономаренко), який посилався на дані археологічних досліджень, на запис Густинського літопису, а також на твердженнях М.С. Грушевського, про виникнення укріплення, а згодом міста у часи послаблення впливів Золотої орди. Про що М.Ф. Пономаренко неодноразово підкреслював у публікаціях ЗМІ, а також на сторінках «Українського історичного журналу», у публічних виступах. Його твердження були підтверджені відомим істориком Інституту історії України Ф.П. Шевченком. Саме ці точки зору були донесені до розширеного засідання вченої ради інституту історії УРСР. Після тривалої дискусії була зафіксована остання версія для подальшого опрацювання.

Валерій Ластовський оприлюднив авторську версію про виникнення міста у 1360–1380-х рр.

Питання про заснування міста Черкас обговорюється ще від XVI ст., коли була зафіксована всім відома легенда 1552 р., яка, втім, у тому ж столітті зустріла й своє заперечення (в особі С. Герберштейна) з приводу ототожнення засновників з черкесами.

З тих пір щодо цього питання в науковому світі накопичилося кілька основних версій з різними варіаціями, але у 1980-х роках запанувала, все ж таки, т.зв. «черкеська» версія, яка була суто російсько-радянським витвором, внаслідок чого у 1986 р. їй було помпезно відсвятковано 700-річчя міста.

Перед сучасними ж дослідниками сьогодні постають достатньо прості завдання щодо з'ясування походження Черкас: 1) проаналізувати реальні джерела (археологічні та писемні), 2) зрозуміти логіку тих процесів, які проходили в ході появи міста, 3) з'ясувати, які причини стали безпосередньою передумовою його заснування, 4) пояснити генетичний зв'язок між назвою міста і його появою.

Важливим моментом є те, що при всіх попередніх версіях завжди ігнорувався фактор вибору місця для заснування Черкас. Якщо звернути увагу на його розташування, то очевидно стає, що воно не могло з'явитися внаслідок міграції кочових чи напівкочових переселенців із Сходу чи Півдня. По-перше, тому, що місто Черкаси з'явилося на узвишші правого берегу Дніпра (по лінії Київ – Канів – Черкаси – Чигирин) і вочевидь його призначенням було контролювати шлях по Дніпру та лівий берег річки і, відповідно, річкові переходи та переправи. По-друге, для кочових чи напівкочових переселенців набагато важливішим було б встановлювати контроль за територіями не на берегових схилах правого берегу Дніпра, а десь у глибині правобережного простору (найяскравішим прикладом цього може бути золотоординське місто XIV ст. у Торговиці).

Назва міста безумовно пов'язана із його першими поселенцями-засновниками. Але більшість версій або ігнорували цей момент, або все пояснювали простим співставленням назви Черкас із черкесами чи власним іменем якоїсь невідомої особистості. І, при цьому, завжди ігнорувалося те, що назва топографічна «Черкаси» завжди хронологічно рухалася (по зафіксованим топонімам) з Заходу на Схід, а не навпаки. Наприклад, найдавніша назва з коренем «черкас» зафіксована в басейні річки Дністер – це річка Черкаська, яка є правою притокою Серета.

Все зауважене щодо джерел, логіки історичного процесу, причин появи та назви міста цілком чітко узгоджується з висновками, викладеними у 2016 р. в монографії «Археологія та рання історія Черкас» (автори Д. Куштан та В. Ластовський). Там доводиться, що місто Черкаси могло з'явитися лише в рамках 1360–80-х рр., а його засновниками були піддані подільських князів Коріатовичів, можливо, вихідці із західноукраїнських земель.

Дмитро Куштан запропонував розглядати проблему виникнення міста Черкаси у межах моделі: наукові дослідження vs міфи та містифікації.

Напевне жодне місто в Україні не має такої спотвореної вигадками історії, де поряд із фольклорними легендами існує безліч імперсько-радянських наративів та псевдо-патріотичних фантазій. Чимало з них стосуються виникнення міста. Ці теорії можна поділити на чотири основні групи: доісторична, давньоруська, післямонгольська та литовська.

Доісторична теорія походження Черкас, за якою місто, нібито, з'явилося чи то 5000, чи 2500 або 1500 років тому («Прамисто, старше за Давній Вавілон», Черкаси-Гелон та ін), є продуктом фантазій деяких провінційних істориків і дилетантів, які не уявляють жодної різниці між освоєнням певної території в різні часи та появою на її місці міста.

Теорія про давньоруський вік Черкас (від X–XII ст.) представлена кількома версіями, найвідомішими з яких є чорноклобуцька та касоська. Перша пов'язує виникнення міста з тюркськими племенами чорних клобуків, які у 2-й пол. XII – поч. XIII ст. мешкали на південних кордонах Русі (головно в Пороссі). Друга – з касогами, північнокавказьким народом, пізніше відомим, як черкеси-адиґи, котрих, нібито, до Подніпров'я депортували руські князі: Святослав – у X ст., або Мстислав Тмутороканський – у XI ст. В основі цих версій лежало намагання пояснити витоки українських козаків-черкасів: від чорні клобуки → чорні аси → черн'яси → черкаси, або касоги → косаки → козаки. Всі ці здогадки є помилковими, адже засновані на домислах і вільних інтерпретаціях літописів. До того ж територія, де постали Черкаси, знаходилася за межами Давньоруської держави, південні кордони якої на Правобережжі проходили по р. Рось. Не дивно, що тут відсутні й будь-які археологічні знахідки давньоруського часу. З цих саме причин безпідставними є намагання деяких дослідників локалізувати в районі Черкас легендарні топоніми: Татинець, Острів русів, Артанію.

Офіційною на сьогодні є черкеська теорія походження Черкас, згідно з якою місто було засноване у 1286 р. (1986 р. урочисто відзначався ювілей – 700-річчя). В її основі – гадана подібність топоніму «Черкаси» та етноніму «черкеси», яким відводиться провідна роль в появі міста. Насправді ж ця теорія є історичною фальсифікацією, сфабрикованою у 2-й пол. XVIII ст. російськими імперськими істориками В. Татищевим та І. Болтіним, які «вдосконали» літописну оповідь про розорення у 1283 р. розбійницьких «Охматових слобід» на Курщині: мешканцями цих слобод, нібито, були черкеси, недобитки яких примандрували до Дніпра, де стали козаками-черкасами й заснували місто, назване їх іменем. Насправді, в першоджерелах немає жодної (!) згадки а ні про черкесів, а ні про Черкаси. Головна ж мета татищевсько-болтінської містифікації – дискредитувати козацтво: ті мов є в Наддніпрянщині зайдами й нащадками розбійників. Втім цей російсько-імперський наратив досі успішно культивується, в тому числі за сприяння міської влади, про що свідчить цьогорічне святкування 738 річниці від «заснування» Черкас.

Єдиною теорією виникнення Черкас, яка має беззаперечні історичні, правдиві документальні та археологічні підтвердження, є литовська. За нею ця подія відбулася після 1362 р., коли війська Великого князівства Литовського (ВКЛ) на чолі з великим князем Ольгердом розбило армію Золотої Орди в битві на Синій Води (р. Синюха на Кіровоградщині). Молода Литовська держава скористалася послабленням Орди внаслідок «Великої замятні» й здійснила експансію на схід та південь, поглинувши Сіверщину, Київщину та Поділля. Зрозуміло, що закріплення синьоводської перемоги потребувало необхідної прикордонної організації. Із літописних джерел відомо, що відвойовані землі від Дністра до Дніпра Ольгерд передав своїм племінникам подільським князям братам Коріатовичам, а очолюване ними Подільське князівство мало стати буферною зоною між ВКЛ та Ордою. Саме з діяльністю Коріатовичів пов'язують будівництво «ланцюжка» прикордонних замків на південних рубежах ВКЛ (Кам'янець, Скала, Вінниця, Брацлав, Сокилець, Звенигород та ін.), де Черкаси були крайнім східним форпостом. Найраніша достовірна згадка про Черкаси міститься в «Списку руських міст дальніх і ближніх» – там вони знаходяться в переліку подільських міст (писемна пам'ятка створена між 1387 та 1392 рр.). Інша згадка про місто датована 1392 р., вона стосується «черкаського воєводи» пана Бедриха, слуги подільського князя Федора Коріатовича. Про заснування Черкас не раніше 2-ї пол. XIV ст. свідчать і археологічні розкопки в історичній частині міста (замчище на Дзеленьгорі з прилеглими територіями, включаючи Поділ).

Юрій Михайлюк оприлюднив авторську версію, розроблену разом з професором Віталієм Масненком, щодо виникнення міста Черкаси у період ординської зверхності.

На користь цієї наукової гіпотези запропоновані наступні аргументи.

1. Територія сучасної Черкащини в епоху середньовіччя була складовою частиною Великого кордону (фронтиру), що справляло значний вплив на розвиток краю (у тому числі й на його етнічну структуру). Унаслідок монгольського завоювання регіон наприкінці 1245 р. увійшов до сформованого на Правобережжі улусу Куремси. Відтак у районі сучасних Черкас виникло засноване, ймовірно, переселенцями зі степу (аланами) поселення. Воно було регіональним/прикордонним адміністративним осередком ординського улусу. Саме про нього згадує у своїх подорожніх записках (лютий 1246 р.) італійський дипломат Плано Карпіні: «Ми прибули до селища, іменованого Канов, котре перебувало під безпосередньою владою татар. Начальник селища дав нам коней і супровід до іншого селища, начальником котрого був алан Міхей». Аргументи на користь локалізації «селища Міхея» в районі Черкас чи неподалік: часові розрахунки й географічні реалії пересування Карпіні; аналогія відрізка подорожі Карпіні з литовськими часами, коли лінія Київ–Канів–Черкаси була складовою міжнародних дипломатичного і торгівельного шляхів (підтверджується констатацією документами давності їх функціонування); результати дослідження Б. Черкаса: Черкаси вже тоді відійшли до Подільської землі – складової частини улусу Куремси. Як наслідок, приєднання згодом Ольгердом Поділля до своїх володінь відбулося у межах цілісної разом з Черкасами області, яка далі функціонувала у формі князівства Коріатовичів.

2. Одним з найдавніших писемних джерел, де згадуються Черкаси, є «Список руських міст, далеких і близьких» («А се Польскыи грады: Камень, Иловечь, Бряславль, Соколецъ, Звенигородъ, **Черкасы**, Чернень, Новый городокъ, Венича, Скала, Бакота»). Найновіше

дослідження дати виникнення «Списку...» (Е.М. Зайковський) окреслює її 1320–40-ми рр. Також у переліку подільських градів «Списку...» не згадується м. Смотрич, збудоване князями Коріатовичами на початку 1360-х рр. Такі реалії доводять, що «Список...» складено в долитовський період. Тож Черкаси тоді вже існували.

3. Згадка м. Черкаси у ханських ярликах литовським князям на руські землі (з огляду на близькість їх змісту, особливо в частині переліку переданих володінь та походження від ярлика кінця XIV ст. ординського хана Тохтамиша) є свідченням існування міста в золотоординські часи.

4. Зафіксовані в подільських документах 1370–90-х рр. факти сплати данини татарам, передусім мешканцями Черкас, свідчать про збереження старих домовленостей (хани давали дозвіл литовським князям володіти та вважати своїми землі правобережжя Дніпра, а взамін отримували регулярну грошову компенсацію (данину). Водночас це була констатація звичної для Черкас справи з часів підпорядкування Орді.

5. Контраргументи версії заснування Черкас подільськими князями Коріатовичами: політичні обставини (домінуючий західний вектор політики князів Коріатовичів у 1366–1393 рр., що вилився у політичне підпорядкування Поділля польській та угорській коронам), несприятлива епідеміологічна та екологічна ситуації в регіоні (епідемія бубонної чуми 1346–1353 рр., посухи 1363–1364, 1266 і 1372 рр., які мали надзвичайно згубні наслідки для всієї господарської, демографічної і соціальної сфер розвитку краю) не могли дати належних можливостей і ресурсів Коріатовичам для зосередження уваги далекому східному пограниччю Подільського князівства, зокрема заснуванню там нових міст.

Дмитро Вирський підтримав версію про виникнення Черкас як епізоду поширення влади Великого князівства Литовського на терени української Наддніпрянщини у другій половині XIV ст.:

«Вважаю, що для цього стали у нагоді значні геополітичні зрушення у регіоні – Велика Зам'ятня в Золотій Орді 1359–1381 рр., розбудова Подільського проєкту Коріатовичів, налагодження дніпрового торгівельного маршруту вигідного Великому князівству Литовському, яке практично цілком його контролювало. Тому український Лісостеп стає не бар'єрною територією між татарським степом і руським (русько-литовським) лісом, а зоною сезонної активності і плацдармами для наступу аж на ординські центри (аж до Волги), яка вимагає мережі опорних пунктів.

Власне, Черкаси могли розглядатися як заміна старого давньоруського Воїня (міста-порту на кордоні з порожистою ділянкою Дніпра, він був на лівому березі близько гирла Сули; у нових умовах розбудувати такий пункт на безпечнішому правому березі було логічно). Плюс Черкаси могли сприйматися як «подільський порт на Дніпрі». Саме сюди водою можна було швидко організувати підкріплення Поділля з боку верхньодніпровського центру ВКЛ.

Щодо назви «Черкаси» не вважаю філологічні аргументи (наприклад, пояснення з литовської мови) за доказові. Звертаю лише увагу, що у регіоні це слово з'являється раніше за литовську присутність. Теоретично, могло мати місце нашарування (як Сіверщина – від давньоруських сіверян і від нової татарської «сівери»-дичини), але відсутність якимось помітної «серійності» (= численних українських назв з литовським корінням) працює проти такого нашарування. На той час скоріше треба чекати русько-татарського суржику у цьому регіоні».

Михайло Сиволап піддержав гіпотезу про заснування Черкаського замку в останній третині XIV ст., але зауважив, що передчасно стверджувати про це, як про доведений факт.

У своїй монографії «Археологія та рання історія Черкас» археолог Дмитро Куштан та історик Валерій Ластовський висунули оновлену гіпотезу про місце (Дзельньгора), дату (1360–80-ті рр.) і обставини заснування Черкас (наслідок битви на Синіх Водах у 1362 р.), базовану, передусім, на даних археології і яка, як на мене, вже починає переконливо підтверджуватися розкопками останніх років.

Також цілком заслуговує на увагу і гіпотеза про походження назви нашого міста, хоча в даному випадку вона не є настільки переконливою. Все ж цим питанням мали б зайнятися фахові лінгвісти, літуаністи, топонімісти, порівняльні мовознавці. Особисто для мене більш переконливою здається гіпотеза, що ґрунтується на повідомленні турецького історика і

мандрівника Евлія Челебі від 1657 р.: «Її (фортеці Черкаси – прим. авт.) першозасновником був один утікач від татар (віро)-відступник, котрого звали Черкес. По його імені і фортецю назвали Черкес-керман». У цьому випадку Е. Челебі повідомляє про це, як про загальновідомий у його середовищі факт. Ім'я Черкеса, можливого засновника Черкас, лягає в один ряд з іменем алана Міхея (1245 р.), начальника одного з підвладних татарам селищ деє південніше Канева (Василиця? Шпиль?) та черкаського воєводи сілезця Бедриха (1392 р.), першого відомого з писемних джерел керівника черкаського замку. Всіх їх об'єднує те, що у цей буремний час ці керівники чи засновники прикордонних фортець були іноземцями, що, можливо, гарантувало більшу вірність їх сюзеренам.

Незважаючи на мою цілковиту підтримку гіпотези про заснування Черкаського замку на Дзеленьгорі в останню третину XIV ст., як найбільш вірогідної, все ж вважаю дещо передчасним стверджувати про це, як про доведений факт. На цей час археологічно досліджено лиш мізерний відсоток площі замчища та прилеглої до нього синхронної ділянки черкаського Подолу. Тільки подальші масштабні археологічні дослідження цих ділянок найдавніших Черкас та сусіднього середньовічного міського посаду зможуть з часом дати відповіді на питання про заснування Черкас.

* * *

На завершення дискусії учасники «круглого столу» дійшли до згоди, що питання виникнення міста Черкаси є не локальної, а значно вагомішою, загальноукраїнською науковою проблемою, яка й досі потребує подальшого ретельного студіювання. Основна увага має бути приділена продовженням саме археологічних досліджень історичної території міста.

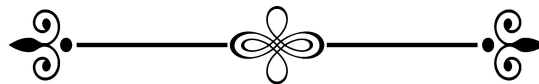
Констатовано, що нинішня «офіційна» дата заснування міста у 1286 р. не підтверджується науковими аргументами.

Також було висловлено сподівання, що наукові дискусії щодо проблеми виникнення міста Черкаси будуть продовжені, що сприятиме наближенню до її розв'язання.

Детальний відеозвіт про роботу «круглого столу» можна переглянути за посиланням: <https://www.youtube.com/watch?v=1DjsFTOR5Ts>.

Надійшла до редакції / Received: 29.11.2024

Схвалено до друку / Accepted: 16.12.2024

**ВІСНИК
ЧЕРКАСЬКОГО
УНІВЕРСИТЕТУ**

Серія
ІСТОРИЧНІ НАУКИ

**BULLETIN
OF CHERKASY
UNIVERSITY**

HISTORICAL SCIENCES

№ 2. 2024

Відповідальний за випуск
Іржавська А. П.

Комп'ютерне складання
Івангородський К. В.

Підписано до друку 24.12.2024. Формат 84x108/16. Папір офсет.
Друк офсет. Гарнітура Times New Roman. Ум. друк. арк. 15,0.
Обл. вид. арк. 15,8. Тираж 300 пр.

Друк ФОП Чабаненко Ю. А.
18002, м. Черкаси, вул. О. Дашкевича, 39
тел.: 0472/56-46-66, (093) 788-99-99; e-mail: office@2upost.com
Свідоцтво про внесення до Державного реєстру видавців
серія ДК № 1898 від 11.08.2004 р.